
3 1761 08225305 5

BÁRÓ

EÖTVÖS JÓZSEF

1813—1871

IRTA

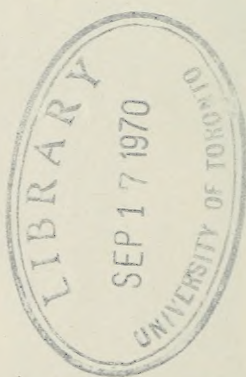
FERENCZI ZOLTÁN

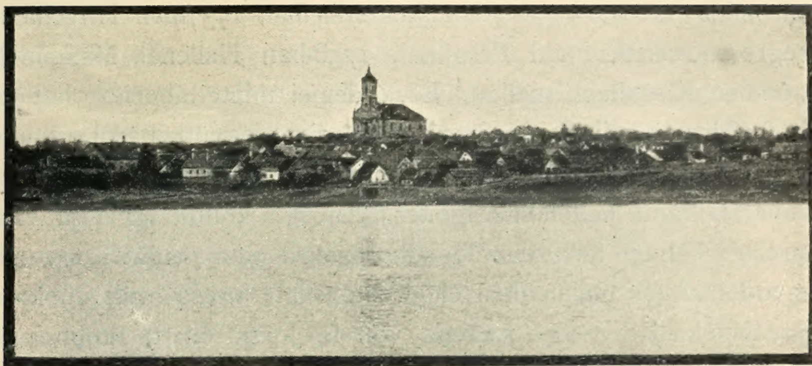
BUDAPEST

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KIADÁSA

1903

BÁRÓ
EÖTVÖS JÓZSEF
1813–1871.
IRTA
FERENCZI ZOLTÁN
Nagy Zsigmond

LIBRARY
SEP 17 1970
UNIVERSITY OF TORONTO

2. ERCSI LÁTKÉPE.

ELSŐ KÖNYV.[1]

I.

Báró Eötvös József született 1813 szeptember 3-án Budán. Apja volt báró Eötvös Ignácz, e néven ifjabb, anyja báró Lilien Anna.

Eötvös családja, mint a «Vásáros-Naményi» előnév is mutatja, Bereg megyéből eredt; itt és a szomszéd Szatmár megyében volt honos. Ez utóbbi megyében Eötvös Miklós, kitől a költő egyenes ágon származik, 1696-ban szolgabiró, 1699-ben adókirovó, majd a Rákóczy-forradalom alatt kerületi főbiztos és 1710—14-ig alispán volt. Ennek fia, József, 1738—46-ig szintén alispán; de unokája, e néven második Miklós, már a harcztéren tűnt ki. Szatmár megyében 1716-ban született és 1782-ben halt meg; 20 éves korában a huszárokhoz lépett be, végig harczolta az osztrák örökösödési és a hétéves háborút, kitüntette magát,

[1] Minden külön előszó helyett röviden jegyzem meg, hogy e mű Eötvös kimerítő életrajza nem és nem is lehetett; sem azért, mert ekkora könyvben ez meg nem irható; sem azért, mert életadatai feltárva mind még nincsenek. De e könyvben czéljánál fogva még a hozzáférhető adatok sincsenek mind meg; mert a keretbe nem illettek bele s némely részletkérdés bővebb kifejtését is szándékosan mellőztem; mert úgy éreztem, hogy nincs még ideje. Czélom első sorban az iró működésének és művei-

már mint ezredes, 1756-ban Guntersdorfnál, 1757-ben Hirschfeld megrohanásánál, majd Prágánál, 1758-ban Hallenál, Maxennél, 1762-ben Kirchheim mellett. Ez érdemei miatt tábornok lett és 1768 február 2-ikán egyenes örököseivel együtt bárói rangot nyert.[1] Neje b. Splényi Anna volt, a kitől született Kassán 1763 január 6-ikán e néven első Ignácz (Alajos), a költő nagyatyja, ki a harcztér helyett békésebb foglalkozásokra adta magát s így írói és tudományos hajlamaival előkészítője lett híressé vált unokája pályájának. Nevezetes szerepe volt II. József alatt, utóbb pár országgyűlésen tünt ki; ezért udvari kamarai tanácsos, 1803-ban kamarás, 1807-ben főpohárnok, majd belső titkos tanácsos, udvari kamarai alelnök, 1812-ben koronaőr, 1810—1822-ig Gömör- és Kis-Hont megye főispáni helytartója, 1820-ban Abauj megye főispánja lett. Részt vett az 1825-től 1836-ig tartott országgyűléseken mint főrendi tag, nevezetes szerepe volt a rendszeres munkálatok kidolgozásában, mint az úrbéri alosztály elnökének. Meghalt Budán, 1838 június 12-ikén, midőn kevéssel előbb a Sz. István-rend középkeresztjét kapta. Több latin műve maradt, melyek az országgyűlési tárgyalások tartalmára, a magyar corpus jurisra vonatkoznak, továbbá ránk maradt három beigtató beszéde is.

nek ismertetése volt; ebben magának Eötvösnek tanácsát követem, ki így szól: «Irókat józanul csak munkáikból itélhetünk meg, s ha azokban csak a szép és jóért való lelkesedést találjuk, legyünk meggyőződve, hogy szerzőjük rossz vagy aljas ember nem volt. A költő az eszményképnek, melyet felállít, soha nem felel meg és művei többet érnek, mint ő maga» . . . Ezért művei ismertetése foglalja el e munka nagy részét, úgy a mint a kor eszméivel és irányával kapcsolatban állanak. A másik czélom pedig az volt, hogy összes művei ez ujabb, noha még most sem teljes kiadása alkalmából, lerójjam e nagy szellem iránt azt a hálámat, melyet műveinek olvasása első ifjúságom évei alatt az idealismus és eszmék tiszteletének felébresztésében és kifejtésében reám gyakorolt. Végül köszönetemet fejezem ki dr. Morvay Győző igazg. urnak, ki egy kimerítő Eötvös-életrajzon dolgozván, eddig gyüjtött adatait rendelkezésemre adni szíves volt és e vállalat szerkesztőjének, hogy ez életrajz megirására alkalmat adott.

[1] Gyermekei voltak: Gábor-Ignácz, Károly-Antal, Ignácz-Alajos (a költő nagyatyja), Francziska-Anna, Katalin-Zsófia, Teréz és Anna. A család czímerét l. Nagy Iván Magyarország családai IV. 51. lap. V. ö. Pótkötet 222. l. Ennek a Miklósnak volt-e fia s talán épen Károly-Antal, az az Eötvös Károly, ki 1750-ben született s szintén katona lett, hol hősiességeért a Mária Terézia-rend lovagja és Oberstlieutenant lett? bárha valószinű, nem bizonyos. Ez Neuhofnál kapott sebében 1797 július 29-ikén halt meg. Életét l. Hirtenfeld: Der M.-Teresien-Orden 423. és 1739. l. s ennek nyomán Wurzbachnál.

De a száraz életrajzi adatoknál, melyeket kimeríteni épen nem kivánunk, jellemzőbb róla az az odaadás, melylyel Ferencz kormányát alkotmányellenes törekvéseiben is szolgálta s mint ilyen, nevét valósággal gyűlöltté tette. Ugyanis 1822-ben egyike volt az adóbeszedéssel megbízott «ambulans»-oknak, mint akkor a királyi biztosokat hívták, s mint ilyen ment a leghevesebben tiltakozó Nyitra megyébe, hol oly kíméletlenül fogadták, hogy boszúságában Uzovics János alispánt és Ocskay Ignácz szolgabirót, mint az ellenzék vezéreit, lánczra veretve börtönbe hurczoltatta. Ezért midőn az adó-rendelet kihirdetése miatt a megyegyűlésen megjelent, a felingerült nemesség halál-kiáltásokkal fogadta; sőt egy erős legény már mellen is ragadta. Talán meg is ölik, ha a vele volt tisztek meg nem mentik.[1] E dicstelen szereplés után Borsod megyébe, sályi jószágára vonult s főleg ezután foglalkozott írói munkássággal. E férfiú tehát, leszámítva a természetes öröklést, minden kiválósága mellett legfölebb nemleges hatást gyakorolhatott unokájára. Annál nagyobb volt azonban nagyanyjának, b. Szepessy Máriának (1825 óta csillagkeresztes hölgy) befolyása, kiről Eötvös később is mindig szeretett beszélni. Valódi régi magyar nagyasszony volt, tudott latinul is; a németet csak törte s gyűlölte is; azt szokta mondani, hogy még Ferencz császárt sem véve ki, egyetlen német sem ér egy fabatkát és az öreg Lilien báró, a ki fiának apósa volt, az egyetlen tisztességes német ember. Mint erélyes, katonás nagyasszony, uralkodott egész cselédségén; tetszése szerint házasította s adta őket férjhez. Szigorú, de igazságos és nagyon vallásos nő volt; egy ferenczrendi vagy minorita szerzetest tartott állandóan udvari papként, ki a házi kápolnában naponként misét mondott; ezért úri ellátása volt, de a szigorú fegyelem és házi teendők sora rá is kiterjedt. Egyiket egyszer saját-

[1] Magyarország vármegyéi és városai. Sv. Dedek Cr. Lajos: Nyitra vm. története. 168. l. Ezért az egész országban hazaárulónak mondták s egy pasquillusban még a fiáról is ez áll:

«A haza nem várhat semmi jót fiadtól,
Mert nem messze esik az alma fájától.
Ő belőle sem lesz egyéb mint gazember,
Így jár az a haza, melyet Isten megver.»

kezűleg felpofozta, miért nem kevés baja volt az egri érseki káptalannal.

A költő apja, ifjabb Eötvös Ignácz, épen oly tanult ember volt mint az idősebbik; több nyelvet folyékonyan beszélt, széles

3. ID. BÁRÓ EÖTVÖS IGNÁCZ.

körű, általános ismeretei voltak. Sályon született 1786 február 25-ikén, egyetemet végzett Pesten, bölcseleti és jogi doktoratust is tett, mely utóbbi alkalommal ünnepélyesen avatták fel. Fokonként udvari tanácsosi méltóságra emelkedett a magyar osztályban Bécsben; 1825—1842-ig Sáros megye főispáni hely-

tartója, majd főispánja, 1830-ban másod udvari alkanczellár és belső titkos tanácsos, ismételten királyi biztos, végre gróf Pálffy Fidél után (1836 julius 7-ikén) királyi főtárnokmester lett; de megromlott anyagi viszonyai miatt 1841-ben összes hivata-

4. ID. BÁRÓ EÖTVÖS IGNÁCZNÉ.

lairól lemondott, Velenczére vonult vissza, meghalt 1851 augusztus 21-ikén s ugyanott van eltemetve. E visszavonultsága alatt pár névtelenül megjelent német munkácskát írt; számos beszédét ismerjük, mert az országgyűlési tárgyalásokon a főrendiházban élénk részt vett, hol a legszigorúbb ó-conservativekhez tartozott.

Szaktudása majdnem kizárólag a magyar jogra s hivatalára szorítkozott; nagy emlékező tehetségű, beszélni sokat tudó és szerető, a dialektikát kedvelő ember volt, ki olykor önmagát is belebeszélte valamely sophistikus állításába. Mondják, hogy néha látogatóját egy óráig is az ajtóban tartotta beszéddel, midőn az egyszer már el is bucsúzott volt; egyébként vidám, tréfás kedélyű, szerfölött egyszerű, nagyon jó, nemes szívű embernek ismerjük s ha még azt is olvassuk róla, hogy külsőleg szikár, alacsony termetű volt, rögtön világos lesz előttünk, hogy a költő nemcsak külsejét, hanem belső tulajdonaiból is néhányat apjától örökölt.

A költő anyja, b. Lilien Anna (1817 óta csillagkeresztes hölgy), b. Lilien József leánya volt, ki Westfaliából származott be hozzánk; családja a német birodalmi báróságot 1756 deczember 24-ikén nyerte. Ő maga, mint osztrák lovaskapitány, nőül vette gróf Szapáry Juliánnát, kivel az ercsii jószágot s a hozzátartozókat nyervén, ott telepedett meg s az 1805: VII. t.-cz. szerint honosságot nyert. Szilárd jellemű, katonás férfiú volt, ki birtokát, Ercsit, már a XIX. század elején mintagazdasággá tette, felszerelte olajmalommal, szeszgyárral, sörfőzővel, juhászattal, svájczi tehenészettel, melyek azonban nem igen jövedelmeztek; másrészről a leghatározottabb conservativ ember volt, de ezt a vonását vallásban, politikában mások nézetei iránti türelemmel bírta egyesítni s merevségét szeretetreméltósága enyhítette. Született 1753-ban, meghalt 1828-ban s vele a honosságot nyert család férfiága kihalt. József, a költő, egész gyermek- és ifjúkora nagy részét Ercsiben töltötte s nagyatyjának különösen azzal volt befolyása rá, hogy belevéste kedélyébe fő elvét, mely szerint a nemes embernek föltétlen becsületesnek kell lennie s legyen mindig nemes szív kisérője a nemes névnek. Oly elv, melyet Eötvösnél senki jobban nem követhetett volna. Anyja 1786 szeptember 28-ikán született s úgy ő, mint idősb nővére, Antónia, ki utóbb b. Lilien Károly neje lett, apjuk természetét örökölték. Kitünő nevelésben részesültek, de sem Antónia, sem a költő

IFJ. BÁRÓ EÖTVÖS IGNÁCZ.

anyja nem tanultak meg magyarul s mind a kettő műveltségében, gondolkozásában német nő maradt. Azonban ha a költő anyjának e tulajdona a mi magyar érzésünk előtt talán hátrányára szolgál, másrészről az a nő volt, ki férjével mindvégig mintaszerű házaséletet élt, a kit fia a szó valóságos értelmében bálványozott s míveltsége, nemes nőiessége, emberszerető jelleme által akkora befolyást gyakorolt rá, mint senki más. Egy hozzá írt leveléből vette Eötvös a *Gondolatok* jeligéjét: «Ne higyj oly gondolatban, melynek szíved ellentmond», s talán ezért ajánlta ezt, legszebb műveinek egyikét, anyja emlékének. Meghalt Pesten 1858. július 15-ikén s a kerepesi temetőben pihen.

Ez fővonásaiban az a szellemi kör, melyben Eötvös, továbbá idősebb nővére, Júlia és négy évvel ifjabb Dénes fivére, nevelkedett;[1] tehát egyrészről teljes német műveltség és gondolkozás, továbbá a legtúlzóbb conservativ irányzat, mely még a kényuralmi törekvéseknek is hódolt; de más oldalról tagadhatatlan magyarosság vette őt körül. Ez a magyarosság tegyük hozzá — nemcsak apai nagyanyját jellemezte, hanem nagyapját és apját is; mert végre még a leglabanczabb magyarban is van valami a kuruczból; így még az sem volna csoda, ha ebből a környezetből minden más befolyás nélkül került volna ki oly hazafias és ellenzéki szellem, minő Eötvösé volt. Nem kell e ponton feledni azt sem, hogy gyermekkorában anyja körének befolyása volt rá nagyobb; mert kizárólag anyja körében, atyai nagyatyjánál Ercsiben nevelkedett; apját a hivatal, az államügyek foglalták el, Budán, majd többnyire Bécsben lakott. Eötvös is írja 1870 deczember 8-ikáról Toldynak: «Nem neveltettem soha más mint anyám által, Lilien nagyatyám házában, de nagyszülőim minden befolyása nélkül.»

E minden befolyásnélküliség azonban köztudomás szerint nem zárja ki az egyenes hatást már csak a környezet követ-

[1] Nővére szül. 1812 szeptember 21-ikén, gr. Vieregg Károly bajor kir. kamarás és lovasezredes neje lett 1832 szeptember 23-án, meghalt mint csillagkeresztes hölgy Münchenben 1880 május 2-án. (Férje sz. 1798 július 13-án, mh. 1864 október 18-án.) Fivére, Dénes, szül. 1817 május 7-én, meghalt 1878 augusztus 23-án Budapesten.

keztében sem. Nem zárta ki nála sem; nem főleg azért sem, mert ha valaha tehetségesek vagyunk és érzékünk van a környező élet iránt, akkor gyermekkorunkban van; s a lángész is azért az férfikorában, mert gyermekkorában még nagyobb lángész és lángszív volt. De menjünk tovább. A gyermek így tehát főképen német környezetben fejlődött; ebben az időben magyarul épen nem s 10—12 éves korában is csak töredezve beszélt. E gyermekkori német környezet hatása nemcsak szellemén vált mindvégig érezhetővé; hanem magyar stylusán, sőt nyelvén is, mely későbbi megfeszített törekvései, írói nagyszabású munkássága daczára minden ízében magyarossá sohasem bírt válni.

Falk Miksa, ki — mint írja — adatait Treforttól, Eötvös sógorától vette, azt mondja, hogy emez első gyermekévekben még két nagynénje volt reá befolyással, t. i. anyjának már említett nőtestvére, a másik egy született Szapáry grófné, később egy Teleki gróf neje, kik gyakran voltak Ercsiben s ha testi bájakban nem is bővelkedtek, de nagy műveltségök, a német, franczia irodalomban való jártasságuk, érdeklődésük az európai események iránt s ezekről való beszélgetéseik mind alkalmasak voltak az ifjú tudásvágy érdeklődésének felkeltésére. E mellett b. Lilien fentartotta külföldi összeköttetéseit; számos idegen fordult meg nála, olyanok is, kikkel gazdászati és ipari vállalatokba elegyedett, melyek ugyan anyagilag inkább károsak voltak s épen nem növelték vagyonát; de mindezek alkalmasak voltak egy, a nálunk akkoriban szokottnál nagyobb látkör nyujtására s a gyermek Eötvösnek alkalmat adtak oly emberek körében fordulni meg, kik világot láttak, róla beszéltek és kiknek egy-egy szakban kitünő ismereteik valának.

Ezek általánosságok ugyan, melyeket még későbbi kutatásoknak kell kiegészíteni, ha ugyan lesz rájok mód, mert Eötvös nem igen szeretett saját életéről beszélni; de épen ezért annál nagyobb fontosságuak, midőn a gyermekben a későbbi férfiút keressük. «Legjobban szeretném — írja e tárgyban Eötvös 1870 deczember 8-ikán Toldynak műveire és életére vonatkozó adatokat kérő levelére —

ha a közönség és én sohasem ismerkedtünk volna meg egymással. De miután ez megtörtént s elég vigyázatlan voltam, csaknem 20 kötettel a nyilvánosság elébe lépni, legalább nem akarom, hogy ezen ismeretség még intimebb legyen. Eleget nyomattam ki, min a jó- vagy rosszakaratú kritika elmésségét gyakorolhatja; ahhoz, miként támadtak az egyes művek s miként jutottam meggyőződéseimhez, a publicumnak nincs köze, és ha már vázlatos életrajz kivántatik, az adatok, melyek a Conversations-Lexiconban vagy, ha több kell, melyek Csengery *Szónokok könyvé*ben foglaltatnak, bőven elegendők; a többit önphantasiája fogja pótolni, akár világosabb, akár sötétebb modorban, azt egészen művészetére bízom. Ily mesteri kéztől köszönettel fogadom arczképemet, még ha kissé Rembrandt modorában tartatik is és több árny- mint fénypont lesz benne.»[1]

Mentől kevesebbet tudunk tehát Eötvös gyermekkoráról, annál fontosabbak az ismert adatok, melyek néma ékesszólással beszélnek s elmondják, hogy a szerető és minden, főleg az emberi szenvedések iránt érdeklődő szívet, azt, mely egy egész élet meggyőződésével hirdette, hogy századunk legszebb vonása az emberszeretet, de továbbá a munkaszeretetet és nyájasságot anyja és környezete révén nyerte; a szónoklás képességét, élénk, sanguinikus vérmérsékletét, a hazaszeretetet apjától kapta örökül. De általában is oly érdekes volt az egész kör, melyben gyermekkorát leélte, hogy pályája végén e benyomásait egy a Goetheéhez hasonló *Wahrheit und Dichtung*-féle életrajzba akarta foglalni, mi azonban, már csak fentebb emlitett nézetei miatt is, csak terv maradt. Ezek mellett természetes, ha azt olvassuk róla, hogy feltünően koraérett gyermek volt, ki már hét éves korában Schiller műveit olvasta s boldog volt, ha a budai színházba mehetett, a mely nagy drámák és költemények írásának terveivel töltötte el. De a korafejlettség mellett igen csinos, ép, egész-

[1] Igy nem akarta levelei közlését sem. Erről a *Gondolatok*-ban is szól s általában eliteli a bizodalmas levelek közlését s «korunk gyalázatos szokásá»-nak nevezi.

séges fiú volt, tele csintalansággal, elevenséggel, távol «minden koravén beteges lélekállapottól».[1]

Ilyen volt s ily hatások közt élt a gyermek Eötvös. Mindezek előre jelzik a későbbi kitünő tanulót és jellemzik a leendő férfit. Otthon, magánúton tanulta Eötvös még az első gymnasialis osztályokat is egész a mai IV-ik középosztályig (I—II. grammatikai és I—II. syntaktikai osztály) s ekkor a budai királyi gymnasiumba adták be, hol 1824—25. és 1825—26-ban a két humaniora osztályt (V—VI. gymnasium) végezte, mindkét évben mint összes társai közt «eminens primus». Tehát nagyon is népes osztályaiban, noha a legfiatalabb, ő volt a legjobb tanuló. Míg itt járt, együtt tanult Korizmics István nevű tanulótársával, atyja ispánjának, Korizmics Mátyásnak fiával, kinek neveltetéséről ők gondoskodtak s vele együtt is lakott Eötvöséknek a Sz.-György-téren levő 10. számú házában. E két év alatt az első (poetika) osztályban közös nevelőjök Hlatky István, végzett jogász volt s csak a második, rhetorikai osztályban lett nevelőjök az Eötvös életére oly nagy befolyást gyakorlott «Pruzsinszky Josephus nobilis», mint az iskolai anyakönyv mondja.

Mielőtt azonban Pruzsinszky befolyására térnénk, nem mellőzhetjük el egy anekdota-szerű adat fölemlítését, mely vele némelyek szerint akkor történt, midőn az egyetemre ment, tehát 1826 őszén, de hihetőbben akkor, midőn 1824 szeptemberében a budai gymnasiumba lépett; tehát nem eléggé ellenőrizhető ugyan, de valósága kétségbe nem vonható, említi úgy Pulszky mint Falk, utóbbi mint Eötvöstől sokszor hallott esetet; a baj csak az, hogy Pruzsinszky nevelőségével nehezen egyeztethető össze. E szerint ugyanis, midőn a budai gymnasiumba beadták és mint előkelő fiút, az első padba ültették, a gyermekek mind eltávoztak mellőle, egy zsidó fiút kivéve. Midőn aztán Eötvös megkérdezte, hogy miért hagyták el a padot, ezek a gyermek szokott őszinteségével azt felelték, hogy hazaáruló unokájával

[1] L. Eötvös e koráról főleg Falk M. Kor- és jellemrajzok. B. Eötvös J. életéből.

egy padban nem ülnek. Eötvös sírva ment haza, elbeszélte Pruzsinszkynak keserűsége okát s kérdezte, igaz-e, hogy a kedves nagypapa hazaáruló? «Az bizony, felelte Pruzsinszky, apád is az s te is annak készülsz; hiszen magyarul sem beszélsz becsületesen.» A gyermek elpirult és megdöbbent a kemény szavakra. Neki feküdt a magyar nyelvnek; a kivel csak lehetett, csupán magyarul beszélt s pár hónappal utóbb megkérte tanulótársait, hogy maradjanak benn óra után, mert valami mondanivalója van. Az óra végén a tanulók csakugyan kiváncsian benn maradtak s ő, ki — mint nevetve beszélte gyakran — alig látszott ki a katédrából, felmászva oda, szilárd hangon elmondta, hogy apja és nagyapja nem hazaárulók, hanem igenis a császárt szolgálják; de ő esküszik az élő istenre, hogy csak hazájának lesz szolgája és nevének népszerűtlenségét majd hazafiságával és hűségével fogja elfelejtetni. Erre tanulótársai éljenezve emelték vállaikra s ujongva vitték ki az osztályból a folyósóra, hol a pedellussal találkoztak. Ez megtudván a lárma okát, feljelentette őket s másnap az egész osztályt Eötvössel együtt bezárták.[1]

Akár Pruzsinszky idejében történt ez az eset, akár utóbb, lényegében tehát való s Eötvösre állandó mély benyomást gyakorolt. Úgy látszik, ez ébresztette fel a gyermekben a hazafiasság első öntudatos érzelmeit; ragaszkodni kezdett ép úgy magyarságához mint tanulótársaihoz. De ha nem is éppen ezért, mindenesetre való, hogy haláláig kiváló szeretettel és hálával gondolt Pruzsinszkyra, ki benne a hazafi érzelmeket a szenvedélyes odaadásig bírta fokozni. Ez a férfiú juratus volt 1794-ben, midőn a Martinovicsék tragédiája történt, melyben őt is vád alá helyezték; mert noha tettleges részvétét a titkos társaságban s az ismert katekizmus terjesztésében kimutatni nem is lehetett, de tudott róluk s nem jelentette fel. Ezért a kir. tábla két, a hétszemélyes tábla három évi börtönre itélte; fogságát Brünnben töltötte ki, melynek keserűsége örökre

[1] Babérlombok XV—XVI. l. és Falk id. h. 215. lap.

nyomot hagyott lelkén; rideg, zárkózott, meglehetős prózai, de egyenes, merev, szókimondó s alapos képzettségű ember volt, eltelve Voltaire, Rousseau s általában a XVIII. század eszméivel, ki épen ezért ellensége volt a német kulturának, Goethének s mindannak, a mit Eötvös addig csodáltatni hallott. Helyesen jegyzi meg Falk, hogy Eötvös anyjának felvilágosultságát semmi sem bizonyíthatná jobban, mint az, hogy ezt a különben élvezhetetlen embert évekig fia mellett tartotta, sőt megbecsülte s minden alkalommal kitüntette, noha nézeteik majd mindenben ellentétesek voltak.

Pulszky, a ki egyébként nagyon érdekes képet ad Pruzsinszkyról, azt is említi, hogy apja a szabadelvűséget kívánván fiával megutáltatni, azért vette őt nevelőjéül. Ez ebben az alakban aligha fogadható el; de ha így van, akkor a hatás tökéletesen ellenkező volt. A komor, mogorva vén sas s a fiatal, lelkes gyermek rövid idő alatt megszerették egymást. Ez odaadással hallgatta beszédét s lassanként elfogadta összes nézeteit a hazáról és főleg a társaságról, mely szülőinél megfordult. Anyja ugyanis megkívánta, hogy ott legyen az estélyeken, melyeken az akkori arisztokráczia és bürokráczia legkiválóbb tagjai vettek részt. Ezeken Pruzsinszky, bárha meg volt híva, sohasem jelent meg; szobájában várta tanítványa visszatértét s midőn ez álmosan megérkezett, kikérdezte a történtekről, miközben csipős megjegyzéseket tett a jelenvoltakra vagy ostorozta a társaság felületességét és ürességét. Egyszer a többek közt elbeszélte Eötvös, hogy mennyire sajnálkozott mindenki egy magas állású magyar államférfi halálán. «Pedig nagy gazember volt!» jegyzé meg szárazon Pruzsinszky. Néhány hét múlva újra megkérdezte növendékét, hogy beszélnek-e még arról a magas állású férfiúról s midőn azt felelte, hogy már senki sem beszél róla: «No lám! — szólt Pruzsinszky — pedig igen ravasz és befolyásos gazember volt. Te sohasem lészsz sem oly ravasz, sem oly befolyásos és, a mint látod, még ezt az embert is már néhány héttel halála után teljesen elfeledték.»

Egy másik, még jellemzőbb esemény a Vérmezőn történt. Szeretett növendékével arra sétálni, hol Martinovicsékat kivégezték. Általában sohasem beszélt az összeesküvésről; de egyszer megállott azon a helyen, hol a két gyalogút keresztben metszi ma is egymást s a legmélyebb fájdalommal így szólt: «Itt öt becsületes magyar hazafit végeztek ki; senki sem állított nekik emléket; de a nép lábai akaratlanúl is keresztet tapostak itt a mezőn. Majd eljön az idő, mikor ezek az emberek is emléket fognak kapni; de ez az emlék egy akasztófa lesz, melyre fel fogják majd akasztani az afféle embereket, milyen egykor majd tebelőled is lesz.» A gyermek félénken tekintett fel a goromba, zord emberre, nem is értve a szavak jelentőségét; és ha mindez csakugyan így igaz, a mint Falk írja, valljuk meg, hogy kiméletlenségben alig versenyezhetett volna valaki Pruzsinszkyval. Ha nem ismernők utóbb szeretetét s tanítványára tett mély hatását, ellenszenvvel kellene tőle elfordulnunk. De ezek fölébresztették a gyermek szunnyadó lelkiismeretét; valódi haza- és népszeretetet ültettek lelkébe; meggyűlöltettek vele mindennemű, akár felülről, akár alólról működő zsarnokságot, minden szolgaságot és megalkuvást. Ezen kívül örökre hatást tett Eötvösre Pruzsinszky azzal, a mint a classicusokat magyarázta; a philologia agyas ügyeskedései helyett Livius nemes előadásával s Tacitus «fenséges gyűlöletével» foglalkoztatta, miközben saját korukra vonatkozó czélzásokkal kisérte magyarázatait.

Ennek a férfiúnak vezetése alatt tanult Eötvös az egyetemen is. Abban az időben a mai VII—VIII. gymnáziumi osztály, mint a philosophiai tanfolyam I—II-ik éve, az egyetemhez levén kapcsolva, Eötvös már 1826 őszén a pesti egyetemre ment s ott a két bölcsészeti tanfolyamon kivül három évi jogot végzett. Ha elgondoljuk, hogy alig töltve be 13-ik évét, már a mai VII-dik osztályba lépett, majdnem csodálattal tölt el a gyermek kora érettsége, a mi azonban akkoriban nem volt páratlan s például Szalay sem volt idősebb. Az egyetemi évek alatt is a legjobb tanulók egyike

volt; de nem kevéssé lep meg, hogy az első és második bölcseleti évben minden tárgyból «eminens primus», de a magyar nyelvből és irodalomból «eminens 10-us», söt a második félévben «eminens 31-us» és csak a második évben lett «eminens 6-us», egyébiránt mindig nagyszámú (318, 295, 252) tanuló közt. Egyéb részletekre nézve a mellékelt táblázatokra utalva, jegyezzük meg, hogy úgy a bölcseleti, mint a jogi tanfolyamon rendkívüli szorgalmával tűnt ki s a bölcseleti két év általános ismereteinek jó hatását maga kiemeli Szalayról tartott emlékbeszédében. «Igen kevés és hiányos vala az, mit ezen az úton a philosophia, történelem és természettudományokból tanultunk; de maga az, hogy a tudományok, küszöbén átlépve, egy futó tekintetet vethettünk gazdag kincseikre, nagy befolyást gyakorolt fejlődésünkre; s ha a hatást tekintjük, melyet egyes tanáraink, főkép Horvát István, az egész fiatalságra gyakorolt, senki ezen rendszernek e tekintetben nagy előnyeit nem vonhatja kétségbe.» De ezeken kívül is kiemeli még főleg azt a hatást, melyet különösen Veszerle előadásai tettek 1828-ban a franczia forradalomról; midőn pedig Horvát István meghalt, gyönyörű megemlékezést szentelt neki. «Ki egyszer hallá e tudós férfiút — mond Eötvös — ha tanítói székén férfias szavával Árpád és a hét vezér dicső tetteiről szólt, vagy roppant tudományának fegyvereivel azoknak állítását, kik a magyart a szegény finn néptől származottnak hiszik, leveré s fajunkat az erényes scytha s a legyőzhetetlen párth nemzetekkel egybeköté; vagy tovább haladva nyelvtani vizsgálataiban, az etymologia tekervényes ösvényein mindig messzebb és messzebbre nyomult, míg mindent, mi nagy és dicső volt e világon, fajunkhoz tartozónak, magyarok által elkövetettnek állíta: az kétkedhetett mestere állításain, de azon óriási honszerelem hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is s elvonatkozva egészen tudományos érdemeitől, ha munkásságának ezen oldalát tekintjük is, sohasem hálálhatja meg a haza Horvát érdemeit. Nem volt tanítóink közt, kitől annyin tanulták volna a hazát szeretni.»

5. A PESTI EGYETEM A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

Egyébként, noha egész általánosságban, Eötvös maga egyebekben is mindennél jobban rajzolja egyetemi életöket a Szalayról körülbelül 40 év múlva tartott emlékbeszédében és különösen érdekes a kép, melyet a csendben forrongó és fel-feltörő eszmék hatásáról mond. «Az 1825-iki országgyűlés szónoklatai bármi hiányosan ismerve, sehol sem találtak erősebb visszhangot, mint az egyetem ifjú polgársága között — mond ő — s a szellem, mely az egész nemzetet áthatotta, seholsem ébresztett tisztább lelkesedést.» És noha, — mint Eötvös is hangsúlyozza — az 1825-iki két évig tartott országgyűlés tisztán conservativ volt, sőt a demokrata eszmékben az 1790—91-iki országgyűléshez képest inkább visszalépést jelent, s ezért kijelelt politikai pártok alakulását nem eszközölhette: a korszak hatása, főleg az országgyűlés bezárása után, mégis, kivált más tekintetben, nagy és elhatározó volt. Ez főkép annak beismerésében áll, hogy nemzetünk sülyedésének okai mi magunk vagyunk; s ennek fájdalmas érzése, tehát nem annyira hazafiúi remény, mint inkább hazafiúi szégyen volt az, mi munkára ébresztette a korszakot. Kötelességérzetre ébresztés és nemzetiségünk megmentése: e kettő lett az egyedüli törekvés; minthogy pedig erre egyetlen út, az irodalom ajánlkozott, ezért mutatkozott az 1825. évi országgyűlés hatása külsőleg csak az irodalmon. «Soha talán az irodalom emelése a hazafiság legfontosabb, sőt egyedüli feladatának ily mértékben nem tekintetett, s természetes, ha köztünk, ifjak között, egy egész sereg tolongott a pályára, melyen mindazt feltaláltuk, mi után ifjú kedélyek vágyódnak: tért, melyen áldozhatunk, nemes érzéseket és dicsőséget.» Ezért, teszi hozzá, a munkához fogva, naponként három lyrai költeményben rótták le a haza iránti tartozásukat; óriási eposzokat terveztek, vagy lehetetlen drámákon kisérlették meg ifjú erejöket.

De a külső hatáson kívül ugyanekkor, az országgyűlés után, a demokráczia szelleme is mind nagyobb körben kezdett hatni, melynek első jelenségeit Eötvös már 1828-ban feltünni látta; s a reformtörekvések határozatlanul, tapogatózva, korlátolt kör-

ben, de megindultak, még mielőtt a júliusi forradalom hatása alatt az öntudatra ébredt egész nemzet sóvárgása kisérte volna őket. A rövid, de annál nagyobb sikerű júliusi forradalom is még az egyetemen érte Eötvöst, melylyel egészen egy időben jelent meg Széchenyi *Hitel*-e s mindkettő átalakító hatású volt a hazai közvéleményre. Természetesen az ifjúságra sokkal jobban hatott a forradalom sikere; sőt Széchenyitől, ki tagadta multunk nagyságát, hogy a jövőre irányozza a figyelmet, némi hidegséggel fordult el. Azonban mégis mindkettő hatására ez időtől kezdve az ábrándos hazaszeretetet egy cselekedni sóvárgó és tért kereső hazaszeretet váltja fel s így egész határozottsággal válik el a demokratikus átalakulásra törekvő szabadelvű és a réginek fentartására csoportosult conservativ irányzat. Amazt a franczia politikai eszmék lelkesitik, emezt a régi alkotmány sánczai megvédésének szüksége viszi harczba. Különösen az ifjúság rajongva fogadta a franczia eszmék új evangeliumát s hazánk fölemelése: ez volt a czél. «Kiemelni hazánkat a tespedésből, melybe az sülyedett, odaállítani azt Európa legelső népeinek sorába! ez, mit előbb ábrándnak gondolánk, most lehetőnek látszott s ifjú szíveink feldobogtak a gondolatra, hogy mi is kinyujthatjuk kezeinket a valódi dicsőség után.»

De ha az egész ifjúságra így hatott a forradalom híre és dicsősége, senkire sem lehetett hatása nagyobb, mint Eötvösre és legjobb barátjára, Szalayra. Szalay éppen egykorú volt Eötvössel s igy 1830-ban szintén 17 éves. Egy időben mentek a jogra 1828 őszén s csakhamar a sírig tartó barátságot kötöttek, melyet megerősített nemcsak a tanulmányok és érzelmek, hanem a czél és felfogások közössége is. Mindketten az irodalomért rajongtak s együtt szőtték jövő irodalmi terveiket. Szalay is a szépirodalomban és irodalmi kritikában tette első kisérleteit, hogy csakhamar hivatása igazi terére, a politikai és törvénytudományi tanulmányokra lépjen, miben különösen a 30-iki forradalom erősítette meg; és ha többen voltak is, kik a szorosan vett iskolai tanulmányokban s feleletekben megelőzték Szalayt,

ki Ágost testvérével együtt, mint szegény fiú, alumnus volt, de senki sem múlta felül alaposságban, elmélyedésben és komoly lelkesedésben. Maga Eötvös is elismeri Szalay befolyását, s habár dicsősége későbben meghaladta is a Szalayét, e hatást ma sincs okunk kétségbe vonni. Falk kor- és jellemrajzaiban a júliusi forradalom hatásáról Szalayra érdekes eseményt mond el. Ez év (1830) augusztusában Szalay egy nap telt utitáskával rohant Eötvöshez s a Margitszigetre hívta. Átcsolnakázván, Szalay egy rejtekhelyet kutatott ki s letelepedvén, utitáskájából egy csomó ujságot vett elő, melyekben részletesen le volt írva a júliusi forradalom. Mohón olvasták végig őket. Ekkor Szalay lelkesen fölkiáltott: «Barátom! ürítsünk egy poharat a nemzetek szabadságára!» Ezzel poharakat és egy üveg pezsgőt vett elő a táskából s a két ifjú órákig ült ott egyedül, a nagy eseményről beszélgetve. Közben este lett, a hold feljött s ekkor Szalay két lapot tépvén ki tárczájából, mindaketten felírták rájok nevöket; aztán az üres palaczkba téve, jól bedugaszolta s a Dunába dobta. «Így! – szólt utána nézve – ezek messze, messze úsznak, egész a Fekete tengerig és tudja az ég, még hová; elvégre mégis kifogja valaki és így legalább ezen a módon leszünk nevezetes emberekké.»

Így telt el s ilyen szellemi hatások közt az az öt év, melyet Eötvös a pesti egyetemen töltött. Természetes, hogy túlnyomóan nem komolyság közt, a mi éppen az ő ekkori vidám vérmérséklete mellett könnyen elgondolható, de az ezoldalú pár ismert adat kevéssé jellemző.[1] Általában kiemelik azok, kik ez időben ismerték, hogy túlcsapongó kedvű ifjú volt, tele dévajsággal, sőt könnyelműséggel; lovagolt, vívott, tánczolt, pezsgőzött, mikben némileg vezetője b. Palocsay Tivadar volt. Ekkor még senki sem sejthette volna benne azt a kora érett melancholiát, mely pedig jellemének alapvonása volt. Épen azért jellemzőbb itt annak

[1] Falk az id. helyen b. Palocsay Tivadar barátjával elkövetett néhány vidám csínjét írja le. Pulszky is említi őket Eötvös életrajzában Pesti N. 1871 228., 229. sz. V. ö. u. o. Falktól 283. sz. Az érdeklődőt oda utasítjuk.

megemlítése, hogy nemcsak komolyan készült az írói pályára, hanem már ez éveiben foglalkozott a költészettel. Verseket írt, melyekből pár fenn is maradt; az akkor népszerűvé vált Hugo hatása alatt a drámával próbálkozott meg és Szalayval együtt keresték fel Virág Benedeket budai magányában, továbbá Szemere Pált s 1828 tavaszán Kazinczy Ferenczet,[1] ki nemcsak buzdította őt, hanem előre dicsőséget jósolt neki. Mindez előkészületekből magyarázható az, hogy 1830 deczember 30-ikán, midőn már utolsó évét töltötte az egyetemen, megint Kazinczyhoz fordul s az irodalom iránt lelkesülő ifjú a következő levelet írta neki:

«Tekintetes Uram! Közelget az idő, melyen mindenki szíve érzelmeit az előtt, kihez vonzanak, szabadon kitárja, légyen hát szabad nékem is mély tiszteletemet, melyet Kazintzi ur eránt már régen érzek s hódolatomat, melylyel mint magyar tartozom, nyilván kimondanom. Mennyit köszönhet hazám a Tekintetes úrnak, én és minden igaz magyar mélyen érzi, mert alszik nagy erő minden nemzetben, de alszik, csak a míveltség ébreszti fel, hazámba Kazintzi úr tette míveltségünk temploma első kövét, melyből kilép majd a geniusz, ki most még szunyadó nemzeti erőnket felébreszti s csúf nyugalomból nemes életre ragadja.

«Hazám nyelvét s míveltségét több emberkor múlva elvitte volna arra a lépcsőre, melyen örvendve szemléljük most, — egy nemzet a jót eléri végtére mindég, nagy emberek csak az által válnak nagygyá, hogy a közönség lassú lépését sebesítik, honunkban Kazintzi úr tette ezt. Mit kivánok ily férfiúnak, érzi keblem, de szók azt ki nem mondhatják. Éltet kívánok és egészséget, nyugalmat és szerencsét, nagy tettek emléke és nemes szív szerezz hazámnak pedig több ily embert, akkor boldogabb nála a föld színén nem lesz.

«Emlékezzen még Kazintzi úr rólam is, ki vágyódó szemmel tekintek hazám tündöklő csillagira s bátran repülök feléjök, ha szárnyaim csak viaszok s a forró nap sugáraitól olvadnak, már-

[1] Kazinczy ekkor mint az akadémiai bizottság tagja járt Pesten. Hihetően találkozott Eötvössel akkor is, midőn még kétszer, 1830. és 1831-ben megfordult Pesten.

már merülvén a feledékenység tengerébe, azt gondolom, hazámért halok s vígan merülök el. Alázatos szolgája B. Eötvös Joseph m. k. Kazintzy úr engedelmével többször s többeket írok.[1]»

Mit válaszolt Kazinczy e lelkes levélre, e perczben meg nem határozhatjuk, de elgondolni könnyű, kivált ha ismerjük azt az 1831-ből származó lelkes ajánlást a pannonhalmi *Útjá*-ban: «Báró Eötvös Józsefnek iskolaéveinek utolsójában.» «Nevekedjél, kedves ifju, s légy a kit várunk. És ha majd felhágsz a hová érdemeid ragadozni fognak, emlékezzél barátodra. De emlékezzél, hogy csak a tiszta ragyog.»

BÁRÓ

EÖTVÖS JÓZSEFNEK

ISKOLAÉVEINEK UTOLSÓJÁBAN.

Nevekedjél, kedves ifju, 's légy a' kit várunk. És ha majd felhágsz a' hová érdemeid ragadozni fognak, emlékezzél barátodra. De emlékezzél, hogy csak a' tiszta ragyog.

6. KAZINCZY AJÁNLÓ-SORAI PANNONHALMI ÚTLEÍRÁSA ÉLÉN.

Ennek az ifjúkori lelkesedésnek hatása érezhető abban az emlékbeszédben, melyet Eötvös 1859 október 27-ikén a Kazinczy születése századik évfordulóján tartott akadémiai ünnepen mondott el.

II.

Így lépett Eötvös az ifjú korba s kezdett irodalmi munkásságához. Első jelentékenyebb munkája 17 éves korában Goethe *Götz von Berlichingen*-je fordítása volt, mely kéziratban maradt. Nyilvános fellépte 1831-re esik, midőn még mint egyetemi hallgató, Bajzának Kazinczyt támadó birálata ellen írta *A kritikus apotheosisa*[2] czímű kis drámai művét.

[1] Jakab E. Egy pár adat b. Eötvös és Széchenyi ifjabb koruk ismertetéséhez. Ellenőr 1878. 499. sz.

[2] A kritikus apotheosisa. Irta B. E. J. Pesten. Trattner és Károlyi typogr. 1831. 4 lev. Mindössze 73 iambus-sor. Másodszor Muzarion. Uj foly. 1833. I. 147—150. l.

Bajza támadására, mint ismeretes, alkalmat az adott, hogy Kazinczy lefordította prózában Pyrker *A szent hajdan gyöngyei* cz. német epikai művét s Toldy a *Kritikai Lapok*-ban (I. 1831 szerk. Bajza) szigorú birálatot írt ellene, hogy verset prózában fordít; de még inkább azért, hogy lefordította egy magyar születésű, magyar főpapnak (egri érsek), az Ányos és Virág tanítványának, németül írt művét s úgy ezt, mint Majláth regéinek fordítását Kazinczy részéről nemzetünk számára koldulásnak nevezi. Ezekre Kazinczy a *Tudományos Gyűjtemény*ben (1831. II. 125. l.) felelt, melyben igaztalanságnak és tiszteletlenségnek mondja a birálatot. A vitába beleszólt ekkor Bajza a *Kritikai Lapok*-ban (II. füzet), Rumy a *Spiegel*-ben (1831. 33. sz.), felelt Toldy is, már enyhébben; de az bizonyos, hogy mindketten megbántották a sírja szélén álló öreget és valljuk meg, hogy a Kazinczy, Fenyéry, Toldy, Bajza leveleiből vett adatok és felvilágosítások és Bajzának már Kazinczy halála után írt czikke után is itélve, a támadás felesleges volt.[1] A közvelemény akkoriban éppen nem pártolta Bajzát s Eötvös sem látott egyebet e támadásban, még ha lényegében helyes volt is, mint a kegyelet meglehetős durva megsértését. Így írta idézett művét. Ebben a főszemély Habar, a kritikus, Bajza maga, ki a színre lépvén, hírt és nevet

A' KRITIKUS

APOTHEOSISA.

IRTA

B. E. J.

PESTEN.

TRATTNER ES KÁROLYI TYPOGRAPHIAJABAN.

MDCCCXXXI.

7. A »KRITIKUS APOTHEOSISA« CZÍMLAPJA.

[1] V. ö. Ruik L. Bajza J. krit. működése. 49. l. – Szathmáry J. Kazinczy és Toldy. Egyet. phil. közl. 1893 672. l.

keres; olyan kíván lenni mint a meteor vagy akár a pontusi mocsár, melytől mindenki fél: mindegy, csak örök legyen. A Hir templomát pillantja meg a távolban; de nincs, ki oda vezesse. Jön egymásután az Irígység, a Hálátlanság, a Durvaság, kritikus alakjában s mindenik igéri, hogy oda vezeti s előbb oda jut mint a szív és erény[1] férfia. Elfogadja segítségöket; de midőn a Hir templomába be akar rohanni, a templom összedül, a Hir geniusza visszataszítja s Habar az idő karjaiba rogy, ki azt mondja, hogy csak a lélek, az erény és érzemény örök, de őt csupán az Idő szülte s annak keblén fog elhervadni is. Most a Hir geniusza szólít meg egy ősz embert, ki lantot tart föl, mondván: «Emeld fel a lyrát, szerény öreg! dalolj, keljen a lant húrjain szerelem és barátság; még századok múlva is dalolni fogják énekeit, midőn megemlékeznek majd róla is, mint a viruló rózsa eszébe juttatja mindenkinek az ápoló kertészt s minden tavasz újra dicsőíti.»

Az allegoria czélja világos: Kazinczyt, a költőt, a lyrát felemelő őszt, dicsőítni a hírre nem nemes eszközökkel törekvő kritikusával vagy kritikusaival szemben. Érdekes, hogy Toldy e művet két helyt említi, t. i. Bajza életrajzában a Conversations-Lexiconi pör, Eötvösében pedig, már helyesen, a fent idézett birálat miatt irottnak mondja. Csak ez utóbbi lehet a helyes; hiszen a másik pörben Kazinczy Bajzáék pártján állt. Egyébként ebből az allegoriából Toldy épen úgy kivehette akkor részét, mint kivehetnék Kazinczy újabb időkbeli támadói ma is. Ugyane tárgyra vonatkozik 1831-ből a *Kritikusok* czimű vígjátéka is, melyet Szemere Pálnak adott át. Ez ma még ismeretlen.

Hugo Viktor s a dráma iránt fölébredt általános érdeklődésnek tulajdonítható, hogy a következő pár évben drámairással és drámafordítással foglalkozott. Igy irta 1833-ban *A házasulók*-at, 1834-ben a *Boszú*-t és 1835-ben lefordította Hugo *Angelo*-ját egy más helyt tárgyalandó érdekes bevezetéssel, melyek miatt az akadémia 1835 szeptember 14-ikén levelező taggá választotta az igért jövő reményében. Ezek, valamint

[1] E szót a Kölcseytől használt «rény» alakban írja ő is.

pár kisebb közlemény alkotják Eötvösnek az életére oly elhatározó befolyást tett külföldi utazása előtti ismert irodalmi munkásságát. Ebből két eredeti darabjára annál inkább kell egy-egy rövid tekintetet vetnünk, mert Eötvös irodalmi pályájának rajza főczélunk; és mert, a mi igen jellemző ebben az írói fejlődésben, e pár műben csaknem semmi sem árulja el *A karthausi* íróját; pedig ettől őket mindössze három év választja el: amazok oly feltünően fiatalosak, emez oly feltünően mély kedély és magában elmerült gondolkozás eredménye.

A

HÁZASULÓK.

IRTA

B. E. J.

PESTEN,
HARTLEBEN KONRÁD ÁDOLF TULAJDONA
1833.

8. A »HÁZASULÓK« CZIMLAPJA

A házasulók[1] magán hordja a fiatalos mű minden lényeges fogyatkozását, még pedig majdnem inkább, mint várnók. Gróf Buvárdynak van egy mostoha fia (gr. Házy József) és egy unokaöcscse (br. Cserháty József), kiknek ő gyámja, s jövedelmük egy hatoda az övé levén, nem akarja, hogy megnősüljenek. Azonban mostoha fia udvarol Kedvesi Ilka özvegynek, öcsese özv. Tüziné Rózsa nevű leányának; ekkor úgy akarja meghiusítni nősülésöket, hogy Rózsa levelét fiának adatja át, melyben Cserhátytól találkát kér. Házy ezen meg is jelenik s így Buvárdy Rózsát hűtlenség gya-

[1] A házasulók. Írta B. E. J. Pesten. Hartleben Konrád Ádolf tulajdona. 1833. 119. l. A kiadó a következő hirdetéssel adta ki: »Minden dicséret helyett egyedül arra figyelmeztetjük itt olvasóinkat, hogy a jelen mív szerzőjét dicsőült

nujába keveri Cserháty előtt; ezt meg arra biztatja, hogy Ilkának udvaroljon. Csakugyan megtörténik, a mire számított, a szerelmesek meghasonlanak; de Házy közben némileg Rózsába szeretvén, el akarja venni. Ekkor, öt hónap mulva, Buvárdy az inassal tudtára adatja mostoha fiának a cselt, ki ebből Buvárdy terve ellenére éppen arra a meggyőződésre jut, hogy apja helyesli, sőt óhajtja házasságát Rózsával s mert Rózsát gazdagnak hiszi, meg is kéri, miközben Buvárdy a hiú, üres fejű Horgost bíztatja fel, hogy Rózsát vegye nőül, Cserháty pedig Ilkát kéri meg, ki függőben tartja, mert valójában Házy neje óhajtna lenni. Ilka levelet ír tehát Házynak, ki már megkérte Rózsát; Házy ezért Ilka levelét Horgosnak adja, ez megmutatja Cserhátynak, ki Horgost haragjában párbajra hívja. Következik egy párbaj-jelenet, melyben mindkét fél nagyon gyávának mutatkozik, kikkel Házy, ki mindkettő segéde (!), gúnyt űz. Ekközben Rózsa is találkát kér Házytól a fürdő parkjában a nagy hársnál (t. i. a II—III. felvonás fürdőn történik) s Ignácz, Házy inasa, ki szintén nem akarja, hogy ura megnősüljön, Horgosnak adja a levelet. Este a cserélt párok mind a hársnál találkoznak, Horgos tévedésből Tüzinét kéri meg, Házy Rózsát veszi el és Ilka szükségből elfogadja Cserháty kezét.

Toldy annak idejében a *Kritikai Lapok*-ban (1834. IV. 56—96. l.) kimerítő bírálatot írt róla, mely valóban szigorusága daczára semmiben sem túlozza hibáit. Mi ily nagy készülettel nem fogunk neki s arra szükség sincs. Gyöngébb s következetlenebb cselekményt ennél alig lehetett volna kigondolni; gyakran egyenesen az észszerűség ellen való. Együgyűbb terveket kifőzni, mint Buvárdyéi, hogy gyámfiai házasságát megakadályozza, talán nem is lehetne s e mellett ezek sikerével sem gondol, nemcsak komolyan nem, de sehogysem, s a mint ekképen nincs benne

Kazinczynk, végmunkája ajánlólapján, még 1831-ben, annak jósolta, ki a nemzetiség 's a literatúra pályáján tisztán is, fényesen is fog haladni.» Látható, hogy itt Kazinczyval a kiadó olyat mondat, a mi az ő ajánlásában nincs, bárha végeredményében ennek ily magyarázata teljesen illik Eötvös pályájához.

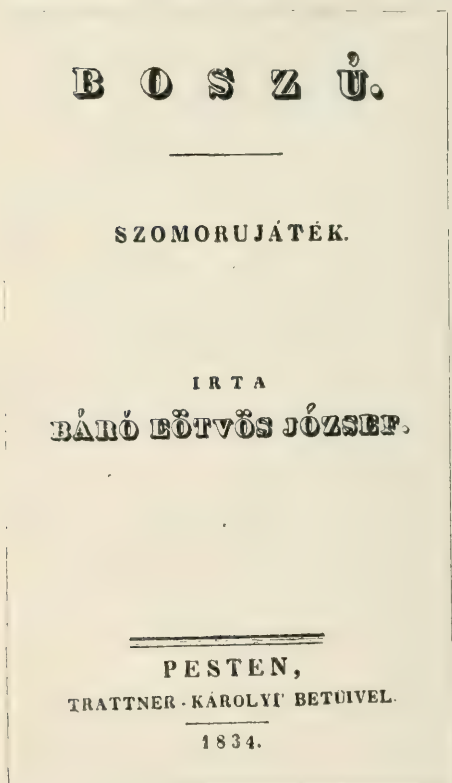
csomó, nincs valódi megoldás sem, csak valamilyes befejezés. Épen ily esetlenek az alakok, melyek sehogysem jellemek, csak igazi figurák, kik egytől egyig nemcsak élvezhetetlenek, hanem ellenszenvesek, sőt megvetésre méltók. Úgy látszik, hogy Eötvös a minden áron, tehát szerelem nélkül férjfogdosó nőket akarja nevetség tárgyává tenni. E tekintetben valóban Rózsa, Kedvesiné, Tüziné mind egy húron pendülnek; de midőn ebben csupán a nevetségesség hajhászása volt a czélja, elfeledkezett minden következetességről s arról, hogy ily ügyetlen móddal egy nő sem birna férjet fogni. Másrészről ha mindhárom férfit, mint a házasság ellenzőit, sőt gyűlölőit rajzolja, miért mennek be az oly ügyetlenül vetett hálóba, hiszen ily szív nélküli emberekkel semmi sem volna könnyebb, mint Buvárdy tervének sikere? Főleg jellemző e vígjátékban, hogy Eötvös, ki éppen érzései gazdagságával tűnik ki mindig, e művében minden érzés nélküli, léha, frivol, gyáva, e mellett oly embereket léptet elénk, ki sem jók, sem rosszak nem birnak lenni, kik az érzést s önmagokat mindegyre kiparódiázzák. Éppen oly gyönge benne a magyar nyelv is. Szükségtelen franczia kifejezések, idegen szók, rossz szóvonzat, igekötők elhagyása, a szók helytelen használata csak úgy hemzseg benne. Így a mű annak, mi Cicerotól vett jeligéje: — «Etenim haec conficta arbitror a poëtis esse, ut effictos nostros mores, expressamque imaginem vitae nostrae quotidianae videremus», — épen nem felelt meg.

A következő évben kiadott *Boszu*[1] czímű szomorujátéka is majdnem épen ily mértékben fiatalos mű. Tartalma következő:

(I.) Lejla török rabnőt szereti ura, a keresztyénné lett idős Török, s szereti Bedor, egy török rab is; azonban Lejla szive Alié, kit örökre elveszettnek gondol. Begler, valódi nevén Harum, Török szolgája, rábirja urát, hogy kényszerítse a lányt a keresztyény hitre s már másnap vegye nőül; mert terve, hogy urán Zulima elcsábításáért és aztán hűtlen elhagyásáért, ki neki

[1] Boszú. Szomorújáték. Irta báró Eötvös József. Pesten, Trattner-Károlyi betűivel. 1834. 104 l. Előadták Debreczenben 1836 április 21.

jegyese volt, boszút álljon. (II.) Lejla csakugyan Török neje lesz; de jön az esküvőre Török barátja, Győztös és ennek szolgája, Ali, ki meglátván az elveszettnek hitt Lejlát, szerelme újra felgyúl és Bedor, ki benne legjobb barátjára ismer, elhatározza, hogy boldogokká teszi őket. (III.) Begler kihallgatja e beszélgetést, közli Törökkel, felkelti féltékenységét s ez boszút fogad, miközben Győztös is megigéri, hogy éjfélkor elraboltatja Lejlát, hogy Alié lehessen, kit szeret, mint hívét, mire Ali rábeszéli Lejlát, hogy éjfélre neki találkozást adjon (IV.). A találkozás csakugyan megtörténik, Bedor álarczos törökökkel jön, hogy Lejlát elrabolja Ali számára, azonban Ali megöli az álorczás Bedort, őt magát pedig egy török vágja le, miközben Győztös és Török szétverik a rablókat s Török most már világosan látja, hogy meg van csalva. (V.) Begler tüzeli Törököt Lejla ellen s Török csakugyan átdöfi a lányt. Ekkor Begler czélját elérve mérget vesz; de elmondja Töröknek, hogy Lejlában a saját, Zulimától született leányát ölte meg és megismerteti magát, mint Harumot. Ekkor Török, mint saját leányának gyilkosa, önmagát is átdöfi.

BOSZÚ.

SZOMORUJÁTÉK.

IRTA
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

PESTEN,
TRATTNER-KÁROLYI BETŰIVEL.
1834.

9. A «BOSZU» CZÍMLAPJA.

Ez a különben elég bonyolult darab meséje; de e bonyolultság nem mutat a cselekmény gazdagságára; sőt ez inkább szegényes és sovány. Ebben ő már a Hugo hatása alatt áll s világosan

Beglert azon Hugo-féle felfogás szerint kívánta rajzolni, hogy a gonoszban levő jót, nemest tüntesse föl. A darabban ép úgy csak alakok s nem igazi emberek vannak, mint előbbi vígjátékában; de lényeges előnye nemcsak a költői külalak, hanem a költőibb tartalom is. Itt már érdeket kíván gerjeszteni, már nem hallgattatja el szívét, sőt érzelmeinkre, főleg részvétünkre hivatkozik; de főkép meglep a nyelvkezelésben való haladása, mire nézve Toldy előbbi szigorú megrovásának alighanem volt hatása.

Mind e művek, melyeknél hosszabban nincs miért megállanunk, csak azt mutatják, hogy Eötvös még nem jutott saját lángesze tudatára. Ezt első sorban a Hugo szellemével való érintkezés által érte el. Midőn 1835-ben *Angelo* Párisban néhány előadás diadalát érte el, ő sietett lefordítani s hozzá a Hugo *Cromwell*je (1827) alapján egy érdekes előszót írt, mely most már világosan kifejezte nemcsak az ő irodalmi nézeteit, hanem egyszersmind írói vezéreszméit is; de erről a maga helyén lesz szó.

Míg ezek történtek az irodalom terén, a lefolyt évek más tekintetben is döntőkké váltak Eötvös életére. Alig tért ugyanis haza 1831 augusztusában az egyetemről, Fejérmegyében aljegyzőnek nevezték ki s mint ilyen, a megyei életbe nyert bepillantást. Midőn pedig 1832 deczemberében megnyilt a nevezetes pozsonyi országgyűlés, apja magával vitte, hogy ismerkedjék meg az országgyűlés tárgyalásával és tegyen ügyvédi vizsgálatot. Kölcsey, mint *Napló*jában írja, már deczember 16-án a személynök, Mérey előszobájában találkozott vele; «s a szeretetre méltó, lelkes gyermek viszontlátása tevé, hogy vidám lélekkel mentem ujólag, a nádor előszobájában a várás nagy mesterségét gyakorlani», — teszi hozzá Kölcsey.

Ezen az országgyűlésen egyetlen ifjú sem kísérte szorgalmasabban a tárgyalásokat, mint Eötvös, a ki belátta, hogy ez új korszakot jelöl hazánk életében. Letette 1833-ban az ügyvédi vizsgát; de mind világosabb lett előtte, hogy oklevelét nem fogja használni, sem bürokrata nem lesz. Más hatások működtek lelkére, más czélok lebegtek szeme előtt. Különösen Kölcsey és Deák

szónoklatain lelkesedett. Kölcsey barátjává fogadta az ifjút s ez őt mesterének választá, midőn «mint félig gyermek, elragadva hallgatá férfias szavait»; s ő maga nemes egyszerűséggel mondja Kölcsey felett tartott emlékbeszédében pár évvel utóbb: «e körben senki sem lehet, ki őt melegebben szerette volna; senki, ki neki több hálával tartoznék».

Valóban, e megható beszédben sok van, mit Eötvös, midőn Kölcseyt kívánja jellemezni, önmagáról mond el s a szeretett mester egyéniségét saját érzelmei rajzával jellemzi, mint a kivel lélekben volt rokon. Ezt Eötvös ily alakban még csak egyszer tevé, midőn Szalayról szólt. Mi szép és megható az, hol Kölcseyre a római írók s a római történelem tanúlmányozásának hatását festi; midőn azt mondja, hogy a történelemből megtanulta Kölcsey, hogy Hellas és Róma lehet minden hely, hol az emberek hazájokat szeretik s érte halni tudnak. «Sejté, érezte ezt s a gyermek nem gondolá többé árvának magát e világon. Szeretni kezdé hazáját, nem azon hideg, önös szeretettel, mely önjavához ragaszkodva kiváltságokban vagy czímerekben keresi azt, miért küzdenie kell, — nem azon számító okossággal, mely vagyon vagy dicsőség után fáradozva nemes tettekre buzdíthat, de nem nemesíti azt, kinek keblét eltölté; de szeretni kezdé hazáját azon szent, véghetetlen szeretettel, mely nem számít, nem gondol magára, hanem áldozik, ha kell, vérét ontva egy pillanatban, ha kell, évekig nehéz járomban szolgálva hazáját; szeretni kezdé multjában, szép, de oly szomorú emlékeivel; szeretni jövőjében, mely iránt szívét több remény s aggodalom tölté el mint saját jövőjeért.»

Íme, e gyönyörű sorokban, melyekből az érzelem oly melegen szól hozzánk, mint egy őszinte szerelmi dalból, midőn Eötvös Kölcseyt jellemzi, egyszersmind nyitott könyvet tart elénk saját hazaszeretetéről. De alább is, midőn kiemeli, hogy Kölcsey az a gyermek volt, ki utóbb «annyi munkatelt év leforgása alatt nem változott, csak nőtt»; midőn elmondja róla, hogy «mi a gyermek szívét erősen dobogtatá, mi az ifjú képzetében fenségesen emelkedék, miről élete küszöbén álmodozott, azért lángolt, azért

remélt, azért küzdött a férfi élete végperczéig» : nem azt az eszményt rajzolja-e, melyet mint a férfiúság próbakövét tekintett, melyet a legnemesebb hazaszeretet czéljáúl kitűzött s melyet utóbb, mint ifjúkori szent fogadalmat megvalósított az élet teljében ; és nem mondta-e el, mintegy érzelmi előrelátásként, ezekben azt a legjellemzőbbet, a mit egykor a róla tartandó emlékbeszédben el kelle majd mondani? «Mi a nagy élet?» — kérdi Alfred De Vigny. «Egy ifjú gondolat, megvalósítva az élet teljében.» Ez sok. Ha valaki felét megvalósítja egy ifjúkori nagy gondolatnak, az is elég egy nagy életre. De mit De Vigny, ugyanazt mondja más szavakkal Eötvös Kölcseyről s ez talál ő rá, magára is, a nagy mesternek lélekben oly rokon nagy tanítványára.

De távozzunk e vonzó eszmék rajzától ; sietnünk kell. Kölcseynek mint írónak és költőnek hatását is lehet nyomozni Eötvös művein. Benne Eötvös rokonlelket látott, kinek a költészet szintén nem csupán hideg művészet volt ; hanem a kiben ez mint rejtélyes erő működött és a mint gyermeki keblében támadt, tűz volt, mely a keblet soká kínokkal tölti, míg végre kitör s «a meggyújtott szövétnekként magának fényt, látkörének világot ád». E szellemi, vagy inkább érzelmi rokonság azon művek fajaiban is érezhető, melyekben mindkét férfiú kiváló volt. Értjük a lyrát, szónoklatot, akadémiai beszédeket s a szív érzelmei által kisért gondolatokat, melyekkel mindkét író művei oly gazdagok. Ugyhogy Eötvös nem egy részben folytatója Kölcsey írói működésének, némely medret kiszélesítve, más helyt újakat ásva vagy mélyebbé téve.

Sokkal határozatlanabb a Deák akkori befolyása ; mert jellemileg alig lehet két különbözőbb embert gondolni. Toldy ezt a hatást egészen észbelinek véli s aligha nincs úgy. Annyi bizonyos, hogy utóbb együtt haladnak a politikai pályán s Eötvös mindig azt hangoztatta, hogy ketten ugyanazt akarják és utóbb, 1847-ben, barátsága jeléül, egyik legnagyobb művét, *Magyarország 1514-ben* czímű regényét neki ajánlta.

Ily hatásokban és írói munkásságban tölt el Pozsonyban és

Ercsiben e pár év. Ezalatt kötötte soha meg nem zavart barátságát Trefort Ágostonnal, ki 1836-ban végezte az egyetemet; de már mint egyetemi hallgató állandó látogatója s heteken át vendége volt az ercsii kastélynak Pauler Tivadarral, Eötvös Dénes nevelőjével együtt, egészen addig, míg utóbbi 1838-ban zágrábi jogtanár lett. Közben végre, atyja kívánságára, ki számára fényes hivatali pályát tervezett, a magyar udvari cancelláriához ment, hol 1836-ban tiszteletbeli fogalmazónak léptették elő. Apja mutatta volt be Reviczky Ádám grófnak s midőn ez tegezve beszélt hozzá, Eötvös ugyan «bátyám»-nak szólította, de szintén visszategezte, mi nem igen emelte Reviczky kegyeiben. Nem is sok ideig szolgált. Falk szerint apja is csak annyit kívánt tőle, hogy legalább fogalmazóságig vigye s akkor ám hagyja ott a hivatalt. Nem sokára erre a véletlen jó alkalmat adott. Ugyanis a magyar udvari s a császári cancellária közt számos surlódás volt, mely főleg ez időben, midőn Reviczky állása Ferencz halála után meg volt ingatva, nem egyszer élessé vált. Egy alkalommal Taafe gróf, az udvari kamara elnöke, egy dölyfös aristokrata, ki dölyfét Reviczkyvel, az újdonsült gróffal szerette éreztetni, csípős jegyzéket küldött át a magyar cancelláriához, mire Reviczky boszúsan meghagyta az illető tanácsosnak, hogy írjon rája egy lehető goromba választ; de sem ennek, sem pár más tanácsosnak fogalmazásával nem volt megelégedve. Végre Eötvöst hívatta s kérdezte tőle: akar-e konczipista lenni? — Hogyne! felelé Eötvös, hiszen akkor elhagyhatom az államszolgálatot. — No hát akkor írj erre a jegyzékre egy goromba feleletet s megteszlek konczipistának. Eötvös megírta, Taafe dühös volt, Reviczky kinevezte fogalmazónak. Erre ott hagyván a szolgálatot, hazament Ercsibe.

Otthon csak az év őszéig maradt. Ekkor szülői beleegyezésével Trefort Ágostonnal, ki épen akkor végezte az egyetemet, utazni ment. Ebbe, egy nem mindenben ellenőrizhető adat szerint, belejátszott az az érdeklődése is, melylyel az ercsii postamesterné, Rédliné Rudics Antónia, Betty nevű csodaszép leánya (utóbb

Antonovitsné, majd Somsichné), egy magas, barna, junói szépség iránt viseltetett, kinek állítólagos alakját *A karthausi*-ban Júliában s nevét meg Bettyben fölleljük. Utazása 1837 végéig terjedt. A *Búcsu* czímű, megható hazaszeretetről tanúskodó költeményében mondván a hazának Isten hozzád-ot, bejárta Németországot, Svájczot, Németalföldet, Francziaországot és Angliát s világ- és emberismeretet hozott haza.

Ma még e külföldi utazás részleteiről szólni nem igen lehet az adatok csekély száma miatt s így csak általánosságokra kell szorítkoznunk.[1] Az bizonyos, hogy Anglia nagyszerű előhaladása s rendezett politikai élete tette rá a legmélyebb benyomást s a franczia viszonyok szemlélete csak azon meggyőződéssel tölthette és töltötte el, hogy ennek az országnak és társadalomnak ügye a juliusi forradalom utáni állapotokkal csak elnapolva, de megoldva nincs, melyről különben az egykorú regényírók, mint főkép Balzac, szintén nem sok jót tudnak mondani. Ebben találjuk magyarázatát, hogy híres műve színhelyéül Francziaországot s kivált Párist választotta, melynek legfelsőbb köreiben is volt módja megfigyeléseket tenni. Ugyanitt megismerkedett Hugo Victorral s a romantikusokkal, megismerkedett Lamartine-nal, Guizot-val és Chateaubriand-nal, felkereste a világhírű Lenormand jósnőt, kitől azt a megdöbbentő jóslatot hallotta, hogy szülei tönkrejutnak, belőle híres ember, miniszter lesz, de vérpadon fogja végezni életét.[2] Egy alkalommal angolszeretete párbajba bonyolította.

[1] Egy pár, különben nem nagyon jellemző részletet l. Pulszkynál, Pesti Napló, 1871., 228—229. sz., és Falk: Eötvös ifjuságából. U. o. 283. sz. Kiemelendő még, hogy Claude Pierre rajza után arczképe ránk maradt 23 éves korából, tehát utazásából. Kiadta Berecz Károly a «Magyarország és a Nagyvilág»-ban (1872., 6. sz.). Elmondja, hogy Eötvös külföldről visszatérve, Borsodban hol Sályin, hol Tarjánban lakott; részt vett a megyegyűléseken, mint szónok már is figyelmet gerjesztett s általában Pepi bárónak hivták. Egy alkalommal küldöttség ment ki hozzá Tarjánba a közte s a közbirtokosok közt felmerült birtokügyben. A küldöttség tagjait oly finom egyszerűséggel fogadta, hogy egészen elragadta őket. Miután békésen elintézték az ügyet, áldomást csaptak s ennek végén a küldöttség minden tagjának egy ily arczképet adott emlékül.

[2] Ezt a jóslatot említi Pulszky «A falu jegyzője» angol fordításának előszavában is 1851., mint tényt. A «Vasárnapi Ujság» 1871. 16. száma más változatban beszéli el. T. i. Eötvös, mint ifjú, sokat járt Pesten egy előkelő házhoz, melynek leányai épen Párisból tértek meg, midőn ő oda

Doverből t. i. hajón visszatérőben Calais felé, szóba elegyedvén az utasokkal, meleg szavakkal magasztalta Anglia nagyszerűségét. «A nagyszerűtől a nevetségesig csak egy lépés van» — felelé rá fitymálva egy franczia. «Igen, ha Dovertől Calaisig lépünk!» - vágott vissza Eötvös, ki utóbb is életében nem egy hasonló csattanó feleletet adott.[1] Az eredmény természetesen párbaj lett.

Mindezeknél fontosabb, hogy ez utazása tapasztalataiból származott *A karthausi*, melynek előállására némi világot vet Molnár Aladár elbeszélése[2], a mint azt Eötvöstől hallotta 1870 szeptember 4-én, midőn Karlsbadból együtt mentek Regensburgba a Walhalla megnézésére. Párisban való hosszabb tartózkodása után, beszélte Eötvös, Dél-Francziaországban akart hosszabb körutat tenni; azonban a királyi kocsin nem kapván helyet, egy magánvállalat kocsiján indult el; de ez rászedvén az utasokat, t. i. nehány állomás után elfogadhatatlan rozoga kocsira akarván ültetni őket, Eötvös maga és kísérője számára állomásonként változtatandó két nyergeslovat bérelt s így lóháton járta be Dél-Francziaország nagy részét, mi nagy élvezetet adott a fáradság mellett, mert bejárhatta a legregényesebb tájakat is. Így jutott el a félreeső Grande Chartreuse-höz, hol egy félórát akart tölteni; azonban a zárda kapujához érve két nőt talált heves vitában a kapuőrrel, kik szintén lovon érkeztek két szolgával és sem hevességükkel, sem könnyeikkel ki nem eszközölhették a bebocsátást.

készült s ezek eltelve Lenormand-nal, szivére kötötték, hogy felkeresse; de ő elfeledte s midőn visszatért, restelvén ezt a hölgyeknek megmondani, ő maga gondolta ki a három képtelennek látszó jóslatot. Az első kettő beteljesedvén, 1848 közepén az egyik grófleány figyelmeztető levelet irt neki. E jóslat akkor szájról-szájra járt, csakhogy a köztudat egy czigányasszonynak tulajdonította.

[1] Falk 1863-ból beszél el hasonló esetet Schmerlinggel. Eötvös az inség tárgyában volt nála s végül Schmerling gúnynyal kérdezte, hogy ő és elvtársai mikor fogják a jelenlegi miniszteriumot felváltani? Eötvös felelé: Ha a szabadelvüek váltanák fel a jelenlegit, az nem volna önökre elég boszantó; előbb az ó-conservativek fognak jőni s csak aztán ők. Erre Schmerling dölyffel felelé: Majd meglátjuk kedves Eötvös. Eötvös erre felháborodva mondá: Igenis meglátjuk, kedves Schmerling. - Schmerling érezve, hogy átlépte a határt, egyszerre excellentiásnak szólítá Eötvöst. Köszönöm — mondá Eötvös — én ép oly kevéssé vagyok excellentiás, mint önnek kedves Eötvöse.

[2] Pesti Napló, 1871. 295. sz. Molnár Aladár: Eötvös Karthausijának eredete.

A nők egyike előkelőnek látszott, olajbarna arczán szenvedély tükröződött s nagy fekete szemeiből fájdalom és harag sugárzott; fiatal és szép volt, a francziát csak töredezve beszélte; mint utóbb kitűnt, spanyol nő volt. Eötvös, kinek e jelenet fölizgatta költői képzelődését, felajánlotta közbenjárását, mire a nő elbeszélte, hogy fiatal rokona van a zárdában, kivel okvetetlen és sürgősen beszélnie kell; mert e rokonát egy gyalázatos cselszövény következtében becsalták a zárdába; de most minden kiderült s mert ő fel akarja világosítani arról, hogy boldogságának nem áll útjában semmi, ezért nem akarják bebocsátani. Eötvös még jobban kezdvén érdeklődni, bement a zárdába s a főnök engedélyével fölkereste az ifjút. Egy alig 23 éves, nyulánk, meglepően kellemes arczú ifjút talált czellájában; halvány arczán, fájdalmas szemein nagy belső küzdés és szenvedés nyomai mutatkoztak s bár nyugalom ömlött el rajta, de látszott, hogy ez nem a szív elégültsége, hanem a kifáradt lélek resignatiója. Eötvös látogatásával csak azt birta elérni, hogy az ifjú ki nem ment ugyan, de beleegyezett, hogy írja meg a nő levélben azt, mit tudatni akar. A nő kezeit tördelve mondá, hogy az hosszú történet s bonyolúlt cselszövény, arra neki idő kell. Ekkor Eötvös tanácsára a közellevő házban szállt meg s négy teljes napig mind írt. Így Eötvös hat napot töltött együttvéve a zárdában, melyekre mindig sok bánattal gondolt. Olvasta sz. Bruno műveit, részt vett a karthausiak istentiszteletén, nézte, figyelte életmódjukat s mindezek kifejtették benne azokat a melancholikus érzelmeket, melyeket azelőtt az életvidor ifjún nem vett senki észre, de tényleg megvoltak benne. Mindehhez járúlt az a misztikus történet, melyben véletlenül szereplő lett. A negyedik nap a nő elkészülvén a hosszú irattal, Eötvös bevitte az ifjúnak, ki csak a zárdafőnök egyenes meghagyására olvasta el; azonban kijelenté erre is, hogy a zárdában marad és leteszi a fogadalmat. A főnök legalább 24 órai gondolkozási időt szabott még ki. Így telt el még két nap; ekkor Eötvös távozni akarván, válaszát kérte; de újra azt felelte, hogy ez az irat nem változtatta meg okait; ő karthausi lesz. Midőn ezt elmondta a

nőnek, rendkívüli fájdalom vett rajta erőt, úgy hogy Eötvös még egy napig társaságában maradt, mialatt a fájdalom és indulat heves kitörései közt hol franczia, hol spanyol nyelven szidta a cselszövőket, árulókat, papokat, kik gazdag örökségért minden gonoszságra készek s Eötvös hasztalan próbálta megnyugtatni.

Eötvös sem a történetet, sem a nő nevét nem tudta meg; de hogy a spanyol aristokratia tagja volt, megtudta abból, hogy távolléte alatt az előkelő spanyolok számosan tudakozódtak róla Párisban gr. Apponyinál (követ) s ott hagyták köszönő névjegyeiket. E benyomásokból írta regényét; mert, mint mondta, elhatározta, hogy őket egy költői műbe szövi be, «melyet vajha soha ne írtam volna; mert az kedélyemben nekem igen sok szenvedést okozott,» — mondá elbeszélése végén.

Az így leírt nőben Júlia s az ifjúban Gusztáv alakja minden esetre legalább is sejthető; de magára a regény eszméire és cselekményére az elbeszélés még sem nyújt magyarázatot; ezekhez a kulcsot csak Eötvös tapasztalatai, életviszonyai, érzelmei, ifjukori szenvedései adják meg.

10. AZ EÖTVÖS CSALÁD BÁRÓI CZÍMERE.

AZ EGYKORI EÖTVÖS-KASTÉLY ERCSIBEN.

II. A SZENT-GYÖRGY-TÉR BUDÁN.

MÁSODIK KÖNYV.

I.

Ez az utazás fejezi be Eötvös életének első szakát, vagy tán inkább, a mi különben lényegileg egyre megy, ez nyitja meg élete második időszakát; mert ezután kezdődik legtermékenyebb írói működésének ideje, mely a forradalomig tart. Úgy látszik, hogy, midőn külföldre ment, még csak mint szabadságolt hivatalnok távozott el; de Bécsbe visszatérni nem akart. Az 1837 38 telét és tavaszát tehát különböző irodalmi tervekkel Ercsiben töltötte; így történt, hogy 1838 márczius 13-ikán részt vett az örökké nevezetes pesti árviz mentőmunkálataiban, mi miatt Pestmegye őt is azok közé sorozta, a kik iránt a nehéz napokban tett szolgálataikért hálával tartozik.

Ezután pár hó mulva, miután junius 12-ikén nagyapja meghalt, Borsodmegyébe, Sályra költözött, hol a megyei életbe elegyedett, s itt tette első nyilvános szónoki gyakorlatait; e mellett apja borsodmegyei birtokain mezőgazdasággal foglalkozott és irodalmi terveinek élt. Majdnem allandóan Borsodban lakott az 1840-iki országgyűlés idejéig, melynek közeledtére véglegesen előbb Budára, majd Pestre költözött. Míg ezek történtek, apja nem

akarván, hogy szakítson jól előkészített és nagy jövővel kecsegtető hivatali pályájával, kineveztette még 1838-ban a Tiszán inneni kerületi tábla számfeletti bírájának; de noha neve 1842-ig szerepel a hivatalos czímtárban, ülésein alig párszor jelent meg.

E helyett majdnem csodálatot keltő irodalmi munkásságot kezdett kifejteni. Egyrészről sűrűn kezdett írni az egykorú, különben kevés számú hazai folyóiratba,[1] másfelől irodalmi vállalatokat kezdeményezett. Ez utóbbiak közűl első a *Budapesti Árvizkönyv*, melyre a nyomtatott felhívást 1838 áprilisében bocsátotta ki. «Egyike azoknak, — mond a felhivás — kik a pesti vízáradás által leginkább szenvedtek, Heckenast Gusztáv könyváros és kiadó úr.» Nehány év óta majdnem minden új mű czímlapján a Heckenast neve olvasható s így íróink csak örvendhetnek, hogy most ők is tehetnek érte valamit. Ő most például véve azt, a mit franczia és angol írók érdemes kiadókért nem egyszer tettek, minthogy Heckenast alig fejlődő literatúránk csaknem egyetlen kiadója volt oly időben, midőn ez nem volt veszély nélküli; ő tehát készséggel vállalkozott egy oly mű szerkesztésére, melyet az írók neki baráti ajándékul adnak. E felhívást Eötvös egyenesen az írókhoz küldvén, az így kapott ingyen munkálatokból jött létre a párisi «Livre de cent et un» mintájára a *Budapesti Árvizkönyv* I—V. kötete 1838—41-ben s ebben jelent meg *A karthausi*, még pedig három részre osztva, az I., III. és

[1] Regélőben: Boldogság. (Jeles mondás.) 1834. 439. l., Barátság és szerelem. 479. l., Boldog. 630. l., Idő. Távulság. 742. l., Végzet. 1835. 48. l., Emlékmondás 1837. 440., 480. l. A hegyfolyam. 1842. (Maholnap sír takarja cz. költ.) — Emlényben: Gondolattöredékek. Tivadar (B. Eötvös József) 1837. — Remete. 1838. — Ősz, Holdvilág, Szörnyen szép, Molnárleány, A tokaji hegyhez. 1839. — Elvirához, Szerencse s nyugalom. 1841. — Egy újszülött gyermek halálára. 1842. Az elsőt kivéve, költemények. A Társalkodó (1836. 290. l.) ezt írja gondolatairól: «ezek tükrei az ifjú írónak, melyekkel minden olvasót, mint legkedvesebb ajándékkal örvendeztet. Ugy van! munkás észben terem a gondolat sereg». — A Hajnal-ban: Dalnok és király. 1837. (Tivadar név a.) — Társalkodóban: Methodista-temetés (Uti naplómból). 1839 május 16., 39. sz. Reméлj. (Máriához.) 46. sz. — Athenaeumban: Búcsú (1836.) 1837. II. 103. l. A vár és kunyhó. 199. l. Hugo Viktor mint drámaköltő. 545. l. — Élet fája. 1838. I., 568. l. — Kliegl-könyvben. 1841. Boldogság. I., 204. l. — Szemere Aurorá-jában A megfagyott gyermek. 1845.

v. kötetben; tehát 1839 január 22, november 19., és 1841. július 26-ikán.

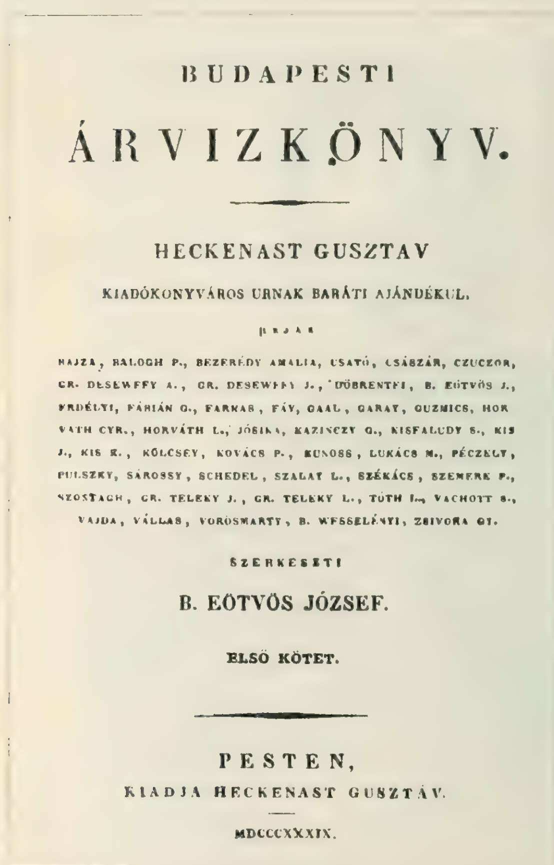
Még ez meg sem indult, midőn közben Szalay *Themis* czímü folyóirata II. füzete gyanánt, melyet Heckenast külön czímlappal is kiadott, megjelent *Vélemény a fogházjavítás ügyében* czímü műve és 1839-ben, midőn Pestre költözött, Szalayval egyesült,

12. EÖTVÖS JÓZSEF ARCZKÉPE.

hogy a megszakadt *Themis* helyett a *Quarterly Review* vagy talán a *Revue des deux mondes* mintájára indítsanak meg egy oly tudományos folyóiratot, mely kivált a politikai és törvényhozási kérdéseket készítse elö szakszerű tudományos értekezések (essayk) által. Így indúlt meg a *Budapesti Szemle*, melynek két

kötete jelent meg, az elsőben adta *Szegénység Irlandban*, a másodikban (megjelent 1841 február 8-ikán) *A zsidók emancipatiója* czímű becses dolgozatait, melyek közűl az utóbbit, könnyen megmagyarázható érdekből, zsidó honfitársaink siettek németre (Klein Hermann) és olaszra (1842) is lefordítani; amaz 1840—1841-ből két kiadásban ismert s magyarúl önállón is megjelent újra 1892-ben. Ezekért s kivált a tudomány és szépirodalom terén tett együttes munkásságáért 1839 november 23-ikán az akadémia tiszteletbeli tagjává választotta s a Kölcseyről tartandó emlékbeszédre még 1839 elején őt választván meg, a következő napon, november 24-ikén, mint Toldy, ki szemtanú volt, írja, «az akadémia ünnepélyes közűlésében, a fővárosi közönség színe előtt, ennek általános meghatottsága s lelkesedett acclamatiói közt első, s legott elhíresült emlékbeszédét mondotta Kölcsey Ferencz felett». Egy egykorú tudósításban meg ugyanő azt írta, hogy «minden szivet megrendíte s könnyeket facsart minden szemből.» *(Athenaeum.)* Ugyanekkor Szemere Pállal és Szalayval egyesűlve egyike volt

BUDAPESTI

ÁRVIZKÖNYV.

HECKENAST GUSZTAV

KIADÓKONYVÁROS URNAK BARÁTI AJÁNDÉKUL.

IRJÁK

BAJZA, BALOGH P., BEZERÉDY AMALIA, CSATÓ, CSÁSZÁR, CZUCZOR, GR. DESEWFFY A., GR. DESEWFFY J., DÖBRENTEI, B. EÖTVÖS J., ERDÉLYI, FÁBIÁN G., FARKAS, FÁY, GAAL, GARAY, GUZMICS, HORVÁTH CYR., HORVÁTH L., JÓSIKA, KAZINCZY G., KISFALUDY S., KIS J., KIS K., KÖLCSEY, KOVÁCS P., KUNOSS, LUKÁCS M., PÉCZELY, PULSZKY, SÁROSSY, SCHEDEL, SZALAY L., SZÉKÁCS, SZEMERE P., SZOSTACH, GR. TELEKY J., GR. TELEKY L., TÓTH L., VACHOTT S., VAJDA, VÁLLAS, VÖRÖSMARTY, B. WESSELÉNYI, ZSIVORA GY.

SZERKESZTI

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

ELSŐ KÖTET.

PESTEN,

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

MDCCCXXXIX.

13. A «BUDAPESTI ÁRVIZKÖNYV» CZÍMLAPJA.

Kölcsey művei sajtó alá rendezőinek s a nagy író váratlan halála, ez az emlékbeszéd, mely az író és szellemi tanítvány szeretetét és melegségét érezteti, egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy e kiadás országos érdeklődést keltett. Szatmármegye a felhívást körlevélben közölte a megyékkel és városokkal s ezek közgyűléseiken foglalkozva vele, részint előfizettek, részint külön segélyt is ajánltak a kiadásra, mely 1841-ben indult meg; de csak 1848-ban fejeződött be a hatodik kötettel, a szabadsajtó kivívása után.

Míg ezek történtek, már 1839 június 2-ika óta folyt a nevezetes 1839/40-iki országgyűlés. Eötvös 1839 végétől, idejét megosztva, Pozsonyban és Pesten, de főleg Pozsonyban lakott, hol a főrendiház ülésein vett részt s a Batthyány Lajos vezetése alatt kialakult ellenzékhez csatlakozott, mely minden kérdésben szorosan az alsó tábla s így a Deák nézeteit pártolta. Ennek a pártnak mintegy ifjabb vezérére lett ő. A haza legjobbjai kisérték figyelemmel földléptét s mintegy

KÖLCSEY FERENCZ
MINDEN MUNKÁI.
HATODIK KÖTET

ORSZÁGGYŰLÉSI
ÉS
MEGYEI BESZÉDEK.

SZERKESZTETTÉK ÉS KIADÁK
B. EÖTVÖS JÓZSEF,
SZALAY LÁSZLÓ ÉS SZEMERE PÁL

SZABAD SAJTÓ UTJAN.

PEST, 1848.
KIADJA HECKENAST GUSZTÁV

14. KÖLCSEY MUNKÁINAK CZIMLAPJA.

önkénytelenül visszhangzott róla az a kérdés, melyet ő maga is feltesz Kölcsey feletti emlékbeszédében s meg is felel rá: «A haza Kölcseyben eddig (az 1836-iki országgyűlésig) csak az írót ismeré; de vajjon e férfiú, midőn őt a törvényhozási pályán láttuk, nem multa-e felül legszebb várakozásainkat? Kik egykor csak a költőnek virágait ismerték, nem bámultak-e, midőn észrevevék, hogy e fa, mely eddig csak virágzott, azalatt mennyire nőtt? s kik nyájas dalainak örültek, várták-e, hogy e szelid hang ily erős lesz, ha majd egy nemzethez szól?»

Ez országgyűlés idejéből Falk úgy rajzolja Eötvöst, mint «gyönge alkotású, alig 26 éves ifjút, finom, halvány arczczal, melynek két setét, lelkes szeme ábrándosan pillantott ki a világra, míg az ajkon bánatos mosoly lebegett, melyen csak néha-néha vehette észre valami figyelmes szemlélő a gúny átröppenését... Magától érthető volt, hogy ily mélyen gondolkozó fő, ily minden magasztos- és nemesért lelkesülő költő sehol máshol nem állhatott, csak a jog és szabadság előharczosai oldalán».

Ennél sokkal figyelemreméltóbb, mert személyes tapasztalaton alapul, Miss Pardoe jellemzése, ki egy vegyes ülésen látta őt először és így ír: «B. Eötvös J. egyike Magyarországban e kor legkiválóbb embereinek, ifjusága és kellemes külseje, két oly tulajdon daczára, melyek gyakran gátolják a politikus előhaladását. Néhány évvel ezelőtt ultraliberális volt s vonakodott még bárói czímét is használni[1]; fénylő és lehetetlen álmokat ápolt az egyetemes szabadságról és boldogságról. Keze ép oly tárt volt mint szive; de szerencsére itélőképessége nem volt kisebb mint lelkesedése; s mert lassanként megtanulta, hogy némi bizalmatlansággal tekintse világot átölelő tervét az emancipatioról és egyenlőségről, nézeteiben mérsékeltebb és gyakorlatibb lett. Ő még mindig szabadelvű s nyiltan és bátran védelmezi alap-

[1] L. erről a *Gondolatok*-at is: «Nekem rossz néven veszik sokan, hogy az arisztokratákat nem tisztelem eléggé; és ámbár körükben születtem, hozzájuk semmi rokonszenvet nem érzek. Furcsa vád. — Vajjon a folyó vizének azon részét, mely a nap sugaraiban csillog, mily józan ember tartja a többinél különbnek?»

~~Öregkor~~ Alkonyunk.

~~Ugy vannak nagy esetek~~

Annyira el vagyunk foglalva minden pillanatban önmagunkkal, hogy még azon érzéseket s helyzeteket sem tudjuk felé gondolni magunknak, melyeken egykor magunk is keresztül mentünk. — Mi kevés férfiu érti az ifju lelkesedését a gyermek boldogító játékait — Csak később midőn életünk köre szűkebb válik, midőn terveink számára a ~~mult~~ jövő is mint a multhoz fordulunk, s most saját erőnk fogyni kezd, mások számára alkotunk terveket akkor veszünk el a fátyol melyet önzésünk ~~előtte~~ feszített előre most, s vénebb korunkban ismét átérzük a gyermek s ifju érzéseit.

S

KET LAP EÖTVÖS »GONDOLATAI«-BOL.

Életművek

[illegible]

[illegible] [illegible] a [illegible] [illegible]
[illegible] az [illegible] [illegible] hogy valaha
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], s [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], a [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible].

S

Ha visszagondolunk múltunkra
i [illegible] [illegible] most már [illegible] [illegible] el
[illegible] [illegible] [illegible] hogy valaha
oly gazdagok voltunk.

S

elveit a magas állás daczára, melyet apja a kormányzatban elfoglal. Nagy nyereség pártjára nézve, mert épen oly gazdagon megáldott kedélyben, mint lélekben, épen oly tehetséges, mint határozott.»

Valóban, egyike a legérdekesebb tüneményeknek, látni ezen az országgyűlésen apát és fiút együtt s néha ugyanegy ülésen is, mint az ellenkező párt szónokait fölszólalni, vagy legalább röviden nyilatkozni és e módon szavazatukat kijelenteni, mint pl. deczember 30-ikán, 31-ikén a vallásügyben, 1840 január 11-ikén a szólásszabadsági 13-ik, február 20-ikán a 14-ik izenet tárgyalásakor, vagy február 26-ikán a reversalisok ügyében. Az apa a legkijeleltebb conservativ és kormánypárti már csak állásánál fogva is; a fiu a leghatározottabban ellenzéki és szabadelvű. Az idősb Eötvös rendesen Majláth György judex curiae mellett ült, kevéssel alább; szeretett gyakran felszólalni, folyékonyan, néha nagyon hosszasan beszélt; de egyébként sohasem hevesen s az ellenzék nézeteivel szemben nem volt türelmetlen. Sőt nem érdektelen, hogy látjuk őt legalább egyszer a rendi álláspont felé is hajolni, midőn 1839 szeptember 9-ikén, az 1791 : XIII. t.-cz. magyarázatában gr. Apponyi György kijelentéséhez csatlakozva, ő is elismerte az 1807-iki és 1825-iki országgyűlések példájára, hogy lehetnek a hazának oly súlyos sérelmei, melyek előbb tárgyalandók, mint a királyi előterjesztések. Ez akkoriban ugyan nagy súlyu elvi kérdés volt; de aztán ez az eset magára áll. Ezt egyébiránt végre az egész főrendiház is tettleg elismerte, a mit Deák is nem csekély vívmánynak nevez.

Az ifjú Eötvös szerepét ezen az országgyűlésen kivált három főkérdésben való álláspontja határozza meg. Ezek: a vallás, a zsidók emancipatiója s a szólásszabadság. A vallás ügye deczember 30-ikán került tárgyalás alá, melynek első pontjaiban a rendek a reversalisoknak multra és jövőre való eltörlését, továbbá az áttérőkre nézve a hat heti oktatás megszüntetését kívánták a vallásegyenlőség alapján. E mellett tartotta Eötvös első ismert nagyobb beszédét, különösen azt fejtvén ki, hogy a reversalisok

nem tartoznak a katholikus egyház lényegéhez, nincs is rájok szüksége és szokott hévvel kívánta a vallásegyenlőséget, mely hivatva van a nehány év óta dúló ellenségeskedést megszüntetni. Az eredmény, melyet apja is pártolt, a reversalisoknak csak a jövőre való eltörlése lett; a multra nézve csak azok lettek volna eltörlendők, melyek csalárdság és erőszak által csikartattak ki vagy még foganatba nem vétettek. Beszéde azonban akkora hatást tett, hogy Lonovics, akkor csanádi püspök, másnap külön czáfolta azt a részét, mintha a katholikus vallásnak világi segítségre nem volna szüksége. Erre Eötvös rövid beszédben újra a vallásegyenlőség szükségességét hangoztatta az 1791 : XXVI. t.-cz. megfelelő módosításával. Ennél fogva most is a rendeknek azt a nézetét pártolta, hogy vegyes házasságok esetén mindkét nemű gyermekek apjok vallását kövessék; de a többség s így apja is ellene szavazott. A rendek nézete mellett szólalt fel január 4-ikén is, midőn az a pont tárgyaltatott, hogy katholikus ifjak járhassanak protestáns intézetekbe is és katholikus szülők fogadhassanak protestáns nevelőket, a mit a többség el is fogadott.

Ezután hosszabb ideig nem beszélt. A január 11-iki nevezetes vitában a szólásszabadsági 13-ik izenet alkalmával, midőn Batthyány «nevök becsületére» szólította fel a főrendeket, hogy «ne speculáljananak a törvényhozás azon részének végre bekövetkezhető elbágyadtságára, mely már két országgyűlésen e tekintetben a nemzet diplomaticai meggyilkolását, a mostani ivadék gúnyját s a jövő kornak átkát visszatartóztatta»: csupán szavazott a rendi izenet mellett. Nem tűnik ki eléggé a tudósításokból, de február 20-ikán e tárgyban fel is szólalt a rendek véleménye mellett, midőn báró Majthényi azt a lehetetlen indítványt tette, hogy mind a két tábla nézetét terjeszszék fel s a döntést bizzák a királyra.

Február 25-ikén, épen midőn újra a reversálisok kérdése került napirendre, kezdték el hazánkban először a főrendi napló vezetését. Ezóta Eötvös felszólalásai teljes szövegükben ránk maradtak s a fontosabbakat ki is adta ő maga *Összes műveiben*. A reversálisoknak a multra való eltörlése mellett szavazott természetesen

ekkor is; egyszersmind beszédet tartott a rendi álláspont mellett, hogy a vegyes házasságból eredő gyermekek mind apjok vallását kövessék, a mit most kivívni sikerült is. Az országgyűlésen legfontosabbik beszédét azonban márczius 6-ikán tartotta a nagyváradi (Lajcsák) és egykori rozsnyói (Lonovics József) püspökök által elkövetett «sérelem» ügyében, a kik ugyanis elrendelték, hogy vegyes házasságok esetén, ha a nem katholikus fél reversálist nem ad, a házasságot megáldani a római katholikus papnak nem szabad. A főrendi egyik véleményt, mely szerint e kérdés, mert sérelem benne nincs, mellőzzék, a primás fejezte ki; ezzel szemben Eötvös hosszabb beszédben azt fejtette ki, hogy a püspökök eljárásában sérelmet ő sem, legfölebb aggodalomra lát okot s mint ilyennek felterjesztését nem is gátolná; de mert a legteljesebb vallásszabadság híve, jövőre oly törvényt javasol, hogy a vegyes házasságot a felek kössék a vőlegény papja előtt, megegyezőleg a vallásügyi törvénynyel. A többség ezt fogadta el. Világos az előadottból, hogy Eötvös ez alkalommal Deák véleményével, ki mindvégig a sérelem álláspontján volt, ellenkezőt javasolt; ebben őt nemcsak katholikus volta, hanem az egyetlen lehető megoldási mód vezette s utóbb a kérdést csakugyan ezen az alapon oldották meg 1843/44-ben. Ez alkalommal apja is vele szavazott s a törvény ily értelmű szövegét elfogadták a rendek is. Április 10/11-ikén még kétszer volt módja e kérdésben felszólalni; de mert a főrendek e sérelemnek még aggodalom alakjában való felterjesztését is ellenezték, a kérdés most megoldatlan maradt.

A zsidók polgárosítása érdekében átküldött rendi izenet mellett márczius 31-én szólalt fel. Ez alkalommal tartott beszéde azon fontos értekezése rövid kivonatának tekinthető, mely kevéssel az országgyűlés után a *Budapesti Szemle* II. kötetében jelent meg. Mindkettőben a zsidók polgárosítása ellen rendesen felhozott következő három érvet czáfolja: a zsidó romlott faj; a zsidók vallásilag és nemzetileg el lévén különözve, meghonosodni nem fognak; a zsidók polgárosítása a keresztyén népességet veszélybe dönti.

Felesleges hozzátenni, hogy Eötvös e tételek ellen épen úgy küzd a tudás, mint az érzelem fegyvereivel s különösen kiemeli, hogy nem érdemek jutalmazásáról, hanem egy égbekiáltó igazságtalanság orvoslásáról van szó. Eötvös t. i. abból az alapelvből indul ki, hogy Isten az embert szabadságra teremté s így ehhez mindenkinek joga van.

Tudjuk, hogy a főrendek meglehetősen megnyirbálták a javaslatot;[1] pedig már előbb a kormány is adott a zsidóknak némi kedvezményt. Eötvös azt is hozzáteszi, hogy keserű gúny és rágalom tárgyai voltak a javaslat pártolói úgy az országgyűlés alatt, mint utána. Különösen ebben fekszik oka, hogy utóbb nagy értekezését, mint előbbi felszólalása részletes paraphrasisát, kidolgozta és kiadta, mely épen ezért legjellemzőbb művei egyike. Utóbb, mint már Eötvösről 1881-ben írt kis munkámban kimutattam, beledolgozta ez értekezésének egész keserű, ember-, egyenlőség- és szabadságszerető érzelmeit *A falu jegyzőjé*ben az üveges zsidó erkölcsi romlottsága rajzába és ennek okai fölfejtésébe. Csupán egy jellemző helyet kivánunk idézni ez értekezésből: «Ifjuságom első éveitől — mond Eötvös — szivem minden elnyomás ellen feldobogott; gyűlöltem a zsarnokságot, inkább belső ösztönömet követve, mint azért, mert a szabadság áldásairól még okok meggyőzének, s innen van, hogy a zsidók polgárosításának kérdése, még minekelőtte az hazánkban szőnyegre került, már egész figyelmemet magára vonta».

Végre nagy beszédét, a legnagyobbat ezen az országgyűlésen tartott beszédei közt, április 22-ikén mondta el, a márczius 24-iki királyi leirat után. Ugyanis a király, minthogy a rendek a szólásszabadsági sérelem orvoslása előtt egyetlen javaslatot sem akartak felterjeszteni, az által akarta a rendek ellenzését megtörni, mint már nem egyszer, hogy e leirattal közbelépve biztosította

[1] Megmaradt a javaslatból: a türelmi adó és nemesi birtok bérlésétől való eltiltás megszüntetése; a zsidóknak minden vidéken és városban lakhatás, polgári és jobbágyi birtok vétele, czéhekbe, kereskedelmi társaságokba belépése megengedtetett. Idegen zsidók köteleztettek, hogy vagyont, ipari vagy művészi foglalkozást mutassanak ki letelepedés előtt. A többit a jövő országgyűlésre halasztották.

őket, hogy a szabadszólást korlátozni nem kívánja. A királynak ez a leirata Deák álláspontja ellenére csakugyan sikerre is vezetetett; a rendek fentartották a sérelmet, de felterjesztették a javaslatokat. Így került a szólásszabadsági sérelem most már elkülönítve a főrendek elé s ekkor beszélt Eötvös. Ő abból a szempontból fogta föl a kérdést, hogy mi lesz a főrendek további akadályozásának eredménye? Felelet: a kérdés levétele s boldogabb időkre hagyása; a kormány és törvényszékek pedig tovább folytatják izgató eljárásukat. Ez — mond Eötvös — okvetetlen meghasonlásra s a kormány tekintélyének gyengítésére vezet; pedig a főrendek a kormányt épen erősíteni akarják. Beszéde akkora benyomást tett, hogy maga a nádor sietett rá felelni s hatását gyengíteni. A főrendek megmaradtak véleményök mellett; az eredmény csakugyan a kérdés levétele volt.

Így végződött Eötvösre nézve e nevezetes országgyűlés, melynek további részletei nem tartoznak ide. Híre meg volt állapítva mint szónoknak és költőnek egyaránt s a főrendek részéről egyhangúlag választották be a legnevezetesebb bizottságba, melyet a büntetőtörvénykönyv kidolgozása végett küldtek ki.

Azonban míg ezek történtek, a nemes családot nagy csapás érte, t. i. az anyagi bukás.

Már említettük, hogy az ercsii birtok neje révén szállt Eötvös Ignáczra a hozzátartozó fehérmegyei birtokrészekkel együtt. Az ercsii, mint legjobban felszerelt, valódi mintagazdaság, volt a család kedvelt tartózkodó helye; a telet Budán, a várban, a nyarat, a tavasz és ősz szép részét a kedves Ercsin töltötte, hol az apa, mint passionatus gazda, szintén a legjobban érezte magát. Eötvösék fényes és nyilt házat vittek. A nagyobbik kastélyban, egy különben egyszerű épületben, bolthajtásos üveges folyosóval s a kertre néző terrászszal, laktak ők s egy másik, kisebb lak a vendégeknek volt fentartva. Trefort Ágoston, mint a fiatal Eötvös barátja, Pauler Tivadar, mint nevelő, a családhoz tartoztak s a legelőbbkelő bel- és külföldi vendégek látogatták őket. E nagyúri életet kiegészítette az, hogy különösen Eötvösné kivánságára

a birtok tisztjeinek leányai naponként bejártak az udvarba főzni és finom kézi munkákat tanulni, melyekben kölönös öröme telt; a tisztek és nejeik gyakran ebédre voltak hivatalosak s az egész családban nyájasság, szívélyesség uralkodott. Mindehhez járultak a kastélyhoz tartozó gyermekek számára az angol parkban rendezett játékok, husvéti ünnepek; egyszóval öröm és boldogság tanyája volt Ercsi, míg ott Eötvösék laktak. De ez nem sokáig tartott. Ugyanis a tárnok már 1828-ban, apósa halálakor, sem vette át teher nélkül Ercsit; ehhez járult költséges életmódja s gyakran három háztartása, a míg t. i. hivatala Bécsben tartotta. Ezeken kívül nem egy elemi csapás érte: tűz, jégverés, árviz, aszály. Minde bajokon az apa nagyobb haszonbérletek és ujabb vállalatok által igyekezett segíteni, melyekhez külföldi szakértőket hívott be, a berendezéshez kölcsönöket vett fel; de mivel ő maga főleg elméleti gazda volt, vállalatai rosszul ütöttek ki, néha szakértői szedték rá. Így említenek egy rosszul sikerült parfümgyárat, egy czukor-, később egy likör-, majd egy téglagyárat, melyre be nem váltható megrendeléseket fogadott el az 1838-ki árvíz után Pesten, úgy hogy a kötelezettségeknek csak kész tégla vételével lehetett megfelelni.

Mindezeknek bővebb részleteit mellőzzük, mint kitüzött czélunkhoz szorosabban nem tartozókat.[1] Elég az, hogy a tárnok már 1841-ben indíttatva érezte magát, hogy fényes állásairól lemondjon s egészen anyagi ügyeinek szentelve magát, kiadásait összevonta. Már ezt megelőzőleg, az országgyülés befejezte után, írja Pulszky, a tárnok a bécsi pénzválság s kivált a Geymüller-bankház bukása miatt jutott kikerülhetetlen zavarokba. Ő ugyanis örökké jószágokat vett, nagyrészt hitelben s főleg Ercsit, melyet ideiglenes jogczímmel bírt, meg akarta végleg tartani, de a pénzpiacz szorultságával a hitel megszükült s nem tarthatta fenn magát. Eötvös fiaival s az öreg Ullmannal közölte zavarát; — folytatja Pulszky — az ügyes bankár természetesen azt

[1] L. ezekről Berecz K. Magyarország s a Nagyvilág 1872. 6. sz. U. ott egy jellemző adomát is elmond.

BÁRÓ EÖTVÖS IGNÁCZNÉ SZ. LILIEN ANNA BÁRÓNŐ.

tanácsolta, hogy a törvény engedte minden furfang felhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával oly állapot állíttassék elő, mely időt engedjen az adósnak; mert ismervén a báró vagyonát, meg volt győződve, hogy nemcsak minden hitelezőt ki fog elégíteni, hanem a családnak is megment némi szerényebb vagyont. Eötvös felháborodott e terven s Ullmann ekkor így szólt: «Az ifjú báró pirul! az ifjú báró szégyenli magát; az ifjú bárónak nem lesz soha pénze!» Erre Eötvös csakugyan lemondván minden várható örökségről, mintsem részt vegyen a szerinte furfangos tervben, elvitte könyveit és karosszékét; odahagyva apja házát, Treforthoz költözött s szerényen nála élt másfél évig, házasságáig. Így gondolkozott Eötvös s a bankárnak igaza volt: Eötvös nem lett soha gazdag ember. Falk ehhez egészen hasonló esetet említ, ha ugyan nem ez is amarra vonatkozik. B. Wodianer ugyanis egy teljesen tisztességes pénzműveletet ajánlt fel neki 1841-ben, t. i., hogy mint alapító vegyen részt a lánczhíd-részvénytársaságban. Eötvös pillanatig sem habozva visszautasította, s Wodianer körülbelül ugyanazt mondta neki mint Ullmann.[1]

Az eredmény, mint tudjuk, az lett, hogy a tárnok nem birta megmenteni Ercsit; Ullmann kért rá csődöt s 1844-ben az ifjú Eötvös adta el a birtokot báró Sinának. E nehéz időkre esik Eötvös házassága, mely kárpótolta őt veszteségeiért; t. i. 1842 szeptember 13-ikán vette nőül Rosty Ágnest, barkóczi Rosty Albert békésmegyei alispán és Eckstein Anna leányát, ki akkor alig töltötte még be 17-ik évét. Született t. i. 1825 szept. 20-ikán.

II.

Miként a legszebb tájra nézve, s az ilyenre főképen, van egy nézőpont, honnan legjobban áttekinthető s honnan az egyes részek szépségei legszembeötlőbbek és mintegy kitárják belső

[1] Mindezek azonban nem mutatják azt, hogy Eötvös e veszteséget ne mélyen érezte s a vagyon előnyeit kicsinyelte volna. Elég erre nézve a *Gondolatok*ban

lényegöket a szemnek: így a legjelentékenyebb emberi életnek és írói működésnek van egy oly kiemelkedő vonása, melynek ismeretével nemcsak legjobban igazodunk el tettei vagy irodalmi műveinek bármely tömkelegében, hanem csakis ennek ismeretével fogjuk helyesen megérteni. Igen gyakran valamely emberi élet vagy irodalmi működés, vagy a kettő együtt, hiszen emez csak része amannak, úgy látszik első tekintetre, hogy tele van ellenmondásokkal; a részek nem illenek együvé, következetlenség jelentkezik minden nyomon; de leljük csak meg mélyre hatni tudó tekintettel a szükséges alapvonást: az ellentétek elsimulnak, a részek egymáshoz illeszkednek, a következetlenség logikai egymásutánná válik. Ezzel is csak úgy vagyunk, mint a természettel, vagy, még terjedtebben fogva fel, az egész mindenséggel, a nagy világgal, melyben végre is az ember egy kisebb világ, mint Goethe és annyian mondják. Nem látszott-e maga az anyagi világ chaotikusnak, míg Kepler három törvényének fölfedezése meg nem mutatta, hogy az egész a rendek rendje, a szabályosságok mathematikai szabályossága? És ha az egész anyagi világ törvényeknek hódol, ha megszabott rendszer elvei szerint végzi örök utait: nem természetes, hogy a gondolkodó emberi lélek is elvekhez alkalmazkodik; hogy akár öntudattal, akár öntudatlanul hódol a mindenségbe ültetett törvényszerüség elvének a maga lelki iránya szerint?

Még pedig figyelemre méltó, hogy miként a természet alaptörvényei közelfekvők és egyszerűek, a legrendkívülibb lélek ez életelvei is éppen ilyenek. Arany János egy alkalommal gyönyörűen fejti ki, hogy bármily bonyolultnak lássék az emberiség élete, mégis néhány alapvonásra vihető vissza; a többi csak idő, körülmények és egyének szerinti módosulás. Így az egyes bonyolult vagy annak látszó, még oly sokoldalú működésének is egy-egy igen egyszerű alapelv teszi kiindulását és lényegét. Ha pl.,

utalni e helyekre: «Nem hiszi senki sem, mennyi erélyre van szükségünk, hogy vagyonunk elvesztését férfiasan elviseljük.» «Ne mondja senki, hogy azon földi javak, melyekről fiatal korunkban megvetéssel szólunk, nem birnak semmi becscsel.»

valaki nagyszabású és sok-, csaknem számtalan irányú működést fejtett ki; ha volt valaki, a ki, mintegy száz karu Briareus, a nemzeti élet ugyanannyi irányait karolta fel, akkor az nálunk Széchenyi volt. Nem folyt-e már pályája derekán a legélesebb vita, mely maig is mindannyiszor megújul, ha szóba kerül, hogy vajjon mi volt czélja, mi működésében a főirány? Egyik az anyagiakban kereste, másik a szellemiekben vélte megtalálni, harmadik a személyes dicsvágyban, sőt hiúságban lelte e mozgató erőt. Akármelyiket vegyük, az eligazodásban legyőzhetetlen nehézségekre akadunk; de válaszszuk csak azt, melyet ő *A kelet népé*-ben s utóbb annyiszor szívével kezében ajánl nekünk, hogy t. i. életének czélja a magyar nemzetiség politikai, szellemi és anyagi kifejlesztése volt; vizsgáljuk csak egész működését ennek az örökégő fáklyának világánál és Széchenyi életében nem találunk ellentmondást, sem homályt. Azonban ez s az ilyesmi alapigazságnak sok ember, talán a legtöbb szemében, igen egyszerű; valami sphynxszerűbbet, bonyolultabbat, észtörőbbet, körmönfontabbat keresne s méltányolna inkább. Mert nehéz elgondolni annak, kinek a természet nem adott költészet és életigazságok iránti biztos érzéket, vagy a melyekre nézve a mívelődés áltanai fátyolt borítottak szemére, hogy csak az lehet igazán szép és igaz, miben megvan az egyszerűség világossága és tisztasága. Vagy nem ezért nevezi-e a nyelvünkben rejlő bölcseség az igazságot világosnak és tisztának, mert a természettől nyert öntudatlan mély bölcseséggel érezte, hogy ezek annak leglényegesebb tulajdonai?

Eötvös élete és írói működése nem tartozik általában sem a bonyolultak közé; de azért éppen oly szükséges megállapítnunk azt a határozott irányt, mely benne és legfontosabb műveiben az ember és író magyarázatául szolgál. Ezt kezünkbe adja ő maga, mint ezt mindig és minden igazi író tette. Vallomásaiból világos, hogy őt ifjú korában teljes erejével ragadta meg a franczia romanticzismus, melynek fejévé Hugo Viktor épen ez időtájban vált; és ez Eötvöst természetszerűen úgy a régi, mint

utóbb a Voltaireban kihalt, szerinte hideg és hazátlan classicismus kicsinylésére vezette. Ez más szóval azt teszi, hogy ő az élet, a nemzeti és korszellem teljes kölcsönhatását kivánta és azt tette a költészet főfeladatává, a mit Hugo Viktor, ki kevéssel azelőtt kiáltotta el, hogy az új irodalomnak ki kell elégítenie az igazság utáni sóvárgást. Ez még a művészeti czél fölött is áll, s ez az, a mit elért a maga idejében a görög eposz, lyra és dráma.

Csak az a költészet, mely korát megérti s rá visszahat, mely a kor gondolatáért hevül, mely a mindig új érzelem számára új szókat és formákat alkot: csak az verhet erős gyökeret a közmeggyőződésben és ezt tette a romanticismus. «Nemcsak művészség a poesis — mondja Eötvös 1835-ben — mint p. o. szobrászat vagy festés vagy architectura, a poesis szükség, egy jajkiáltása az emberi nemnek, mely jobb után vágyódik, egy ton (hang), mely accordját még csak keresi s dissonánczczá válik, ha nem találja; a poesisnek van hazája, van százada, s csak ott érteni őt egészen.» A classicismus éppen ezért mindig idegen maradt Francziaországban; ez az akadémia költészete volt. A népnek nem volt, de kellett költő és Hugo Viktor támadott, ki megértette korát, új ösvényt tört, nem vevén más vezetőt mint érzeményét s az igazságot. Ezért Hugo, ha múltat énekelt, nemzete múltjából vette tárgyát, s ez a középkor; egy poetikus világot alkotott, de mely a mienk, tele keservvel, melyből elkivánkozunk egy jobba s erre törekedett; ha korából festett képet, komoly vonásokkal tette, mert nem tetszeni, hanem használni volt czélja. «Felette szent, felette nagy vala neki a poesis, mintsem hogy játékként czélnak tartaná, neki eszköz vala, melyet használt, hogy népét erősítse s az erő erény. Igazság az, mit keresett, mit feltalált és azért fog élni, legnagyobb tanúja korának.»

Így ír a 22 éves Eötvös *Angelo* fordítása előszavában[1] 1835 november 24-ikéről (Ercsiben). Hasonlóan nyilatkozik, midőn két évvel utóbb az *Athenaeum*-ban Jules Janin, Chaudes-Aigues és

[1] U. ezt kiadta a Társalkodó is 1836. február 4-ikén, 16. sz. midőn írta, hogy Hugo e műve magyarul Eötvöstől csak imént jelent meg.

mások támadásai ellen Hugot védelmébe veszi.[1] A poesis szükség, mondja újra és Hugo legnagyobb érdeme, hogy szava tetté vált. Megint kifejti, hogy a franczia classicus dráma csak esti mulatság volt; népszerűvé, egyszersmind élővé és hatóvá nem válhatott. Idő folytán a költészet minden neme népszerűvé vált: a hősköltemény mint regény, a lyra mint a kor örömeinek és bánatának zengője; csak a dráma veszteglett még és ennek Hugo adta vissza azt a jelentőségét, azt a népszerűségét, minő a görög tragédiáé volt a maga idejében. E jelentőséget pedig az által érte el, hogy a mi minden drámaköltőnél a legszükségesebb, neki megvolt a maga moralis meggyőződése s a költés határain túl az igazság terjesztését, a népnek oktatását és jobbítását, a mulattatás mellett a tanítást vette hivatásául; eszközéül pedig, mely nélkül czélhoz nem juthatott volna, a minden áron való hatni akarást választotta. A fő azonban, úgy a drámában, mint minden valódi írói műben «az erkölcstani gondolat; ez az, mi köszönet- vagy átokra teszi érdemessé a költőt, ez az, mi sok hibát menteget». Ime, mit ő Hugoban legjobban csodál. Drámáit talán elhordja

15. ANGELO FORDITÁSÁNAK ELŐSZAVÁNAK ZÁRÓSORAI.

[1] Hugo Viktor mint drámai költő. 1837. II. 35. szám.

az idő, de ezekért irigyli őt és nem más, jelesebb lyrai műveiért; mert a mit ezekben tett, «egy nemes, férfiúi tett vala».

Mint látható az előbbiekből, Eötvös nem ismeri el, vagyis elismeri, de nem tartja az íróban első kötelességnek a művészetnek mint önczélnak elvét. Neki az aerostatához hasonló lángeszek dicsősége, kik tisztább légbe emelkedve, az alant álló emberiségre lenéznek, ugyan dicsőség, de hideg dicsőség; szerinte csak az hathat, a ki korát megérti. Csak annak érdemei igaziak saját nemzete s az emberiség szempontjából, a ki, mondhatnók, mint a sirály, mindig a tenger fölött röpdes: csendes időben némán, viharban sikoltozva. Ez természetszerűen az irányköltészet pártolásához vezet, a mely nem elégszik meg a költészettel mint önczéllal, hanem kötelessége még valami más, még valami nemesb után törekednie, mint Jules Janin gúnyosan mondta Hugoról; holott éppen ez az, mit Eötvös érdemei közé számít.

A másik, a mit Eötvös kiemel, a népszerűség szüksége, mely mint eszköz, az egyetlen, mely a költőt czéljához segíti. «Minden poezis a népből ered, — így szól — s csak meddig vele összeköttetésben marad, míg rá hat s oktatva vagy gyönyörködtetve belső életébe befoly, addig felel meg magas hivatásának, addig érdemli azon fenséges állást, melyet elfoglal.» Ezért nemcsak teheti, hanem kell is tennie a költőnek, hogy a hatás kedvéért akár hódoljon is a nép ízlésének; ezért helyesli Hugo szüntelen törekvését, «vagy inkább kétségbeesett küzdését» az érdek fölgerjesztése végett; ezért hangsúlyozza, hogy a költőnek első feladata magát kora előtt érthetővé tenni.

Mondhatná valaki, hogy végre is ezek ifjúkori nézetek; egy rendkívüli szellem tüneményes megjelenése által meghatott szív lelkesedéséből folyó, de nem a kiforrott férfiú elvei. Ámde, ha Eötvös nem nagyszámú ily nyilatkozatai közül megtekintjük *Petőfi Sándor összes költeményei* cz. czikkét 1847-ből, ebben majdnem ugyanezen szavakkal emeli ki az irodalomnak az utánzástól való megmenekülése szükségét; a népszerűség első feltételéül a nemzetiest, ez esetben a magyarost, épen oly nyoma-

tékosan hangsúlyozza mint 9—10 évvel azelőtt; és hasonló módon emeli ki, bármily magasra emelkedésében is, Petőfinek azt a kiváló érdemét, hogy röptét az egyszerűbb olvasó is követheti. «Petőfi — mond — a szó legszorosabb értelmében *magyar költő* s ez az, mi valamint a nagy hatásnak, melyet művei gyakoroltak, magyarázatául szolgál: úgy egyszersmind irodalmi érdemeinek legfőbbikét képezi.» [1]

De ekképen ha e nézetével is az érett férfikorba kisérhetjük őt, a másik felfogásához, mely a költői hivatás alaptermészetét, lényegét illeti, valódi érzelmi megindulással, sőt heves meggyőződéssel ragaszkodott. «Minden művészetnek feladata kimondani a valót szép formában», — mondja a *Gondolatok*ban. «Sokan — mondja ugyanott — a költői míveket a virágokhoz hasonlítják; én azt hiszem, hogy a virág nem veszít semmit szépségéből, ha felőle tudjuk, hogy gyümölcsözővé válandik. A régiek Orpheusról éppen azt említik legnagyobb dicsérettel, hogy lantja hangjaival városokat épített. E példa intésül szolgál, miként a művészet, mint minden egyéb e világon, csak annyiban érdemli dicséretünket, a mennyiben valamely nagyszerű czél elérésére vagy nemes eszme életbe léptetésére eszközül szolgál.»[2] De kivált *A falu jegyzőjé*-ben újra meleg érzelemmel, sőt csodálattal emeli ki Hugo páratlanul nemes eljárását, mint szép, nemes tettet, hogy a bűnös iránt szánalmat bírt ébreszteni; nem az által, hogy a bűnt szépnek rajzolta, hanem hogy a bűnöst embernek mutatva be, benne kiemelte a mindig meglevő legalább is egy erényt, mely fölemeli és megnemesíti őt, mint Tisbét a szerelem, Borgia Lukrecziát az anyai érzelem. «Van az írónak egy magasabb feladása, — teszi hozzá — mint hogy bizonyos mennyiség fehér papírt fekete karczolással töltsön be s ki ezt érzi, azt egy pár kedvező

[1] Pesti Hirlap 1847. 315. l. május 14-én; Életképek 1847. I. 678. l.

[2] A *Gondolatok*-ban nem egy vonatkozik itt kifejtett elvére. A szónoklattól is azt kivánja, hogy «nemcsak szép beszéd, hanem hogy szép tett legyen». L. kivált Irodalom és tudomány cz. sorozatot s más helyt is az ember legfőbb rendeltetését a használni tudásban találja. L. Ember és világ-ban több helyt. V. ö. *A falu jegyzője*. III. 165. l.

birálat, vagy azon művészi élvezet, melyet művei alkotásában talál, ki nem elégítheti. A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után fárad. S ki az istentől nyert tehetségeket a helyett, hogy vele embertársai legszentebb érdekei mellett küzdene, a művészi forma mélyébe elássa, csakhogy valamikép csorbát ne szenvedjen; ki magas helikonokról, félistennek képzelve magát, kora szenvedéseiben csak művészi studiumok tárgyát látja, s míg a föld vérben áll s az egész emberi nem vajudások között új életnek indul, virágok- s a langy esti szellőről énekel: azt bámulhatjuk hideg magasságában, irigyelhetjük; tisztelet- s szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek isten szívet adott, hogy embertársai szenvedéseit megérthesse. De ha a költőtől, ki nemes emberi czél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, a mi a művésznek legdrágább, müve szépségét is feláldozá, tiszteletünket meg nem tagadhatjuk, ha bámuljuk az önmegtagadást, melylyel ő, ki keble mélyében gyémántokat találhatott, inkább éles ekével szántotta fel földjét, mert érzé, hogy e munkával öndicsőségére kevesebbet, de embertársainak hasznára többet tehet, ha az így támadott művek hibáit az érzelemért, melyből származtak, szívesen megbocsátjuk s megfeledkezünk gyengeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen a kritikus kifogásokat tehetne, azt az embernek bámulni kell, hogy a könyvben nem *szép mű*, hanem *szép emberi tett* fekszik előttünk; mit mondjunk a mázolókról, kik minden magasabb czél s indok nélkül e műveket utánozzák, kik romlott képzetökkel gyönyörködve mindenen, mi szörnyű vagy undok, a ganajat s rothadást, mely között amazok illatos virágot találtak, fölvágják, nem a virágért, hanem mert nekik jól esik az ocsmányságokban körülkapargatni; kik a vétekben nem a nemesebb emberi természet mindig fenmaradó töredékeit, hanem az erényben is mindig csak azon aljas indulatokat keresik, melyek szerintök minden tetteink egyedüli alapját teszik; kik, mint Diogenes lámpájával embert, úgy új szörnyeteget keresnek képzelmök

mélyében s inkább örülnek, ha feltalálták, mintha embertársaiknak egy új vigasztaló gondolatot nyujthatnának. Oh, ha valaha ez oly regényesnek festett zsiványéletet közelebbről látnák, azon éhséget, mocskot s mindennemű nyomort, melyek között a kalandok játszatnak, e hősöknek egész aljasságát, kiknek bátorsága sokszor nem más, mint az akasztófátóli félelem: — e kép más volna, mint melyet adnak.»[1]

Látható, hogy e helyen már szenvedélyes hévvel, szónoki erővel fejezi ki alapelvét. Ezt azoknak a támadásoknak kell tulajdonítanunk, melyek őt éppen *A falu jegyzője* miatt érték, a mint ennek egyes füzetei a közönség kezébe kerültek, s a végső megjegyzés világosan érinti azt a nálunk is divattá vált szokást, hogy az alföldi haramiák életét pár regényírónk szerette bizonyos dicsfénybe vonva rajzolni. Mindezt még jobban bizonyítja *Én is szeretném* kezdetű költeménye, mely 1846 évszámmal jelenvén meg, ezzel a művével és körülményeivel való kapcsolata világos. Ő is szeretné — mond e költeményében — megénekelni nyájas dalokban a szép természetet, kedvesét, Tokaj borát vagy kimért, zengő sorokban dalolni a hazáról.

De engem fölver nyájas képzetimből
  Komoly valónak súlyos érczkara;
Fajom keserve hangzik énekimből,
  Dalom nehéz koromnak jajszava.

Mit ezrek némán tűrve érezének,
  Eltölti égő kínnal lelkemet:
Mért bámulod, ha nem vidám az ének
  S öröm helyett csak bút ébreszthetett?

Mig gyáva kor borul hazám fölébe,
  Én szebb emlékivel nem gúnyolom;
Mig égő könny ragyog ezrek szemébe',
  Szelíd örömről nem mesél dalom.

Miként az Aeol-hárfa viharokban,
  Feljajdul a magas tetők felett:

[1] II. 128. l. 1845-iki kiadás.

Úgy zeng a dalnok bús dalt bús napokban,
 Ki várna tőle nyájas éneket?

Ha éji vész borítja látkörünket,
 Villámokért sohajt a tévedő;
Ha régi bánat kínozá szivünket,
 Nem könnyeket kér-é a szenvedő?

S ilyen legyen dalom: egy villám fénye,
 Egy könny, kimondva ezrek kínjait;
Kit nem hevít korának érzeménye,
 Szakítsa ketté lantja húrjait.

Mily hév és mily erős meggyőződés, mily komor határozottság és mélyről felfakadó pathos van e sorokban, melyeket nagyon is érzékeny támadásoknak kellett megelőzni s előztek is meg! Ezek Eötvösnek, az írónak, szíve fenekére engednek pillantanunk s valóban egy lyrikus sem tárhatná jobban fel lelkét előttünk. Ez az elv, ez az írói meggyőződés, vezette őt irodalmi munkáiban egész életében, de kivált ennek első felében s ennek vezetése alatt írta a forradalom előtti három nagy művét is: *A karthausi*, *A falu jegyzője* és *Magyarország 1514-ben* czímű regényeit.

Első tekintetre látható, hogy Eötvös elmélete a költészet czéljáról Hugo Viktor több ez időbeli nyilatkozatain, de kivált *Cromwell*-jének 1827-iki kiadása előtti előszaván alapszik, melyben Hugo hadat izen a múltnak, a drámát, mint a korhoz legillőbb műfajt jelöli meg. Ez az előszó a romanticismus költői művészetének elmélete s a kortársak annak is vették. Ebben állítja fel Hugo azt, a harminczas évek elején nálunk is elfogadott, egyébiránt már első tekintetre is tév-eszmén alapuló elméletet, hogy az emberiség három nagy korszakot élt meg: a primitivet, az antikot és az újat s ezeknek a költészet három alakja felel meg: az óda (lyra), az eposz és a dráma. Ennek nevében mintegy rendszeresen lefujták nálunk az eposzt, a 30-as évek elején elvágják fonalát s mindenkit a drámára kényszerítenek. Hugo továbbá hadat izen a franczia klasszikai

drámának, a hármas egységnek, mint a költő korlátainak; jogot követel, hogy a dráma ne csak az egyhangú szépséget festhesse, hanem a rútat és groteszket éppen úgy mint a szépet és fenségest. Az ember kettős, mint végzete, t. i. állat és értelem. A melancholia és a vizsgálódás szelleme megtanítják a dolgok más-más szög alatti nézésére és ebből ered a dráma, mely egyesíti a rettentőt és groteszket, a komolyt és komikust. «Mindaz, a mi a természetben van, művészi is», teszi hozzá. Egyszersmind a lángész korlátlanságát proklamálja; azonban stylben és jellemekben az ellentétek mesterséges halmozásával éppen az általa sürgetett históriai és természeti igazságtól fosztotta meg drámáit.

De ez bővebben nem tartozik ide, csupán érinteni kivántuk Eötvös elméletének általános irodalmi hátterét és kapcsolatát, mely tehát különösen e kettőben domborodik ki: a költészet hivatása a szépen kívül, sőt fölötte is a hasznosság, a kor érdekeivel való kapcsolat által; másodszor hivatása felölelni a költészet által eddig mellőzött emberi jellemeket s bennök kimutatni az emberi nemes természetnek mindig megmaradó, legalább egyetlen vonását.

Könnyű belátni a művészetről szóló általánosan elfogadott elméletek szempontjából e nézetek hiányait, melyek közül a második különben már művészi feladat. Könnyű volna bebizonyítani azt is, hogy a világirodalmi nagy művek közül a nem iránymüvek még morális hatást is többnyire nagyobbat gyakoroltak az életre, mint kevés kivétellel az iránymüvek. Azt az egyet azonban hiába vetette utóbb a *Szépirodalmi Szemle* Eötvös szemére, hogy ő a hasznossági czélt a művészeti czél fölé emelte. Ellenkezőleg, Eötvös mindig kiemeli, hogy amaz a költő részéről áldozat. De hogy Eötvösnek ez mennyire alapelve volt, nemcsak a költészetben, hanem a tudományban is, bizonyítja életének már utolsó éveiben, 1865-ben, legjobb barátja, Szalay fölött tartott emlékbeszéde, hol a tudósról szólván, épen úgy kiemeli, mint Hugonál, a költőnél, a nemzetének való szolgálat polgári

kötelességét és azt, hogy Szalay szerint «a tudomány, mint minden képességeink, csak arra adatott, hogy emberi feladatunknak eleget tegyünk». Jól értsük meg tehát, hogy itt is «minden» emberi képességeinkről van szó.

«Nem az adja a tudomány értékét, — teszi hozzá e meggyőződésből kifolyólag — hogy sok előitéleten túlemel s való becse szerint méltányolva mindent, valóban szabaddá tesz s oly élvezeteket szerez, melyekről a tömegnek fogalma sincs. A magános tudós, ki önösségében mindent megvet: irígység tárgya lehet, de tiszteletet nem érdemel, úgy nem, mint a gazdag, ki arany zsákjait őrzi. A tudomány becse azon hatásban rejlik, melyet az életre gyakorol; a tudósnak dicsősége, mint minden való dicsőség, abban áll, hogy embertársainak jólétén s nemesítésén dolgozik, abban, hogy tudományát szövétnekül használja, melylyel kortársainak homályos utait felvilágosítja, fegyvernek, melylyel legszentebb érdekeikért küzd, kincsnek, melyet javukra osztogat. A nagy ész csak akkor érdemli tiszteletünket, ha nagy kedélylyel párosul. Szalay így fogta fel feladatát.»

Ne folytassuk tovább. E helyen Eötvös önmagának és működésének rajzát és jellemzését is adja. Egyszersmind saját irói működését is jellemzi akkor is, midőn Kölcseyről mint költőről mondja, hogy neki «az ég megadta a szó hatalmát, hogy ki-kimondva korának érzeményeit, míg él, dísze legyen, s emléke, ha meghalt». Vagy olvassuk minden további magyarázat nélkül ugyanott e sorokat, midőn azt mondja róla, hogy költő volt a szó legszorosabb értelmében, nem ajkán, hanem keblében hordva a szent tüzet. «Nem azon hideg művészet, melynek érdeme szavakban, szépsége ragyogó képekben áll, tevé költőnek őt; nem azon szívtelen mesterség, mely a világtól visszavonulva színlelt fájdalmakat s nem érzett gyönyört énekel s egy perczig csodálva, eltünik mint a meteor, fényesen, de haszontalanul futva át a pályán, melyen soha meleget nem terjeszte: de költővé tevé őt a szent szeretet, mely a gyermeki lelket eltölté, azon lelkesülés, mely keblét nagy tettek emlékinél

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF IFJÚKORI ARCZKÉPE.

áthatotta; a költészet, mely a szívből eredve a szívhez szól — a rejtélyes erő» . . .

Ne álljunk meg tovább e pontnál. Ha úgy halljuk őt szólni, mint itt, a minek értelme már kissé egyéb, akkor bizonyos, hogy szívtelen költészetet mi sem fognánk költészetnek nevezni; de értjük őt s tudjuk már eléggé, hogy melyek voltak nézetei és érzelmei, melyekkel a politikai író és költő kettős pályájára indult. Forduljunk ide.

III.

Eötvösnek az a közhasznú tevékenysége, melyet az irodalom említett kétoldalú művelése által czélul tüzött ki, a börtönügy érdekében kifejtett munkásságával kezdődik. Törvényeink t. i. sohasem intézkedtek az 1841—43-iki javaslat előtt börtöneink berendezéséről s így ezek teljesen a megyékre hagyva, legszomorúbb és legkirivóbb ellentétben álltak czéljaikkal és a külföld ebbeli haladásával. Ma már köztudat, hogy a börtönügy első sorban nem emberiességi, hanem köz- és büntetőpolitikai kérdés; de akkor éppen az említett okokból az emberbaráti oldal került előtérbe. Tudtunkkal nálunk az irodalomban Toldy Ferencz (Schedel) volt az első, ki röviden említi a külföld ebbeli haladását 1830-ban, a *Tudományos Gyűjtemény*-ben [1] s midőn Beaumont és Tocqueille híres műve az amerikai börtönökről németül 1833-ban megjelent,[2] Toldy ezt a *Tudomány Tár*ban ismertetvén, újra a kérdésre irányozta a figyelmet. Azonban az általános érdeklődést, mint Eötvös utóbb a börtönügyről írt műveiben ismételve említi, Bölöni Farkas Sándor ébresztette föl *Utazás Észak-Amerikában* (Kolozsvár, 1834) cz. művével (X. fejezet), ki részletesebben, mint nálunk addig bárki, ismerteti Amerika

[1] XIV-ik évfolyam II. 102—109. l. Julius: Vorlesung über Gefängnisskunde (1828) műve alapján a J. B. Friedrich-féle Magazin für die philos., medic., und gerichtliche Seelenkunde 1829 1—2. füzetéből. (Würzburg).

[2] Beaumont u. Tocqueville, Amerika's Besserungs-System und dessen Anwendung auf Europa. Übers. von K. H. Julius. Berlin. 1833. Toldy ismertetése: A büntető-rendszer az egyesült országokban. 1834. IV. 105—119. lap.

emberszerető újításait s ezzel ellentétben helyzetünkről így szól: «Nálunk a fogházak a megromlott erkölcsök szemétházai, hová egyidőre kihányatik a társasági életet megvesztegető rothadt rész, hogy ezen házban, mint a gonoszság iskolájában, a henye élet unalmai közt egymást tanítva, még rendszeresebben betanultassék a gonoszság a státus költségén, hol a fogoly a botozások közt, megutálva a boszúálló törvényeket s az őtet megalázott és kebléből kirekesztett emberiséget, új elkeseredéssel tér meg az életbe, visszaboszulni az őket üldözőket.»

Börtöneink e rajza visszhangra lelt irodalomban, közéletben egyaránt. Amott először Kölcsey *Vadászlak* elbeszélésében adott róluk rövid, de megdöbbentő rajzot (*Emlény*, 1837); őt számosan követték s így a kérdés napirendre került.[1] Az érdeklődést növelte az is, hogy az 1790—91-iki országgyűlés által készíttetett rendszeres munkálatok közt volt egy büntetőtörvénykönyv is, mely 1827 óta szintén újra dolgoztatván, az ebben működő bizottság börtöneink régi állapotát tarthatatlannak találván, négy kerületi börtön építését javasolta. Midőn azonban az 1832—36. évi országgyűlésen a többi rendszeres munkálattal együtt ebből sem lett törvény, a megyék, Deák bölcs javaslatára, elhatározták, hogy, mint sok egyébben, saját hatáskörükben fognak börtöneikről is intézkedni.

E munkálatok, a közvélemény, Arad megyének 1821-ben életbe léptetett példája, de különösen Bölöni munkájának hatása

[1] L. Zsoldos Ignácz: Néhány szó a honi közbátorságról. 1838. — Eötvös alább említendő művében 1838. 5—13. l. — Szemere Bertalan: Utazás a külföldön, 1840. II. 67—69. l. — Deák és Hertelendy: Követjelentés. 1839—40. 69. l. — Eötvös és Lukács: Fogház-javitás. 1842. 105—112., 192. l. — Megjegyzendő, hogy az így felébredt érdeklődés miatt eléggé jelentékeny és sehol kimeritően nem méltányolt büntetőjogi és börtönügyi irodalom jött létre 1833—1844-ig, mely még az 1841—43-iki büntetőtörvénykönyvi javaslat bukásával sem szünt meg. Elkezdte Szalay a Themisben (I. 1837.) Livingstone Ed. művének (A system of penal law for the state of Louisiana) ismertetésével a North-American Review nyomán s folytatta az önálló műveken kívül mindenik folyóirat (Lukács Móricz: Büntetőjogi theoriák. Budapesti Szemle. 1840. II.) s utóbb mindenik politikai lap; de itt föl nem sorolhatók. Legjobban méltányolja őket Pulszky és Tauffer Emil: A börtönügy. 1867. czimű mű 57. s köv. l. s legteljesebben Fayer László: Az 1843-iki büntető javaslatok anyaggyűjteménye. I. Bevezető tanulmány.

alatt, melyet az akadémia nagy díjjal tüntetett ki, Abauj, Komárom, Vas, Nógrád, Gömör, Pest megyék gondoskodtak különösen ú. n. dolgozóházakról; Borsod megye pedig választmányt küldött ki egy jó börtönterv elkészítése végett, melynek az akkor Sályon lakó Eötvös, továbbá Szemere Bertalan is tagjai voltak. Ez volt főkép oka, hogy Eötvös a börtönrendszer kérdése iránt érdeklődni kezdett, mely több éven át foglalkoztatta. Borsod megye e választmányához ő és Szemere Bertalan is külön-külön munkálatot adtak be. Szemere műve (*Terve egy építendő javító-fogháznak a magány-rendszer elvei szerint.*[1] Kassa, 1836. Egy tervrajzzal. 64 l.) főképen gyakorlati alapon, valódi írói művészettel tárgyalja a kérdést s különösen Vaux Róbert és Livingstone, továbbá pár európai tudós (Crawford, Julius stb.) elvei alapján az erkölcsi javítást csak a rab teljes elkülönzésével és dolgoztatásával tartván elérhetőnek, csupán a magánrendszert helyesli annál inkább, mert a hallgató-rendszer csak korbácscsal tartható fenn s főképpen ez okból keltek ki ellene Livingstone s több mások.

Eötvös első műve e kérdésben *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez* czím alatt jelent meg, mint a Szalay *Themis*-ének II. füzete és külön czímlappal is (Pesten, 1838. Heckenast Gusztáv. 61 l. és 5 tervrajz), melynek rendeltetése már czíméből világos. Eötvös, mint akkor minden állami intézményt, a büntetőjogot is a társaságok természetéből származtatja. De ugyanez nem ad rá jogot a társaságnak, hogy a bűnöst oly börtönbe csukja, hol a rossz levegő öli meg és hogy a kisebb-nagyobb bűnösöket, gyakran gyermekeket, tanúkat a legnagyobb gonosztevőkkel zárja együvé s így a börtönöket a testi és erkölcsi romlás tanyáivá tegye.[2] Pedig ilyenek a mi börtöneink mind a két szempontból; amazt előidézi az egészségtelen berendezés, emezt a vegyes elzárás; holott az

[1] Kibővítve l. Utazás a külföldön. II. 67—101. l. a tervrajzzal együtt.

[2] Eötvös maga említi, hogy ő is tanúja volt egy börtön-typhus-járványnak 1836-ban Szabolcs megyén átutaztában. 7. l.

új börtönrendszer czélja e két hiba kikerülése, t. i. ne érjék a rabot testileg nagyobb szenvedések, mint minőket rá a törvény szabott és ha erkölcsileg már nem is javul, pedig ez volna a czél, legalább ne romoljék. Howard s utóbb Bentham törekvései után Amerika tette e téren az első lépéseket 1786-ban Philadelphiában a walnut-streeti börtönnel; de csak 1816-ban nyilt meg New-York államban az auburni, Pensilvániában 1817-ben a pittsburgi és 1821-ben a cherry-hilli börtön, melyek teljesen magános elzárás által kivánták megvédni a bűnöst társai rossz befolyá-

A' hol társaság létez, ott büntető törvényeket is találunk, a' mivelődés' első fokától, hol még minden tör- vény büntetést foglal magában; a' legmagasabbikig, hol határa mindig szükebb körökbe szorúl. — A' theocratiától a' democratiáig mindenütt tettleg elösmerve találjuk a' büntetés' jogát.

De a' milly régi a' dolog maga, olly új annak theoriája, 's alig mult egy század, hogy a' büntető jog' való alapjairól egyèsek gondolkozni kezdének, ha bár ezredekig is gyakorolta azt az emberi nem, mintegy a' természettől oktatva, melly mint az allatoknak, ugy néki is a' lételére szükséges ösztönöket megadá, hogy tudatlanul Institutiókat alkothasson, mellyek nélkül társaság fel nem állhat. — Nincs semmi új a' nap alatt, igy

15. A «VÉLEMÉNY A FOGHÁZJAVÍTÁS ÜGYEBEN» KEZDŐSORAI.

sától. Azonban Auburnban 1824 óta s ennek példájára még hét más államban az ú. n. hallgató-rendszert, azaz éjjeli külön elzárás mellett a nappali közös, de hallgató munkáltatással járó módot alkalmazták. Philadelphiában ellenben az 1827-ben megnyilt nagyhírű börtönben, továbbá Pensilvániában és New-Jerseyben, valamint több helyt Európában is, a munkával összekötött magános elzárást fogadták el végső javításképen. Innen a hallgató-rendszert abban az időben auburninak, emezt philadelphiainak is nevezték.

Eötvös e művében tulajdonképen a két rendszer egyesítését vélné helyesnek, mert a gyanúsokra és a rövidebb elzárásra

itéltekre az auburni rendszert igazságosan nem vélné alkalmazhatónak, csakis a magános elzárást; e mellett e két rendszer egyesítésével az építési költségek is csekélyebbek lennének. Ily alapon tesz javaslatot s közöl tervet a Borsod megye által építendő fogház számára Aubanel (1837) művéből, melyet Vaucher-Crémieux építész tervezett. Magában a javítás czélzatában legfontosabbnak a munkát tartja s e mellett a baltimorei rendszer szerint ajánlja, hogy a rab, dolga elvégzése után, maga hasznára dolgozzék. Végül hangsúlyozza, hogy valódi jobbulásra csak az igazi hit vezet és másodsorban az, ha e jobbulás elősegítésében közremunkál az egész társadalom. Ez röviden a Borsod megyének benyujtott két javaslat; közülök a megye, úgy mint utóbb egész törvényhozásunk, a magán-rendszert fogadta el.

Az itt elősoroltak voltak okai annak, hogy az 1839—40-iki országgyűlésen, 1839 szeptember 22-ikén, az excerpták közt Lónyay Menyhért Zemplén megye utasításából egy büntető törvénykönyv kidolgozását javasolván s Deák felszólalására mindenekelőtt a börtönrendszer megállapításának szükségességét határozván el: az V. t.-cz. értelmében egy bizottságot küldtek ki, mely a jövő országgyűlésre munkálatát mindkét irányban adja be, az országos választmány 1827-iki javaslatának átdolgozása alapján. E bizottságnak, melynél nevezetesebb még talán soha sem ült össze hazánkban, a főrendek részéről Eötvös is tagja lett. E szerint nálunk, mint az idézett V. t.-cz. 1. §-a is bizonyítja, a büntető törvény kidolgozása a börtönrendszerből indult ki s nem megfordítva.

Ez a bizottság 1841 deczember elsején Majláth György országbíró elnöklete alatt megkezdvén üléseit, már az V-ik összes ülésen, deczember 13-ikán, kimondta, hogy akár a bűnös javítása, akár legalább elromlásának kikerülése czéljából, a magánrendszert választja a börtönrendszer alapjául, mint a mely lényegében kifejezi a büntetést és a szigort az emberiességgel egyesiti. E végzés részletes kidolgozás végett az alválasztmányhoz került s ez volt oka, hogy Eötvös és Lukács Móricz egy második

művet adtak ki *Fogházjavítás*[1] czím alatt Deáknak és Klauzálnak ajánlva, mely 1842 július 26-ikára jelent meg. Így e mű, ha czélja a hallgatórendszer elfogadtatása volt, e tárgyalásokra elkésett, de nem az országgyűlésre nézve. Mint terjedelme is mutatja, ez részletes és valóban a kérdésről nálunk mindeddig legalaposabb mű, mely az egész irodalom felhasználásával készült. E nagyobb műben lényegében mindaz benne van ugyan, mi Eötvös előbbi művében[2]; mindazonáltal különbözik az 1838-iki röpirattól különösen a következőkben: ebben Eötvösék már nem a társaságok természetéből következtetik az állam büntető jogát; mert ebben az időben általában is kicsinyleni kezdték a Rousseau-féle szerződési elméletet; hanem ezt önmagából, a létezés tényéből és szükségéből magyarázzák s kiterjeszkednek a büntetés czéljának és lényegének egész elméleti tárgyalására. Másodszor részletesen ismertetik az összes börtönrendszereket, az egyes börtönöket, valamint a bennök és általok elért eredményeket s ezek alapján az összes börtönberendezésre minden irányban részletes javaslatot adnak. Végre itt Eötvösék teljesen az auburni, tehát kényszermunkával egyesített hallgató-rendszer mellett foglalnak állást; mert ez alsó néposztályainkra a legvisszaijesztőbb, a rabok egészségére kedvezőbb, a lelki életet kevésbbé rontja meg, a rabmunka felhasználása miatt jóval olcsóbb, a rabok jobbulására nézve legalább is nem kedvezőtlenebb; végre e börtönök egész berendezése kevesebbe kerülvén, viszonyainkhoz illőbb és megvalósíthatóbb.

A hallgató-rendszer teljes mellőzése volt az oka, hogy Eötvös 1842 január 3-ikán a magánrendszer részletes kidolgozására kiküldött alválasztmányban nem vett részt s nem azon összülésekben sem, melyeken ennek jelentését tárgyalták. Így került e javaslat az egész Európában feltünést keltett büntetőtörvényjavaslattal és eljárással együtt, az 1843—44-iki országgyűlés elé, melynek

[1] Pest, 1842. Heckenast G. VIII, 352 l. és 3 tervrajz.

[2] L. főleg az előszót, ezt a második művet a 101. laptól kezdve s végre a connecticuti fogház szabályait. Részletes összevetését l. Összes művei. XII. 270.-l.

tárgyalását a királyi javaslatok is első helyre tűzték ki. A börtönügy ekkor már minden oldalról áttanulmányozva, pompás és alapos szónoklatokra nyujtott alkalmat; Eötvös itt is elmondta már ismert okait a hallgató-rendszer mellett, de mind a két tábla a magánrendszert fogadta el. Azonban utóbb a részleteknél úgy ebben, mint a javaslat egészében a két tábla közt áthidalhatatlan elvi ellentétek állottak elő; nevezetesen a büntetőtörvényjavaslatnál az esküdtszéki intézmény, emitt a felállítandó minta-börtönök száma, költségei, helye miatt s mindezekben 1844 november 13-ikáig, az országgyűlés végéig sem tudván megegyezni, az egész javaslat és gyökeres javítás elmaradt s az első magyar büntetőtörvénykönyv csak 1878-ban (v. t.-cz.) jött létre.

IV.

Még mikor Eötvös e tárgyban első művét írta volt, akkor már *A karthausi* is jelentékeny részében meg volt írva. Fájdalom, e mű megírása körülményeiről közelebbi adataink nincsenek s csupán a Júlia és Betty nevek látszanak való alapra utalni, amaz Eötvös nővérének, ez a már említett postamesterné leányának neve, de csak név, mert ennek alakja Júliát juttatja eszünkbe. A másik adat, melyet utazása idejéből említettünk, szintén nem ad közelebbi magyarázatot. Annyi kétségtelen, hogy e mű Eötvös utazásának nagyszerű eredménye; és kétségtelen az is, hogy utazásából részben megírva hozta haza. Magában a regényben is van oly utalás, mely 1836-ra mutat. Világos az is, hogy Eötvös utazásáról könyvet akart írni; ezt akkoriban a lapok is említették; erre mutat *A karthausi* utolsó fejezetének, éppen mint uti naplói fejezetnek, pár szép leíró részlettel bővebb kiadása s a hozzá tett «Uti naplómból» kifejezés is azt bizonyítja, hogy utazásáról naplót írt.[1] De kétséges ez azért sem lehet,

[1] Pulszky is említi 1837-ről (Életem és korom. I. 138. l.): «Ekkor Eötvös Pepi jött Eperjesre, apja kineveztette őt tisztetbeli ülnöknek a kir. táblánál, melynek ülésein sokszor elunta magát s inkább velünk töltötte idejét; svájczi útját írta éppen;

mert akkoriban majdnem minden kiválóbb ember naplót írt napi benyomásairól, azok is, kik nem készültek íróknak; másrészről épen az utazás körülményessége s ritkasága okozta, hogy akkoriban divat volt útleírásokat adni közre. Valóban Eötvösnek *A szegénység Irlandban* s a börtönrendszerről írt művei egyszersmind úti naplója kidolgozott részeinek is tekinthetők. De maga *A karthausi* is tekinthető némely részeiben egy úti napló szakaszainak, minők tapasztalatai a Grande Chartreuseben, Avignon és környékének rajza, a párisi társadalom sokoldalú leirása stb. Ezek azt bizonyítják, hogy úti naplójából nemcsak az említett, hanem több más részt is beleszőtt regényébe. De továbbá igen valószinű, hogy mivel ő is körülbelül úgy jut Gusztáv naplójához, mint Constant Benjámin az Adolph-éhoz s mindketten az ismert regényírói módon csak mint kiadók szerepelnek: ez itt nem csupán irói fogás és e regény alapja való; mert csak az élő emlékek és tapasztalatok adhatnak az eszméknek ily költői életet; s Eötvös aztán az egyszerű történetet keretül vette, hogy saját lélekállapotának, érzelmeinek, gondolatainak s a század betegségének, mely őt annál jobban meglepte, minél nagyobb idealismussal lépett az életbe s végre sokoldalú tapasztalatainak, melyek annál jobban rohanták meg, minél nagyobb és költőibb lélekkel fogadta be őket: kifejezést adjon abból a meghasonlott lélekállapotból, mint nézőpontból, mely a valóban kiváló érző lelket mindig eltölti, midőn a világgal először érintkezik. Nem volt még soha valóban nagy költői lélek, ki ne érzett volna életének ifjú szakában világfájdalmat, világmegvetést s szívet tépő csalódást mindabban, a mit mint gyermek,

egy szomorújáték-cziklussal is el volt foglalva, melynek hőse a történelmi Attila lett volna, de ezalatt megkezdé a Karthausit, melyből egyet-mást fölolvasott nekem, télire azonban visszament Budára, hol apja mint tárnok székelt.» Dessewffy Emil pedig 1839-ből írja: »B. E. J. a *Carthausit*, én meg az *Alföldi leveleket* gyakran egy fedél alatt Sz.-Mihályon (Dessewffy birtokán) Szabolcsban irtuk». *Budap. Hiradó.* 1846. 271. sz. s ugyanott egy érdekes életr. adat 1841-ből. V. ö. Eötvös levelével Széchenyihez. 1841. márczius 1-ről. Lásd Viszota: A Kelet népe történetéhez. Budap. Szemle. CXVI. 169. l.

túláradó lelkesedéssel ölelt. Már többször idéztem e lapokon Eötvösnek Kölcseyről tartott emlékbeszédéből, de még egyszer kénytelen vagyok vele; mert az egész a költő vallomása s e soroknál semmi jobban nem magyarázhatja *A karthausi* lélekállapotát, mint ez egykorú vallomás.

«Ki nem emlékezik, ha gyermekéveire visszatekint, hogy keblét egykor érzemények töltötték el, melyek a férfit nagygyá tehették volna s melyeknek akkor a legdicsőbb cselekvésre csak erő hiányzott. De sülyedünk! szomorúan sülyedünk! Nap folyt nap után, év évet követ s minden nap elveszi egyes örömünket s minden év elhozza szomorú tapasztalását; és többnyire a lelkes gyermek feltételeiből mi marad egyéb a férfi fájdalmánál, melylyel önmagába visszatekintve, látja, hogy sok változott, de semmi nem úgy, mint önmaga. Egyet megcsaltak barátai s szíve hideg nyugalommal elzárkózik minden szerelemtől; más ismerni tanulta a világot s miután látta, hogy vágyait nem teljesítheti, nem küzd többé; egyet szenvedélyei ragadnak el, mást elnyom tunyasága; egy örömök közé sülyed, más félénken lemond: de annyi ezerek közül hol van az, ki mint férfi a gyermek igéreteit teljesíté s visszatekintve gyermekéveire, ne volna kénytelen megvallani: hogy életének ezen édenében nemcsak boldogabb volt, hanem jobb is.»

E sorok összesűrítve *A karthausi* tartalmát fejezik ki s így látható, hogy e műben tehát nem egyetlen esemény szomorú tapasztalataiból folyt elmélkedések vannak csupán, mint a legtöbb ily fajta műben; hanem az emberi élet gyermek- és ifjúkora abban a folyamatban rajzolva, a mint egy virágzó fa lassanként megfosztatik előbb virágaitól, majd gyümölcseitől s végre kora ifjan kivész. Tehát e mű az élet képe s ha nem minden életé, sőt éppen ily végeredménynyel szerencsére kevés életé, egyben, t. i. az ifjúi élet válságában, a mint körülbelül átmegy letarolt idealismussal a férfi korba, minden életé. Vagy nem kiálthat fel végeredményben minden érző szív Gusztávval: «Mennyi rom! Oh s ha mult életemre visszanézek: mennyi szerelem

egykor, mennyi hit, mily barátság, mennyi remények; s most: — mennyi rom».

A karthausi[1] egy Gusztáv nevű franczia grófnak (másik nevét sehol nem említi) nagy részben önéletrajza (I—III. rész, azaz 600 lapból körülbelül 500 lap), kisebb részben naplója,

Bevezetés.

„Egy octoberi nap' komor reggele borítá el ködös világat a' Dauphiné felett, midon en, eltérve az orszagútrol Vaureb helysegehez ertem, 's csak kalauzt, 's öszvert bérlelve magamnak, tovabb menek a. Graude Chartreuse felé "

A' fákat az osz nagyreszint mar megfoszta lombuktol, 's mi meg rajtok maradott, sárgán, vagy vörösen, 's nehez cseppekkel terhelve függe ágaikon, mintha szabadulasat varna; a' des fuvet, melly között ösvenyem kigyóza, hofejeren lepte el a' dér, 's a' hegyekröl jéghidegen zuga le az oszi szel, mintha a' közelgo télre intené a' völgy' lakóit: minden bus vala körülöttem, öszileg komor, 's elbagyott. — Köpönyegembe burkolva haladék tovább, hol öszveremen, hol a' hideg ellen gyalog, 's igy értem az úgy nevezett nagy puszta kapujahoz. —

Most a fal megett, melly e bus vidéket a' többi vilagtól elkulönözi, egy malom all, mellette egy kis gazdahaz, 's az egyszeru kapolna, mellyben az, itt a' monostor szamára sáfarkodó carthausi, miséjét mondja; egyebtrant minden elhagyott, a' keskeny hegynyilason zugva rohan at a' hegypatak, a' berczeket, a' merre csak latsz, fenyves erdo takarja komor zöldjevel, 's mihelyest a' kapun athaladtal, vadonban goldolhatnad magadat, ha a kis

1 2'

17. BEVEZETŐ SOROK A KARTHAUSI ELSŐ KIADÁSÁBÓL.

melyeket egy orvos barátja kérésére ír. A bevezetés szerint Eötvös egy októberi napon a Grande Chartreuse látogatására megy, a hová ugyane napon érkezett meg barátjával Gusztáv

[1] Megj. először a Budapesti Árvízkönyv I. III. v. köt.-ében. A második kiadás: B. Eötvös József munkái. I—II. köt. A karthausi. 2 köt. 2-ik kiad. 6, 293; 4, 319. l. Pest. 1841. Hartleben Konr. Ad. Németül: Der Karthäuser. Aus d. Ung. des Jos. Frhrn. v. Eötvös. Deutsch v. Herm. Klein. I. 4, 356, l., II. 4, 410. l. Pest, 1842. Gust. Heckenast.

is, ki amannak minden rábeszélése ellenére elhatározza, hogy a zárdában marad; mert neki csak nyugalom, csak az apathia kell, mely elöli érzeményeit, de velök bánatát is; a szív ilyenkor csak megsemmisűlést óhajt, s ez, a mit ott feltalálni remel. Eötvös hallja e két férfi beszélgetésének egy részét, s többé nem bírja elfeledni a halvány ifjút és bús szavait. Párisban véletlenűl találkozott kísérőjével, utóbb hazatérve levelezett is vele, s ez küldte el Gusztáv iratait, melyeket most közread. A mű tartalma egy szív titkos története, más szóval egy bánat, melyről mindenki, a ki saját életébe tekint, belátja, hogy nemcsak költői képzelet műve.

Az önéletirat szerint Gusztáv egy előkelő, dúsgazdag franczia gróf fia Avignon vidékéről, ki anyját már nyolcz éves korában elvesztette, s otthon rideg atyja és épen oly rideg nevelője közt tölti életét, mialatt nemcsak a legszerencsétlenebbnek érzi magát, hanem egyszer egy szegény koldusfiúval találkozván, ki mellett nevelője az ő kérései daczára hidegen megy el, ez gondolkozásának is új irányt ad. Apja ekkor, hogy fia feledjen, s talán hogy utóbb pályát törjön maga számára, beadja a jezsuiták freiburgi kollegiumába. Azonban a rideg iskolai nevelésben éppen azt nélkülözi, mire legnagyobb szüksége volnå: a szeretetet. Fájdalmai újra feléledněk, anyja elvesztését csak annál inkább érzi, s mindez egész életére kihat; mert nem kell hinni, hogy a gyermeknek, mivel felejteni tud, fájdalmai s örömei nyom nélkül mennek át lelkén. E mellett elhagyatottnak érezte magát, elébb fájdalmainak, majd képzelet-alkotta világában élt, s tanúlótársai előtt, mint különcz, gúny tárgya lőn. Csupán egy Armánd nevű társahoz ragaszkodott egész szívvel, kit még Avignonból ismert, mint egy gazdag bankár fiát; de apja megbukván, most államköltségen nevelték. Armándot annyira megszerette, hogy még anyja emléke is elhalványult szívében.

E baráti érzelemmel eltelve hagyta el hat év múlva Armánddal Freiburgot. Körutat tesznek, fölmennek a Montblancra is, Armánd megmenti életét s örök szeretetet fogadnak egymásnak. Ugyan-

ekkor apja hálából Armánd gyámja lesz s elhatározza, hogy együtt küldi őket a toulousei egyetemre. Mialatt azonban otthon volt, apja vallásos kételyeket ültet a vallás külső formáihoz is ragaszkodó szívébe; így mint kétkedő ment az egyetemre s bár kétségbeesve vívott kételyei ellen, egyetemi évei után ő, a kételkedő, tagadóvá, az egykor boldog gyermek örömtelen ifjuvá lett alig tizenkilencz éves korában.

Azonban újra boldoggá teszi ifjúságának tudata s az, hogy ereje győzhetetlen a nagy pályán, melyért apja és ő egyaránt lelkesedtek. Gazdagság és tudás támogatták e fényes álmokat. Ekközben folyton látogatta Avignonban nagynénje házát s egyszer a nagy templom egyik mellékkápolnájában megpillant egy nőt, ki egész érdeklődését leköti, a mint egy férfival szenvedélyesen beszél, s másnap, mint egy pillanatig hiszi, ugyane nővel találkozik, kit mint Júliát, rokonát, mutat be nénje. Júlia egy büszke, rideg marquis leánya, kit apja egy idős grófhoz erőltetett nőül, s most fiatal özvegy. Gusztáv végzetesen beleszeret, s így a rideg gyermekkor helyett kárpótlást igér neki az ifjúság a szerelemben és barátságban, s szeretve hivén magát Júliától és Armandtól, határtalanul boldog. Ekközben pár hó telik el, kitör a júliusi forradalom, melyben Armánd tettleg részt vesz. Gusztáv alig ismer rá benne az előbbi komor ifjúra; azonban szomorún lepi meg, midőn megismeri önző lelkesedését, ki azért boldog, mert vele egyenlő lehet, már pedig szeretet csak egyenlők közt gondolható. A barátságról szőtt regényes álma szétfoszlik, s gyermekszívének első ábrándja az ifjú első csalódása lesz. De a szerelem egyelőre kárpótolja, — hiszen a szívben megfér több érzelem, de szenvedély csak egy s Júlia úgyis háttérbe szorította Armándot.

Egy augusztusi este látta Avignonban utoljára Júliát, midőn meggyőződni vélt, hogy viszontszerettetik. Erre Júlia után ő is Párisba utazott, s a dicsvágy odavonja Armándot is. Gusztáv egyenesen Júliához siet. Nem leli otthon, s a mint czéltalanul bolyong, egy mellékutczában egy házból Júliát látja kilépni ugyan-

azzal a férfival, kivel az avignoni templomban látta volt, és gyorsan kocsiba ülve elhajtattak. Megdöbbenve megy Júliához, de az nap nem szólhat vele; másnap ebédre hívják, s végre egyedül marad Júliával, kinek időközben egy levelet hoztak, melyre elhalványult. Kedvese magyarázatai azonban nemcsak megnyugtatják, hanem maga ajánlkozik, hogy Valmontnénak, Júlia rokonának, elviszi azt a levelet, mely tudtán kivül megpecsétli Júlia s az ő sorsát. Júlia tudniillik Dufeyt szereti, a júliusi forradalom után felkapott aristokráczia egyik tagját, mely a réginek csak hibáit tanúlta el, de erényeit nem; s e szerelme annál végzetesebb volt, mert Dufey a Júlia nagyatyja egykori komornyikjának unokája lévén, szó sem lehetett róla, hogy apja beleegyezését megnyerjék. Így Júlia a legkétségbeejtőbb helyzetbe került. Egyfelől Dufey ostromolta szerelméért, melyről lemondani nem bírt; másfelől Gusztávot és apját volt kénytelen ámítni. Ekközben Armánd végzetesen foly be e szerelmi történetbe; mert belátván, hogy más mint proletarius nem lehet, Dufey szolgálatába szegődik, miközben az erős szenvedély, hogy felküzdje magát, bűnbe sodorja. E szolgálatot Gusztáv ellen Armánd annál könnyebben bírja teljesíteni; mert közben, épen Gusztáv ajánlatára, Júlia apjának titkára lesz, a ki emlékíratait diktálja neki.

Így mult el a tél. Tavaszszal Júlia és apja egy Páris melletti birtokukra költöztek ki. Itt érte a marquist az első szélütés s halálos ágyán megesketi Júliát, hogy Gusztáv neje lesz. Néhány nap mulva jobban lesz, miközben a Dufeyről már-már lemondott Júlia, Valmontné utján, ujra összeköttetésbe jut vele, s ujra Gusztávtól küldi el végzetes levelét Dufey számára, mialatt már ők a menyegzőre készűltek. Ekközben tudja meg Gusztáv véletlenűl Armánd elaljasodását; ekközben történik, hogy Júlia, nem bírva Dufeynek ellentállni, a szenvedély egy pillanatában bűnössé válik, s elhatározza, hogy mivel apja beleegyezését ki nem nyerheti, Dufeyvel, ki egy távoli követségre küldetett, megszökik. Dufey levelét Armánd viszi el Júliának, s a Júliáét

Gusztáv viszi el Valmontnénak, ki végre Gusztáv esdeklésére elárulja neki a valót, s megmutatja Júliának Dufeytől visszakért leveleit. Gusztáv elkeseredve s boszút lihegve siet Júliához; együtt leli Dufeyvel; az ijedt komorna behívja a grófot, a ki választásra hívja fel leányát közte és Dufey közt. Júlia Dufeyt választja. Ekkor a gróf jegyzőt hivat, fölfedi, hogy Júlia nem törvényes nejétől, hanem egy kedvesétől született leánya; s most, hogy akarata ellen megy férjhez, 50.000 frankon kívül minden vagyonából kitagadja és megátkozza. Uj szélütés éri s mielőtt átkát visszavonná, meghal. Még atyja mellett térdel Júlia, midőn Dufey levelét kapja, melyben tudatja, hogy a tapasztaltak után lemond róla s egyedül utazik el. Ekkor lép be Armánd, Gusztáv szemrehányásaira párbajra hívással felel. Gusztáv veszélyes sebet kap, Júlia három éjet virraszt ágya mellett, aztán eltűnik s Gusztáv hiában keresi, hogy visszaadja vagyonát, melyet Júlia apja az 50.000 frankon kívül Gusztávra, mint rokonára hagyott.

Így vesztette el Gusztáv ifjusága kezdetén a hitet; így csalódott a barátságban és szerelemben. Így tanulta meg e szörnyű tant: «Mint rossz hírekre lassanként szoktatjuk az embereket, hogy a lélek egyszerre le ne sülyedjen nehéz terhe alatt: így bánik velünk a végzet, lassanként tanít emberismeretre, hogy bírni tanuljuk a szörnyű tudományt; elébb egy ember csal, s a seb, bármily nehéz, kigyógyul, s szívedet megkeményíté héjagával; később többeken tanulsz kételkedni, kedvencz eszméid egyenként eltűnnek előtted, s elbírod, mert már kevésbbé bíztál; utóbb barátid elhagynak, s csak végre látod, hogy kedvesed is csalfa volt és senkiben sem bízhatol a világon. Szörnyű tapasztalás! De az idő, mely annyi kincseket elrabolt, magadba vonulni tanított, s ha végre elhagyatva állsz, eltűröd; mert már önössé (önzővé) váltál.»

Ezzel a tapasztalással tér vissza atyjához majd egy évi távollét után. Bejárja a szerelme miatt oly édes emlékű helyeket s egy nap a nîmesi arenában Árthurral, egy gazdag kereskedő

fiával találkozik, kit mint félig gyermeket ismert volt. Árthurban nagyratörő művészlélek lakik. Apja kereskedőt akar belőle nevelni, de ő festő óhajt lenni; tehát boldogtalan. Gusztáv az ifjú sorsát némileg hasonlónak találván a magáéhoz, elhatározza, hogy magával viszi Rómába. Közben meghal Árthur apja, s most már semmi sem áll vágyai útjában. Együtt utaznak el. Árthur Rómában marad; Gusztáv bejárja Európát, s mintegy másfél év múlva tapasztalatai enyhítni kezdték bánatát. Ha nem is boldogan, legalább vigasztalódva tért meg.

Újra Párisba megy, hol a felső körökben él s ezeknek, bármily romlottaknak rajzolja is, befolyása alatt politikai pályára szánja el magát; mert ha a hit, barátság, szerelem csalódottá tették is: csak annál erősebben lép előtérbe benne a dicsőség vágya s az önérzet. E pályára leginkább rokona, özvegy Valmontné, bátorítja, ki titokban reményeket ápol, hogy Gusztáv nőül veszi. E miatt ezer tűszúrást kell tűrnie, s minthogy Valmontnét nem szereti, azzal hárítja el magáról őket, hogy ő is a gúnyolók közé áll. Valmontné apró mesterkedésekkel megakarja ugyan Gusztávot nyerni, de éppen tőle gúnyt még sem érdemel. Most boszújában elhíreszteli Gusztávról, hogy álutakon fosztotta meg Júliát örökségétől, s csak pénzéért kivánta elvenni. Midőn Gusztáv ezt megtudja, elkeseredve látja, hogy a közvélemény önérzetétől is megfosztotta. Tüstént lemond állásáról, egy követségi helyről keleten, melyre már ki is volt nevezve, s így elzárja maga elől az egyetlen tért, melyen önzetlenül működhetett volna; ez egyszersmind apjától is örökre elválasztotta.

Megundorodva az úgynevezett finomabb köröktől, magába vonult s olvasmányaiba merült. E hangulatában Árthur kereste fel, ki elválásuk óta két nagy csalódáson ment át. Csalódott művészi törekvésében; mert Rómában a legodaadóbb szorgalommal is csak ügyes mesteremberré képezhette magát, s most tehetetlensége kinjait szenvedi; csalódott a szerelemben, mely egyedül bírta volna e kétségbeesésben megmenteni. Gusztáv döbbenve látja, hogy hasonlója áll előtte, és midőn Árthur

elmondja, hogy borban, játékban s nőkben leli gyönyörűségét, elfogadja meghívását és vele megy.

Ő is az élvezetet választja tehát menedékül, s noha az óhajtott boldogságot itt sem bírja feltalálni, de zaj, lárma kell lelkének; el akarja hallgattatni keble belső szózatát, egy új szenvedélyt kíván, mely lelkét mámorából felrázza, s ezt megtalálja. E társaságban Árthuron kívül kivált kettővel érintkezett, Wernerrel, egy gazdag német volt kereskedővel, egy Mephistopheles-szerű lénynyel és Lafarddal, egy öreg kéjenczczel. Egyszer az elyséei parkban sétáltak. Ő neki éppen Júlia jutott eszébe, midőn Betty, egy híres szépségű s éppen oly erényes varróleányka ment el előttük. Lafard dicsekedve mondá, hogy ha ő sem bírta elcsábítni e lánykát, bizonyára más sem fog sokra menni. Szó szót ad; mindez annyira felizgatja Gusztávot, hogy 20.000 frankban s egy nagy lakomában fogad, hogy Bettyt hat hó alatt, pénz nélkül, kedvesévé teszi s elviszi a lakomára.

Így Gusztáv saját erkölcsi felfogása szerint is gaztettre vállalkozik. Szegény joghallgatónak adva ki magát, valóban megnyeri Betty szerelmét, s miután ezerszer fölteszi magában, hogy fogadását veszni engedi, elfogadja a lányka áldozatát; sőt egy időre boldog is, érezvén, hogy most saját személyes tulajdonai miatt szeretik. Werner hideg gúnyja azonban fölveri ez álmából is; azt hiteti el, hogy Betty ismeri Gusztáv társadalmi helyzetét, s ettől fogva vége a képzelt boldogságnak. Utóbb, midőn Betty egy véletlen miatt csakugyan megtudja, hogy kedvese gróf, Gusztáv belátja, hogy Wernernek nem volt igaza; de az uj, fényes kör, melybe Bettyt fölemeli, megváltoztatja helyzetöket, és Betty ártatlan örömnyilatkozataival csakugyan megerősíteni látszik Werner szívtelen okoskodásait. Mindez elidegeníti a leánytól. A kihűlt szerelem szívtelen elemzésével hibát hibára fedez fel most benne, a ki meg tetszeni akarván, tényleg hibát hibára halmoz s noha Gusztáv még most is el van szánva, hogy a véglakomára Bettyt nem viszi el, Árthur véletlen látogatása s Betty esdeklései megingatják.

Így mennek el a nagy orgiára. Gusztáv ugyan biztosítja magát, hogy Bettynek senki sem árulja el a fogadást, de a körűlmények tervét meghiusítják. Ugyanis Amalfi herczeg is megjelen az estélyen, kinek kényes kedvese nem akar rajta részt venni, s erre őt Amalfi azzal kényszeríti, hogy a mulatság tetőpontján rányitja a szobaajtót, mely a mulatók termeivel szomszédos. E nő nem más mint Júlia. Gusztáv megdöbbenve hallja a körűlményeket, melyek őt a herczeg kedvesévé tevék, csakhogy Dufeytől született gyermekét megmentse az életnek. Most még inkább megveti a társaságot, melyben ily nőnek ennyire kellett sülyednie; de ez egyszersmind felébreszti Betty féltékenységét, kit alig bírnak megnyugtatni. Majd tetőpontra ér az orgia, melyben a részeg Lafard kifecsegi Betty elcsábíttatása történetét, ki kétségbeesve tör ki Gusztáv ellen. Míg ezek folynak, Árthur a szomszéd szobában meglövi magát, s Betty a zavarban haza menekülve bezárkózik. Gusztáv is haza siet, elhatározza, hogy Bettyt nőül veszi és másnap mindent kimagyaráz; de Betty egy szerelmet lehellő levélben elbúcsuzván, még hajnal előtt elhagyja a házat. Gusztáv heteken át keresteti; végre egy már feloszlott holttestet fognak ki a Szajnából, mely a jelek szerint Bettyé. Ekkor gyilkosnak érezvén magát, öngyilkos akar lenni, mitől Júlia tartja vissza, és bűnének súlya alatt elhatározza, hogy az életet elviseli mint büntetést. Midőn aztán Júlia Skócziába utazik, a hol egy methodista falúban telepszik le, ő abba a karthausi kolostorba megy, mely Betty szülőfölde közelében van.

Gusztáv a kolostorban tölti a telet. Kezdetben a mult emlékei annyira megrohanják, hogy keservében ujra öngyilkos akar lenni; de a szerzetesek «De profundis» éneke meggyengíti karját, mint Faustét az angyalok dala. Majd csöndesebb lesz, befejezi élete leírását, s nehéz betegség után április 6-ika óta naplót vezet. Ekkor tudja meg apja halálát s mindabból, mit utolsó perczeiben érte tesz, arról győződik meg, hogy atyja őt szerette; de ő e szeretet kiérdemlése végett semmit sem tett. Arra a

meggyőződésre jut, hogy első kötelességünk a szeretet, s minthogy a nyert jótéteményekért az egész világnak tartozunk, tehát ezt rójuk le azon kis kör iránt, melyben élünk, mert csak így fizethetjük le; ő ezt elmulasztotta; pedig a kik nem szeretnek, nem lesznek boldogok. Érzi, hogy felújult sebe, melyet párbajában kapott s az ebből keletkezett tüdőbaj miatt soká nem élhet; ezt nem is bánja; de a Betty ellen elkövetett bűn tudata nyugtot nem enged. Közben mind erősebb lesz meggyőződése, hogy életét elhibázta, főleg azért, mert önmagáról megfeledkezni sohasem bírt. Különösen érzi ezt, midőn Justusnak, az orvosnak elbeszéli élete történetét és ez viszont a magáét. Érzi azt is, hogy meg bírna még gyógyúlni, ha valakiért igaz szeretetben föl bírná magát áldozni. Így találkozik Armánddal, ki az élet különböző csapásai után lemondva nagyravágyó álmairól, mint egy kis család feje s egyszerű földmívelő megleli a békét. Boldog az ember csak kis körben lehet a szeretet és azon önfeláldozás által, hogy másoknak hasznos; szenvedéseink legfőbb forrása, ha erről elfeledkezünk.

Így hibázta el életét ő is, mely nem volt egyéb hosszú küzdésnél: kezdetben önző boldogságért, s midőn erről le kellett mondania, küzdelem azért, hogy feledve vígaszt leljen. Nem ezt keresi itt a magányban is? Nem volt eszme, melyért küzdött, nem szív, melyet boldogítni akart volna; önzésében mindent eltaszított, s mert soha magáról megfeledkezni nem akart, nem szabadulhatott meg bánatától sem. Összes boldogtalanságának önzése az oka.[1] Használni szeretne tehát; ezért a Szent-Bernárd hegyi kolostorban akarja leróni az emberiséggel szemben kötelességét. Így megnyugodva boldog is lehetne e helyzetében, ha Betty emléke nem emelkednék sötéten lelke előtt.

Azonban Justus, az orvos segítségével már haldokolva ugyan, de megtalálja Bettyt is, ki ide, apjához menekült s a telet, nyarat és a második telet sorvadozva töltvén, most haldoklik.

[1] V. ö. a *Gondolatok*ban az önzésről szólókat.

Végső perczében nemcsak megbocsát Gusztávnak, de sőt azt mondja, hogy nincs is mit megbocsátania, mert szerelmében oly boldog volt, hogy ennyi boldogság elég egy élet számára; most újra boldog, mert meggyőződött, hogy Gusztáv is szereti s miatta vonult kolostorba. Így hal meg Betty; most Gusztáv nyugodt, érezve, hogy nemsokára követni fogja.

XXXVII

Éjfel elmult, az egen fat szetfoszlott fellegek szágulda-nak, 's a' hold néha felmerülve sötét fátyolából, halvány világot terjeszt láthatáromon Minden hallgat — csak bé-fagyott ablakom' rezgése 's az éjszaki szél, melly néha hosszú jajgatásként felszólal, szakitják félbe a' nagy, végheüen csendet. — Lelkém szomorú. — Szomorú mint a' tér; mellynek elfonyadt virágozását a' tél eltakarta hó-leplével, mint a' borongós ég, mellynek ködéből csak itt ott merülnek ki egyes csillagok, mint e' nagy téli termé-szet, mellynek romjai között e' szív rokonnak érzi magát.

Szegény elfagyott föld, mi szép valál tavaszi nap-jaidban! miként emelkedék minden kebel bájló csudáid előtt! A' magas hegy ezeredes nagyságát elfakarva új virágozással, a' nyájas völgy 's tiszta folyója, a' hatal-mas fejlődés a' magas tölgytől a' legkisebb füszálig, 's a' merre csak fordúlánk mindenütt zöld és virágozás, min-denütt egy boldog teremtmény, öröm' zajgó hangjai ha-táridon, és most — Hová tüntek el virágaid, hol a' pa-csirta' csattogó gyönyörénéke, hol tiszta eged 's meleg sugárai? — Eltüntek — eltünt minden, mi szép, mi bajló vala határidon, 's te kopáran, télileg elhagyatva állsz, méltó tanyája a' szegény emberi szívnek, hogy szenvedé-

3*

18 A KARTHAUSI UTOLSÓ RÉSZÉNEK KEZDŐLAPJA.

Ez a találkozás, ez a bocsánat egyszerre megváltoztatja egész lelki életét. A halhatatlanság kiolthatatlan hite tölti el; örömmel hal meg, mert tapasztalásai kevés évek alatt aggá tették; végső izenete barátjának és barátja gyermekeinek, hogy okuljanak példáján. Végtanácsa, hogy *szeressenek*; a mi valóban boldogít, az csak a szív, még pedig nem azon szeretet által, melyet nyert,

hanem melyet adott. De ez a szerelem ne csak egyeseké legyen; hanem az egész emberiségé, hogy e rokonérzet által az egész emberiség öröme és bánata közös legyen. Ebben az egészért való szeretetben és küzdelemben kell keresni a boldogságot; mert az emberiség el fogja érni magas czélját, a jó győzni fog. «Reméljetek, ifjak! — szól végül. S ha netalán napok jőnének, hol szívetek, elfáradva annyi kínzó tapasztalás után, kétkedni kezd; ha erőtök a nehéz pályán, melynek czélja mennyivel tovább jártatok, annyival messzebbre száll, ellankadott: akkor gondoljatok reám, s éltemnek emléke őrizze meg *önösségtől* lelketeket; bús napjaitok el fognak múlni; a világ fájdalmát kedvesek ölelései, kedveseitek sértéseit a világ ki fogják pótolni, *csak az önösnek nincs vigasztalás e földön.*»

Ez a regény tartalma, melyet kissé bővebben azért beszéltünk el, mert ez legjobban magyarázza meg azt a lényegét, melyről föntebb szóltunk. Ez magyarázza meg egyszersmind legjobban, hogy e műnek hasznos vagy nemesítő czélja abban az «erkölcstani gondolatban» van kifejezve, melylyel befejeződik, a szeretetről, mint mentő gondolatról, az önzésről, mint a boldogtalanság legfőbb forrásáról, s a keresztyén czivilizáczió jövőjében vetett hitről. És ezt különösen ki kell emelni, mint olyat, mire a költő a fő súlyt helyezi. Ez egyszersmind a tartalmában különben vigasztalás nélküli művet kibékítővé, sőt optimistikussá teszi; mert nem lesujtani, hanem fölemelni czélja; és ez nemcsak czélja, ez meg is van benne, ha mint egészet tekintjük. De ha tisztán pessimistikus mű volna is, baj volna-e? Optimista lángészt a költők közt nem ismerek. A befejezésről ezt különösen azért hangsúlyozom; mert jól emlékszem maig is egy gyermekkorombban hallott megjegyzésre, midőn e művet még általánosan olvasták, nemcsak az irodalomtörténetírók. Berkeszen voltam, mint öt-hat éves fiú nagybátyámnál, midőn egy öngyilkos ifjúról hallottunk, kinek holtteste mellett, künn a mezőn, *A karthausi*-t találták. A társaságban többen akadtak, kik hasonló esetet beszéltek el s megrótták a mű veszedelmes hatását. Élénk emlé-

kezetemben maradt ez az eset, s ezért csak midőn egyetemre mentem, mertem a nagy szünidőn először elolvasni ezt a, mint hittem, veszedelmes müvet. Felesleges mondani, hogy rám s bizonyára a legtöbb olvasóra másnemű hatással volt és maradt lélekemelő befejezésével, melyet Eötvös több utóbbi művében ismétel, így nagy államtudományi s a nemzetiségi kérdésről írt műveiben. E nézete kapcsolatban áll a keresztyén művelődés történetéről tervezett nagy művével, melyhez már most elkezdte gyűjteni az anyagot; de soha nem írta meg; utóbb nevezetes államtudományi műve lett belőle.

A mű, mint ismeretes, az *Árvízkönyv*-ben jelent meg, az I. (Első rész), III. (Második rész) és V. (Harmadik, negyedik rész) kötetben; azaz 1839 elején, végén és 1841-ben; tehát nagy időközökben s az olvasók mohóságát tekintve, meglehetősen elnyújtva. Ez volt az oka, hogy nem tette azt a hatást, melyre mindig méltó lesz és hogy az egykoru birálat nem birta egységes nézőpontról tekinteni; pedig, mint Pulszky es Szontagh is írják, ebben az időben a kedélyek tele voltak koruk iránti megvetéssel és kételylyel a belőle folyó jövő iránt, melyeknek ez a mű adott legjobb hangot. Való, hogy a XIX. század első 15 éve még nem ismerte s a cselekvés mohóságában nem ismerhette meg ezt a lélekállapotot. De a nagy cselekvésekre ösztönző, nagy igéretekkel biztató, lázas izgalmu időkre eljött a nyugalom, a kiábrándulás s a kimerülés. A nyugalom a gondolkodásra s töprengésre, ezek a Byron által európaivá tett kételyre vezettek, melynek magyar szavát, Pulszky szerint, Eötvös alkotta; ezek oly lelki szenvedésekkel töltötték el az uj nemzedéket, melyek addig ismeretlenek voltak; mind ez természetesen egy uj irodalmat szült, mely a lelkiismeret vizsgálását vette tárgyául, mint Eötvös e műve is. Tehát a kor természetes magyarázója az ily műveknek. De különösen jellemző, hogy a részletekben megjelent művet részletekben is birálták; az író itt-ott tanácsokat kapott, hogy miként folytassa, minek kell belőle kitűnnie. Mások a német sentimentalis iskola eredményét látták benne, mi világos téve-

dés ; mert noha van benne ifjúkori sentimentalismus, világfájdalom és elkeseredés is ; de igazában több benne a vallási és politikai skepsis, pessimistikus bírálat és emberszeretetből eredő magas világnézlet. E részletek bírálói közűl az első közlemény után Szontagh [1] nem talált benne mást, mint férfias tűrés helyett elcsüggedést, elégedetlenséget s csodálata daczára kivánta szerzőjének a gyógyúlást abból a skepsisből, mely pedig Eötvösnek alapjában sohasem volt sem életnézete, sem betegsége. Mások, mint Szemere Pál mondja, különösen azt vetették ellene, hogy oly jellem, mint Gusztáv, nincs s ha van is, feldolgozásra nem érdemes ; úgy hogy Szemere mind e nézetek czáfolása végett szólalt fel. Még jobban összevonták némelyek szemöldöküket s még szigorúbban bírálták, midőn a Júliáról szóló II. rész megjelent. A *Társalkodó* [2] egyenesen «a kórházi literaturához» sorolta ; Pulszky szerint Széchenyi és Wesselényi sem szerették ; mert a nemzet szellemét elpuhitja ; kivált Széchenyi az Eötvös politikai törekvéseit is ez időben s utóbb is hol nyiltan, hol a sorok közt a misericordianus frater-politika kapkodásaihoz és elérzékenyüléséhez sorolta, mi őt mélyen sértette.

De hagyjuk e, valamint a befejezett műről megjelent, különben sem jelentékeny birálatokat.[3] Térjünk át a regényre.

Nézetünk szerint többen, a kik Eötvössel foglalkoztak s köztük legutobb az éles elméjű Péterfy Jenő, abban tévedtek, hogy Eötvös regényeit egyenes szemlélet eredményeiként birálták meg. Ezen az úton nem lehet eligazodni. Ha bennök egyenes, meghatározott élményeket, az életből üdén ellesett és feldolgozott benyomásokat keresünk ; ha oly élő és valóban személyileg, egyénileg jellemzetes lényeket keresünk nála, kik olyanok, mintha ismert arczképeket néznénk, vagy ismerőseink volnának, kikkel társaságban találkoztunk, kiket az utczán még rövidlátásunk daczára hátulról vagy távolról is megismerünk valamely jellemző mozdulatról : akkor nemcsak nem találjuk meg őket, de hajlandók

[1] Figyelmező. 1830. 113. és 156. hasáb.

[2] 1840. 225. l.

[3] L. még Századunk 1839. 10. sz., 1841. 156. l. Athenaeum. 1841. II.

leszünk kevesebbre tartani Eötvösnek a jellemzésben való erejét a helyesnél és igazságos mértéknél. Nem mintha Eötvös nem lett volna megfigyelő. Ellenkezőleg; senki sem járhatott volna nyitottabb szemmel az életben; senki sem tanulmányozhatta volna mélyebben a kor viszonyait vagy a történelmi hátteret, a mozgató eszmék és szenvedélyek hatásait; de ő e tanulmányokat a saját módja szerint tette; ezek benne érzelmi emotiókat és philosophiai gondolatokat vagy átérzett elmélkedéseket eredményeztek. A látott és megfigyelt eseményben egyszerre az erkölcsi vagy erkölcstelen tartalom az egyetemes erkölcsihez való viszonyában jelent meg; a megfigyelt egyes ember, mint osztályának, nemzetének, sőt az emberiségnek tagja. Mindkét esetben tehát megfigyelésről van szó, de a maga módja szerint. Ő nemcsak nézett, látott, hanem egyszersmind bámulatos felfogása volt; tapasztalatai annyi érzelmi és értelmi emotiókat ébresztettek, mint Rousseaut vagy George Sandot kivéve alig valakiben.

A' KARTHAUSI

irta

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

I. KÖTET.

PESTEN.

1842.

19. A KARTHAUSI MÁSODIK KIADÁSÁNAK CZIMLAPJA.

Ebből világosan következik, hogy az ő regényei épp oly igazak, mint azok, melyek adatszerűen közlik az élet egy részét; de másképen, hogy úgy szóljunk, általában, bölcselmileg igazak. Emberei általános lélektani szempontból valódi emberek, nem arczképszerűleg, mint a hogy az egyénítő s utóbb a realistikus iskola

kivánta, a mint Balzac már abban a korban átalakította a regényt s a kor adatszerű, mondhatni tárgyilagosan megfigyelt bírálatává tette. Ne feledjük továbbá, hogy Eötvös egyéni hajlamain kívül meg kell tekintenünk azon kor regényirodalmát általában is, mely Eötvösre leginkább hatott, s ez főleg a franczia volt. Eötvös minden esetre olvasta az akkori regényirodalom főbb műveit. Világosan ismerte a Rousseau *Confessions* önéletiratát és a *Nouvelle Héloïse*-t. Ez utóbbi teremtette meg Francziaországban a psychologiai regényt, mely a lelki életnek subjectiv elemzésén alapszik és bevitte az én-t az irodalomba. Ezt míg Goethe és Byron működésével együtt úgy lehet felfogni, mint ellenhatást a XVIII. század második felében uralkodó frivol elbeszéléssel szemben, másrészről, s ez a lényegesebb, ez a XIX. századi lyrismus és így a lyrai regény megalapítója is.

Ez a lyrai regény egyszerre személyi és elemző. Az író személyisége lép előtérbe egész alanyiságával; ő az, ki legtöbbet szenved, ki legtöbbet cselekszik; ő a központ s az író főleg a saját érzelmeit, saját szíve veréseit figyeli meg, saját szenvedéseit, álmait, lelkesedését írja le idealizálva, typusszerűleg, majdnem elvontan, sőt symbolumszerűen. Természetesen ez az én a végletekig érzékeny és érzelmes; állandó melancholiával van eltelve, a mint különben ez lett a forradalom után uralkodó lélekhangulat a mult század első harmadában, melytől az emberiség az egész XIX. században sem bírt megszabadulni. Ezekhez járul az érzelmesség uralma az ész, a lyrismusé és ironiáé a satyra, az ékesszólásé és leírásé a jellemzés, a kételyé a hit, a pessimismusé és határozatlan szomorúságé a vidámság felett; hozzájárul a szerelem teljesen új felfogása miatti beteges vagy álmodozó önkínzás, a természet és az érzelmek összhangjának, a természetnek, mint absolut jónak rajzolása a társadalommal szemben s végül némileg betegesen vallásos ábrándozás. Mindez a gondolkodás túltengésére vezet, a mely nemcsak boldoggá nem tett senkit; de sőt valahányszor magunkat és helyzetünket elemezzük, mindig szerencsétleneknek fogjuk érezni magunkat.

Már pedig ennek az irodalomnak alakjai nem a tett, hanem a gondolkodás emberei s így magukban hordják a boldogtalanság-csiráját.

Ez az új irány néhány valódi remekművet teremtett. Nem csupán a lyrai költészetnek adott új fejlődést, hanem a regényben is neki köszönhető Goethe *Werther*-e, Mme de Staël *Corinná*-ja, Chateaubriand *Atala, René, Les Natchez* regényei. Ide tartoznak az «én» lehető legkimerítőbb elemzőinek, Sénancourtnak *Obermann*ja (1804), Constant Benjamin *Adolph*-ja (1816), Nodier Charles *Le peintre de Salzbourg*-ja *(Journal des émotions d'un coeur souffrant)* (1803). Természetesen az ily aprólékos vallomásokra semmi alak nem illik jobban mint az önéletrajzé, a levélé, a naplóé, az emlékiraté; tehát ezeket fogjuk e regényekben találni, gyakran a cselekvény teljes háttérbeszorításával. Igy *Atala* a Chactas elbeszélése saját életéről, *René* szintén a Renéé az önmagáéról, *Obermann* levélsorozat, *Adolph* önéletrajz, melynek tervezetében van valami hasonlat *A karthausi*éval. Mind e regényekben «a század betegsége» a fő tárgy, a morális szenvedés valamelyik oldala s a hős ennek a betegségnek és egy már a betegség csiráit magában hordó lélek gyógyíthatatlan melancholiájának áldozata, ki tőle megszabadulni nem tud, sőt saját állapotának elemzése által mind betegebb lesz.

Figyeljük meg, hogy a következő pár évtized regénye teljesen átalakul; a képzelődést benne a megfigyelés foglalja el és a jelenkori társadalmi élet rajza lesz fő feladata. De míg egyfelől Stendhalnál és Balzacnál e megfigyelés eredménye realistikus rajzzá válik; másfelől a század elején feltünt regény idealis iránya a föntebb érintett okok miatt ujra föléhred s addig el sem gondolhatott népszerűségre jut George Sandnál, ki éppen 1830—40 közt, írói működése első szakában, különös előszeretettel irta képzeletből merített regényeit, melyekben vagy az emberi lelkiismeretet teszi elemzése tárgyává, vagy lyrikus hévvel általános véleményét fejezi ki az emberiség, a társadalom valamely erkölcsi bajáról vagy különös veleményét a társadalom egyik-

másik kérdéséről (*Indiana* 1831, *Valentin* 1832, *Lélia* 1833, *Jacques* 1834, *Spiridion*, *Sept cordes de la lyre* 1839), s a költött nevek alatt saját érzelmei, szenvedései, kikelései, heve, ékesszólása szólalnak meg. De ha George Sand nem érezte is annyira a század e betegségét, annál inkább szenvedett benne Alfred de Vigny, kinek *Stello*-ja 1832-ben, Saint-Beuve, kinek *Volupté*-ja 1834-ben s végre Musset, kinek *La confession d'un enfant du siécle* czímű regénye 1836-ban jelentek meg s így Eötvösnek egészen keze ügyébe esett ez az irány, melyre kedélyéleténél fogva annyira hajlott.[1] Eötvös regényének az általános európai eszmeirányzatba e beletartozását fejezte ki Pap Endre ismert pár sora is, ki finom szemmel látta meg, hogy e mű szintén a század e betegségének rajza.

Bánatnak könyve, kár, hogy nem regény;
De nincsen benne egy szó költemény.
Ez századunknak életirása,
A társadalom jajkiáltása,
Nagy míveltségünk kétségbeesése,
Itt van korunknak egész szenvedése,
Melynek számára nincsen boldogság,
Mert fáj nekünk a fennálló világ.

Ha ezzel világosan körülírtuk, hogy e regény hová tartozik s meghatároztuk a családot, melyből Gusztáv eredt, ezzel ismerjük betegségét is, azt a rejtett fájdalmat, melyet, mint René, Istentől vagy anyjától nyert örökül. De sőt Chateaubriand már szabatosan meg is határozta e betegséget, midőn Renével azt mondatja, hogy ő oly ifjú, kiben erő és erény egyaránt hiányzik, ki folyvást magával hordja kínjait s oly keservekről panaszkodik, melyeknek oka önmaga. Ő sem ismeri fel a valódi kötelességet, bajának legnagyobb része saját képzelődése; pedig tudja, hogy a ki erőt nyer, ez nem önmagáé, hanem felebarátaié és senki be nem érheti önmagával. Ez a Gusztáv jellemének alap-

[1] Musset e műve II. fejezetében ezt az egész lélekirányt és a maladie du siécle-t részletesen fölfejti; jobban, mint bárki, a kiknél róla olvastam.

vonása is, ki vallomását leirja éppen azzal a tartalék nélküli őszinteséggel, mint René, Werther vagy bármelyik ezek közül; vagy mint Rousseau, ki a *Confessions*-ban azt mondja, hogy azt teszi, a mit még senki: be akar mutatni egy embert természeti egész valóságában, mint a ki ismeri önmagát s a világot és bemutat egészben oly embert, mint Saint-Preux vagy általában olyat, a ki magában hordja a század ismertetett betegségét, a ki érzett, mielőtt gondolkozott s gondolkozása tárgyilagosságát meggátolták érzései, a mi egyébiránt eléggé közös sorsa az emberiségnek.

Der Karthäuser

von

Baron Joseph Eötvös.

Erster Band.

PEST 1842

Verlag von Gustav Heckenast.

20. A KARTHAUSI ELSŐ NÉMET KIADÁSÁNAK CZIMLAPJA.

Ilyen Gusztáv is. Neki is, mint mindenkinek, a gyakorlati bölcseség százszor fülébe kiálthatja: légy határozott, légy ügyes, légy erős mint az élet és nem bir az lenni; tudja, hogy csak a cselekvésben elmerülés tudná megmenteni, de nem bir cselekedni; önzésének és érzékenységének áldozata, melyek saját és mások boldogtalanná tevésére egyesültek benne; ingadozik gyengeség és erény, elernyedés és lelkesedés, engedékenység és erély közt; elmerül saját egyénisége

elemzésébe; elveszti a tisztesség és önérzet biztosságát és elvei törhetetlenségét; ellentmondása lesz önönmagának, miközben lelkét a hit, szivét a szerelem, érzékeit a gyönyör, eszét a bölcseség egyaránt odahagyják s a mély belátás és visszanyert hit csak sírja mellett keresik fel késő oktatásra és megnyugvásra. De őt legalább fölkeresik és ő egyszerre mindent meglel, a mit elveszettnek gondolt s minek elvesztése fölött annyi kétely és lemondás közt panaszkodott, könnyezett, jajgatott hol ódai emelkedéssel, hol elegiai lemondás kiséretében.

De épen az előbbiekből láthatón, Gusztáv a század e betegségének más typusát állapítja meg, mint a jelzett művek. Werther a körülmények ellen küzd szerelméért s legyőzetve öngyilkos lesz; René nagyszerű képességek érzésével és tudatával akarni nem tud, hogy őket átvigye az életbe; Faust az értelmi túltengő ambiczió betege; Childe-Harold a kicsapongásban való jóllakottság, sőt undor betege; Manfred ugyanazé, mint Faust; Obermann a mély melancholiáé, ki érzi a nagy tettek szükségét, sóvárog is akarni, de tehetsége nincs; Lara a bűnben keresi az erő fenségét s kétségbe esve csalódik; Gusztáv pedig tud akarni, volna tehetsége is, de vak önzése balutakra s tévedésekre vezeti, míg az élet küszöbén megtörve, tehetetlenül látja be, hogy tévedett, midőn már késő s csak tévedésének belátása vigasztalja.

Gusztáv betegsége tehát, noha morális természetű, mint amazoké; de teljesen más. Eötvös a *Gondolatok*ban egy helyt, mintha erre czélozna, így ír: «A legveszélyesebb társaság az, midőn kizárólag önmagunkkal társalkodunk. Először azért, mert semmi sem fejti ki az önösséget inkább, mintha önmagunkat választjuk gondolkodásunk fő tárgyául. Másodszor, mert mindenki önmagának, ha nem is legnagyobb, de legügyesebb hízelgője. Végre mert elménk magára hagyatva mindig azon irányban működik, melyet kedélyünk kijelel s mert így a gondolkodás, a helyett, hogy hajlamainknak ellensúlyul szolgálhatna, azokat csak még erősebbekké teszi». E helyen pontosan van kör-

vonalozva e betegség természete, mely egyébként, mint amazok, szintén csak előhaladt, önmagával tépelődő, uj utakat kereső társadalomban jöhet létre, mely előhaladtában mind több és több ily betegséget termel, melyek azelőtt ismeretlen sebeket ütnek a lelken. Az önzés e feldolgozása tehát Eötvösnél uj. Gusztáv e betegségével pár év alatt egész életét leélve, eltévesztett életének keserű tudatával, mint amazok legtöbbje, szintén kivonul az emberek közül a magányba s kénytelen megvetni nemcsak a társaságot, hanem önmagát is, hogy önző boldogságra akarván törekedni, feláldozott ennek mindent, mégönérzetét is, hogy az egyetlen menedékhez, a hithez forduljon, mint eddig minden más meghasonlott kedély, melyet a költészet feldolgozott.

És nemcsak Gusztáv ilyen. A regény számos alakjában rajzolja Eötvös a reménykedés, vágyakozás és teljes kiábrándulás csalódását; de egyszersmind egy nagy eszme vagy érzelem vigaszát s az ebben való megnyugvást. Így a sötét rajzot a megnyugvás melege, a hit és vigasz fénye enyhíti. Ott van Júlia, ki családot, vagyont, fényt, szerelmet eldobott magától s végre kedvesének becsületérzéséből is kiábrándul, de vigaszt lel az anyai érzelemben. Ott van Armánd, a nép feltörekvő fia, ki mindent remél, bűn és jellemtelenség útjára sodortatik; de megtisztulva nagyravágyó ábrándjaiból, a szerény munkában és csöndes családi életben vigaszt talál. Bettyt, ki mindent feláldoz, szintén megtisztítja a szerelem gyermeteg érzése s Gusztáv szerelmének tudatában boldogan hal meg. Gusztáv, látszólag rideg és hitetlen apjának végintézkedéseiből, kénytelen arra a meggyőződésre jutni, hogy ennek az arisztokrata, számító szívnek volt egy rejteke, melyben iránta szeretet lakott. Még Arthur életének tanulságaival is legalább meg tud nyugtatni a költő; mert noha sorsa megdöbbentően tragikus, a mint a legföllengzőbb művészi álmodozásból korhelységbe, játékba és érzéki gyönyörökbe sülyed; de halálának elhatározottsága, melylyel a bűnből menekül, mutatja, hogy a jobb emberiséghez tartozik.

Így míg a költő a júliusi franczia forradalommal, mint háttérrel, a régi és új arisztokratia szembeállításával, amott az előítélet és szívtelen gőg, emitt Dufeyban az önző, számító kapzsiság rajzával, az egészében mindig közönyös és üres társadalom bemutatásával, az élet majdnem egészen sötét festésével, a lehangoló melancholia uralmával, a hiú és önző szenvedélyek belevegyítésével, a minden emberi törekvések hiábavalóságának leírásával a bűn és boldogtalanság képét tárja fel: másfelől feltár előttünk egy nagy szívet, a magáét; megvigasztal a művéből sugárzó keresztyéni szeretet és önfeláldozás, a temető fölött lebegő hit, az emberiség jövőjébe vetett bizalom és törhetetlen meggyőződés erejével.

Valóban, e könyv az igazi és a költészet által megnemesített élet együttes képe. Mintha a költő, midőn kora társadalmának rajzába kezdett volna, nem gondolt volna rá, hogy egyenesen regényt írjon; csak érezte, hogy a mit ír, való és igaz, reális és költői egyszerre; egy mély és szomorú tragoedia, melyet a szem kevésbbé lát meg, de a szív annál mélyebben érez át s a gondolkodás annál jobban bir elemezni. Ezért e mű tervezetének nagyszerűségében, a beletett eszme mélységével, a felölelt látkörrel, a valóság és a költői világ e kibékítő rajzánál fogva méltán foglal helyet azon művek közt, melyek hasonló nagy conceptiójuak, mint minő *Faust*, melyre két dolog benne, a Werner alakja s a barátok «De profundis» énekének hatása emlékeztet is.

Ezekkel szemben, a mire nem kivánunk most különös súlyt helyezni, nem nehéz meglátni a mű hiányait. A jellemek rajza nem mindig következetes. Júliáról nem igen hiszszük el sem a rászedésnek azt a módját, melyet Gusztávval szemben használ, sem azt, hogy Amalfi szeretőjévé legyen; Gusztávot sem gondoljuk annyira sülyedettnek vagy gyöngének, hogy Bettyt elvigye az estélyre. Magában az egésznek compositiójában is van egyenetlenség és egyenlőtlenség; a III. rész bizonyára igen elnyujtott a többihez képest s Eötvös eredetileg aligha akarta

regényét ily hosszunak írni. A cselekvény lassan halad s némely ponton talán nem minden hatásvadászat nélkül. Kétségtelenül a stylnak is megvan az a hibája, hogy mindent ki akar meríteni, s így nem annyira felüdíti, gondolkozásra sarkalja, új eszmék önkénytelen termőföldévé teszi a lelket, mint inkább ellankasztja, olykor elernyeszti.[1] De aztán minő új világ s addig irodalmunkban nem ismert tartalom az, mely oly méltó feltünést keltett; a nyelvkezelés hibái daczára, melyen későbbi kiadásaiban sok helyt javított, minő, addig irodalmunkban szintén nem ismert, gazdagon költői és ragyogó próza, az eszmék, érzelmek minő nemessége, a hasonlatok és színek minő dús forrása, a költőlélek mily önkénytelen megnyilatkozása teszik e művet mélylyé és ragyogóvá, megindítóvá és meggyőzővé. Mindezek okozták, hogy *Zalán futása* óta mű ily hatást nem tett, regényirodalmunkat egyszerre európai színvonalra emelte s nálunk körülbelöl ugyanazon hatást érte el, mint a franczia irodalomban a *Nouvelle Héloïse* és megnyitotta költészetünket az európai eszmék hatásának, valamint a legszabadabb lyrismusnak. E mellett Eötvösnek mindvégig nemcsak legkiválóbb alkotása e mű; hanem egyéniségének leghűbb tükre, mint rendesen minden irónak ifjúkori művei.

Figyelmet érdemlő körülmény, hogy Eötvös ez időbeli költői működésében *A karthausi* és hangulata nem magában áll. Egész ez időbeli lyrája is ugyanannak a lélekállapotnak nyilatkozása, melyből regényének elmélkedései fakadtak. És épen ezek legjobb bizonyítékai, hogy azok, a kik azt írják, hogy Eötvös ifjú korában, mint dúsgazdag ifjú, dévaj, kissé könnyelmű volt, a ki lovagolt, tánczolt, udvarolt, pezsgőzött és hogy körülbelől ugyanez életmódot folytatta Párisban: a dolog lényegében mindenesetre csalódnak. Ő sem könnyelmű, sem felületes soha nem volt s a vidám dévajság leple alatt, bármily kora ifjúsa-

[1] Eötvös a *Gondolatok*-ban egy finom észrevételt mond erről: «Elmondani mindazt, mi által gondolatunk a lehetőségig világos legyen, de nem mondani egy szóval sem többet: ez a tökéletes stilusnak főtitka.»

gára tekintsünk vissza, megtaláljuk azt a mély melancholiát, melyet mint szellemének alaptulajdonát kell fölfognunk. Ki gondolná pl., hogy *A házasulók* és *A megfagyott gyermek* ugyanazon időből valók; pedig úgy van, s tegyük hozzá, hogy ez a kis románcz jellemzi Eötvöst, nem a vígjáték dévajsága.

Eötvös lyrája épen nem gazdag, mindössze 31 költeményből áll az egész, még egy páron kívül, melyeket gyűjteményéből kihagyott és maig ismeretlen egész ifjúkori kisérleteit kivéve. Költeményei időrendben három csoportra oszthatók: azokra, melyek *A karthausi*, melyek *A falu jegyzője* s a *Magyarország 1514-ben* művei köré csoportosulnak.[1] Lyrai ere is akkor nyilt meg, mikor a költészetnek más irányban hódolt; de egészen különbözőn. Ifjú korában *A karthausi*-ban található hangulat a tartalom, a későbbiekben egy-egy hazafias tettrebuzdítás vagy saját életelveinek hirdetése.

Ifjúkori költeményei részint romanczok, részint kivált szerelmi tartalmúak. Mindkét irányban főleg Kölcsey hatása mutatkozik rajta, a nélkül hogy ez eredetiségéből levonna. Utóbbi költeményeiben *A karthausi* hangulatára mutatnak a természet nyugalmának szeretete, a halál után sóvárgás, az élet pessimistikus szemlélete («Keserv az ember élete», «elveszett minden reménye», «te árva szív . . . majd egykor megpihensz te is nem ismert partokon», «szenvedtem, mit nem gyanít a zajgó néptömeg», «magam vagyok ifjú és elhagyatva e nagy világon, hol szeretni kell», «éltemből egy maradt: a fájdalom» stb.), a szerelem bánatos rajza, melybe belevegyül egy meghalt kedves fölötti bánat, vagy egy szenvedélyesebb fellobbanás sóvárgása. E költemények sokkal elvontabbaknak tetszenek, hogysem az élettel

[1] I. csoport: A megfagyott gyermek (1833), A nyugalom, Holdvilág (1834), A sajka, Dalnok és király, Bedgellert (1835), Búcsu (1836), Az élet fája, Szörnyen szép, A kisértet, A vár és a kunyhó (1837), Remélj! A tokaji hegy, A befagyott Visztulához (1838), Álom, A nap mikor . . ., Szerencse és nyugalom, Elvirához, Ősz (1839), Új szülött gyermek halálára (1840), Maholnap sír takarja (1841), A múlt (1842). — II. csoport: Tanács (1845), Én is szeretném (1846). — III. csoport: Klári dala (1846), Panaszok, Mohács, A tóhoz, Oh, lennék felhő . . ., A végrendelet (1847). — Ezután 1863-ból ismert még csak egy költeménye: A vén zászlótartó.

való kapcsolatuk kimutatható volna; de kétségtelen bizonyítékai, hogy életének megvolt a maga bánata s az a mély fájdalom, lemondás, elkeseredés, mely egyébiránt *A karthausi*-ban sokkal hívebben és meghatóbban szól hozzánk, mint lyrai verseiben, nem elképzelt, hanem átélt és átszenvedett érzelem.

Egy másik érzelem, mely költeményeiből hozzánk szól, a hazafiúi s ez is Kölcseyre emlékeztet a maga meleg és odaadó érzelmességével. Ezek közül a *Búcsu* méltán híres és Eötvösnek maig legismertebb költeménye, melyet 1836-ban írt, midőn utazni ment. Benne, egy pár nehézkesebb fordulatot s pár bágyadtabb sort leszámítva, oly egyszerűen s mégis fönségesen szólal meg a hazafi szeretete, a szenvedélyes odaadás, mint korában, Kölcseyt kivéve, senkiben. Olyan ez mint a *Zrinyi dala*, melylyel a hangnem némi rokonságban áll s korában már annyira elhíresedett, hogy Szemere Pál külön ismertetést írt róla.

Ugyane hangnemben írt néhány románczot s egy ballada-szerű elbeszélő költeményt, *A vár és a kunyhót*. Amazok közül *A megfagyott gyermek* annyira kifejezője a romantikus ábrándozásnak és érzelmességnek, mint irodalmunkban tán egy költemény sem ennyire. Ebben áll nagy népszerűségének oka. Pedig hyperromanticismus az, a mi benne uralkodik s lényegében éppen azért nem elég jellemzetes. Az érzelem túlfinoman van rajzolva, az árva fiú beszédét aligha mondhatta volna el egy falusi gyermek; valószínűség is kevés van a történetben, falun aligha lehetne gyermek ennyire elhagyatva; de mindegy, a hang a koré, az érzelem sajátja s mindkettő oly kifejezésre jut, mi a maga nemében mintaszerűvé teszi.[1] *A dalnok és király* különösen Eötvös nézetei szempontjából jellemző. Ő egész életében a költő és tudós hírnevét magasabbra tartotta a külső fénynél s a politikai dicsőségnél. Itt azt az alapgondolatot fejezi ki, hogy a viharzó tengeren elmerült csolnakban együtt ült a király s a dalnok; amannak koronája a tenger mélyébe sülyed, emennek

[1] Némi módosítással kis elbeszélés alakjában képpel l. *Szünórák*. 1862. 57. l. *Árva gyermek* cz. a.

koszorúja fönn úszik a vizen. Utóbb is, a hatvanas években mondta egyszer, hogy legnagyobb politikusunk nevét is alig ismeri a külföld; de egy tudós professor neve ismert az egész művelt világon. Tagadhatatlan e költeménynek is már némi irányszerűsége. Az irány és czélzatosság azonban teljesen uralkodik *A vár és a kunyhó*ban, mely az egyenlőséget hangsúlyozza egy tragikus képben. A külső természet[1] s az emberi legvalóbb érzelem, a szerelem, mindent egyenlővé tevő ereje van szembeállítva az előitélet elvakultságával. A természet nem tesz különbséget úr és jobbágy közt; az ég egyenlően áld urat és sze-

21 AZ «ÁRVA GYERMEK» ZÁRÓKÉPE EÖTVÖS KÖLTEMÉNYEINEK 1869-IKI DÍSZKIADÁSÁBÓL.

gényt; az érzelmek mindkettő szívében egyformák; a mocsok egyenlően szennyez, az emberméltóság s a mult iránti öntudat, a keserv, a büntetés ugyanegy; miért nincs tehát egyenlőség a jogokban is? Ez a mű alapgondolata s ennek kifejezésre juttatása a költemény czélja, a miért pár helyt a valószínűség ellen vét. Van benne mindenesetre túlzó érzelmesség is; de szintén annyira kifejezte nálunk a kor legfőbb eszméjét, melynek érdeke körül 48-ig összes politikai küzdelmeink s emberbaráti törekvéseink csoportosultak, hogy méltán tett mély

[1] V. ö. pl. *Magyarország 1514-ben.* I. kiad. 248. l.

hatást és méltán ez egyik legismertebb költeménye ma is, midőn ez az irányeszme már kevésbbé hat.

De e mellett ebben is *A karthausi* hangulata uralkodik. Látható, hogy e szellem átvonul Eötvös összes e korbeli művein. Különösen a nemes emberszeretet, az emberiség emelése, mely végeredményében a keresztyén művelődés győzelmének reménységével, sőt bizonyosságával bíztat a szeretet és önzetlenség által: ez az, mit kiválóan «karthausi» alapeszmének és érzelemnek szeretnénk nevezni és ez az, mi Eötvös összes akkori művein, sőt más vegyületben élete egész működésén átvonul.

Emelkedettebb világnézletet s fenköltebb hitet valóban senki nem menthetett volna meg mint ő, midőn e nevezetes regényében megvált ifjúsága borús, keserű tapasztalataitól. Életének napfényre kerülő adatai fel fogják deríteni, hogy e mindvégig legnevezetesebb műve nagyrészt önéletrajza, saját benső életének rajza s szenvedéseiből úgy gyógyult ki, hogy leírta őket. De tapasztalatai hitét fölemelték; a kétely csak lelke felületét érintette; a mit átélt, csak megerősítette idealismusában s állandón ennek útjára vezette. Így mint férfiú lépett a politikai küzdőtérre, egész lelkét és életét szentelve egy eszméért: a magyar parlamenti kormányzás és ennek sajátos viszonyainkkal való összeegyeztetésének megvalósításáért. Maga mögött hagyta az ifjúságot. Élni, élni, munkálni, küzdeni, szenvedni, fölfelé törekedni! A haza ezt akarta s ő csak rá hallgatott. Hátat fordított a múltnak. Az új hajnal új és nagy elhatározásokat kivánt. Szeme előtt a jövő Magyarország képe tűnt fel s ő forró vágygyal és erős elhatározással terjesztette ki feléje karjait.

V.

Az 1839/40-diki országgyűlés után egyszerre nagy változáson ment át hazánk közélete. Egyrészről a kormánynyal való kibékülés azt a reményt ébresztette, hogy ő fogja most már a reformok ügyét kezébe venni; másrészről maga az ellenzék

tekintélyes része is azon az állásponton volt, hogy az izgatás szüksége ideig-óráig megszünt. A kormányba helyezett reményeknek igen nagy súlyt adott az országgyűlésen kialakult új, ú. n. haladni akaró conservativpárt, mely már-már vezéréül ismerte el gróf Dessewffy Aurélt. Széchenyi, ki szeretett mindent határozott elvek szerint rendezni be, a jövő tennivalóját abban írta körül, hogy nemzetiség tekintetében biztosítva lévén, ebben védelmi, az alkotmány kifejtésében haladó állást kell elfoglalni.

Azonban a békét, mint ismeretes, megbontotta Kossuth a *Pesti Hirlap*ban, ki éppen azt az agitatiót kezdte meg, melyet Széchenyi rosszalt s melyre nézve Deáktól is nyilatkozatot vett volt. A magyar conservativ körök más, Széchenyi újra más okból, egyaránt megdöbbentek s Széchenyi rövid, nagy lelki harcz után Batthyány, Wesselényi, Eötvös, Bezerédy, Klauzál s mások lebeszélése és kivált Deák nagyszabású levele (márcz 20.) daczára tollhoz nyulván, megírta *A kelet népe s a Pesti Hirlap* czímű nevezetes röpiratát, melyhez már 1841 február közepén, tehát a *Pesti Hirlap* 12—13-ik számánál hozzáfogott s kiadta 1841 június 25-ikére.

Széchenyi e csodálatos lyrai hévvel s nagy lélekharczok közt írt röpiratában különösen két tételt állít fel: egyik, hogy Kossuthnak nem elveit, hanem kivált taktikáját rosszalja; a másik, hogy ezen az úton forradalomra viszi a nemzetet. Maga ez az egész kérdés, a Széchenyi és Kossuth közti ellentét, anynyiszor volt már kifejtve,[1] hogy itt bővebben szólni róla nem szükség. Annyi bizonyos, hogy volt valami velőkre ható e magas érzelmi és erkölcsi megnyilatkozásban; s ennek kell tulajdonítani azt a terjedt és nagyon becses irodalmat, melyet létrehozott és a mely egész bonyolultságát sejteti azoknak a körülményeknek, melyek 1840 után előállottak, élökre állítván ép úgy a meggyőződéseket mint érzelmeket.

[1] L. e mű szerzőjétől is: Széchenyi és Kossuth írói harcza 1841—43-ban. Új magyar Szemle. 1900. II. Ujabban Viszota Gyula: A Kelet népe történetéhez. Budap. Szemle. CXVI. 161. l. (1903.)

Sály 1/3 841

Tisztelt barátom!

Körüljárva Borsod 's Szabolcsban, az utolsó két hetet pedig majdnem kizárólag Sz.-Mihályon töltvén, hol Emil be-tegen fekszik, csak most jutott arra időm hogy igéretem szerént egy irjak. A' hol jártam mindenütt, 's mind azoknál kikkel e' tárgy iránt szóltam, a' Hirlap anyira köztetszést nyert, hogy ~~a' részben~~ — kivéve természetesen a' haladás megrögzött ellenzőit — nem találtam csak egyet sem ki e' részben veled egyet értene, sőt ha azon aggodalmakat mellyeket e' lap némellyekben gerjeszte ~~mart~~ kiváltan is felelne, mint hogy egy általjában bennek osztozna nem lehet — 'S evvel kivánatod szerént megfeleltem kérdésedre; most legyen szabad nyiltan 's őszintén szólhanom hozzád magadhoz, kinek nézetei talán különbözők azoktól mellyeket én követek, de kinek országos állását sokkal hasznosabbnak, 's hatását jótékonyabbnak tartom, mint hogy kötelesség igazságára nem érezném magamat lekötelezve iránta, ha bár azon veszélyel volna is, hogy barátságod melly szivemnek olly kedves vala [illegible] ezáltal csökkenni fog

Én a' Pesti Hirlap elleni való fellépésedet, olly dolognak tartom, melly minden most történtektől között a' legszomorúbb, 's mellyről mint Mirabeau király halgatásáról elmondhatnám: c'est une calamité publique. Figyelmesé tevé azok által miket midőn utolszor veled valék a' Hirlapról mondál, mihelyt haza jöttem vezércikkelyeit az elsőtől az utolsóig végig olvastam, 's ha azontól való véleményemben csalódtam is (mert én megvallom jól megfontolva mindent őket károsoknak nem tartom) legalább azon meggyőződésre jöttem az czikkelyek olvasása után, hogy elleni való fellépésed nem e' lap szerkesztője

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF LEVELE GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁNHOZ.

(Saly, 1841. marczius 1-éről.)

hanem csakazért csökkenteni meg a hírirodalmat, hogy pedig ez a közügynek legnagyobb kára nélkül nem történhetik, azon úgy tartom senki kételkedni nem fog. — — Jól tudom én nézeteidet a közvélemény iránt, s magam is egyke lévén azoknak is inkább ~~még~~ magok lábain állnak, mint hogy a tömeg által felemelve ide s tova hurczoltatnának, helyeslem ~~ez~~ e nézetet. A közvélemény ostor, a többségnél ön, egyes becsületes embernél a közjó előmozdítására, de ostor mindég s nem egyéb; — ki néki ~~ellent~~ néha ellentállni nem tud, s lapta ként kezébe adja magát, mint lapta pillanatokra magasra jut, de csak hogy annyival inkább sülyedjen ismét. A jövő nagy férfiait nem a kor kedvenczeiből fogja választani, s annyi emlék között melly való érdemnek ~~Ege~~ állíttatott nincs talán egy, mellynek mintája nem képülhetett volna azon sárból melly az élő érdemesre hajintatott; de mind e mellett a közvélemény hatalmas ostor marad mindég, s éppen mert a leghatalmasabb, azért forgalmatos munkás mint te ~~~~ nem veti ki kezéből a legszükségesebb eseten kívül, hogy pedig a jelen eset nem tartozik azok közé arról kételkedni nem lehet; nem csak mert most hol a vidéki véleményeket ösmerem bírtokképpen hogy: e lapnak hatása távolról sem olly hathatós mint gondolád, de mert még azon esetben ~~is~~ ha ez volna, fellépésed — bár mi nagy legyen is annak fontossága s tekintete — azt nem fogná változtatni. —

Te a haladás embere vagy, mit ez úgy mellett tevél több mint hogy barátaid vagy ellenéid valaha elfelejthetnék, a Hírlapban nincs egy elv, melly nem volna stadiumodban felállított elveidnek világos következménye s valljon ha ellene fellépnél, azokból kik ellenéid; már csak azért is mint ész mint a tied nem lehet ingyek nélkül, nem találkoznának e számtalanon

Ért e lap védelmére felszólalnonak, csak ~~azt~~ mert Téged-ellenei között ~~látnak~~, vagyon nem fognának e tátott torokkal változékonyságodról kiabálni; 's végre magokkal ragadni azon egész csoportot melly ereitekben gyenge, megelégedni allyas állásával hiú, abban keresi egyenlőségét hogy minden ellen mi magasabban áll kározva szót kél; hidd el barátom! nem lehet más következése fellépésednek mint ez, 's ki azon bámulatot mellyet barátidnál ezen dolognak csak mendemondája gerjesztett, azon kárörömet mellyet a' haladás ellenei felölle szóltak látta 's hallotta, az ~~nem~~ kételkedhetik ebbéli ~~nézetem~~ meggyőződésem helyességéről, 's ha a' közjó iránt ~~igazán~~ buzgó szívem felszólít nem tehet mást, mint arra kérni hogy e' feltételről mondjál le. —

Hara érve, kevés napokkal később ~~tudtomra~~ levél által tudosítattam hogy egy valaki Helenastnál e' tárgy iránt szólt, 's hogy a' Hírlap szerkesztősége egen szeretné ismerni, mint a' te mint szegény magamnak nézetét e' tárgy ~~iránt~~, én e' dologban írtam Szalaynak, 's e' levélnek kivonatját amennyiben tisztán a' tárgyat illeti e' sorokhoz rekesztem, nem csak mert kötelességemnek tartom tudtodra adni mikét felölled írtam, de mert a' Hírlap utóbbi cikkelyeinek mérsékeltebb hangjából ítélve, a' levél melly Kossuthnak kezébe jött talán nem egészen hatás nélküli volt. —

'S most még egyszer kérlek engedj meg nyíltságomnak mellyel e' fontos tárgyban tanácsot adni merészeltem, melly tőlem nem kéretett; sőt hihetőleg nem is váratott talán, a' nyíltság mellyel utolsó beszélgetésünk alatt velem szóltál, ~~szívem szerint~~ kötelességévé tevé ezt, 's ha véleményed más, e rövid pillanatot mellyeket levelem olvasása elrabolt, leg alább jó szándékból vétettek el tőled

Egy idő olta távolabb kezdénk állani egymástól; s ki ennek oka én nem
tudom 's nem akarom megvizsgálni, 's ha a jövőre tekintek, 's látom azon
birodalmat mellyet te felső táblánk oppositiojába helyhezel, 's én nem óhajthatok
félek barátom, idők jöhetnek hol még távolyabb esendünk; hála az égnek hogy
egyike vagy azoknak, kik nagyobbak minthogy csak azoktól látszanának kik mel-
lettek állnak, 's bár mennyire elkülönözve, bár mennyire taszitsnak viszonyok
által attól, kivel egykor kezet fogni ifjuságomnak büszkesége valá, én-
ki éltemet a haladásnak szentelém meg fogom látni távolról is azt, ki
honunk haladását megkezdé, 's nem felejtem soha; hogy ki ezen ösvényen
az első lépést megtevé, ki először ki merte mondani a szót, midőn az még
mindennek inkább mint szükséges vala, ezerte érdemesebb mint mi, ha bár
mérföldeket haladnánk ez ösvényeken, ha bár egész könyveket irnánk ez
egy szó felett.

tisztelő barátod:

Eötvös

Ki kell emelni, hogy Eötvös nem Kossuth mellett, hanem azon látszó igaztalanság ellen fogott fegyvert s a miatt elegyedett a vitába, melyet a saját és a közmeggyőződés szerint Széchenyi a *Pesti Hirlap*, sőt még inkább a haladás emberei ellen elkövetett. Föllépni annál inkább kötelességének érezte, mert Széchenyi elmondván neki aggodalmait, felhivta, hogy Borsodba és Szabolcsba menvén, figyelje meg a közhangulatot. Ezt 1841 februárjában Eötvös megtevén, márcz. 1-én megirta neki, hogy semmi olyan hatást, mitől ő tart, nem tapasztalt s ez alkalomból minden rábeszélését felhasználta, hogy Széchenyit a Kossuth elleni fellépésről lebeszélje. Röpirata tehát körülbelül ismétli azokat a főelveket, melyeket e levele és Szalayhoz a *Pesti Hirlap* irányáról irt egy másik levele kifejez.[1] Alaptétele az, hogy Széchenyi kétségtelenül felléphetett a *Pesti Hirlap* ellen a nélkül, hogy lelépne a haladás útjáról; a kérdés csak az, vajjon a *Pesti Hirlap* adott-e okot e fellépésre? a pillanat, melyben élünk, szükségessé tette-e? s vajjon ez a mód megegyeztető-e a haladással, a jogos szabadsággal és szabad véleményadással?

KELET NÉPE

ÉS

PESTI HIRLAP.

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

22. A «KELET NÉPE» CZÍMLAPJA.

[1] Széchenyihez irt levelét l. hasonmásban e mű mellett és Viszota id. czikkében.

Alig van valaki, a ki tudományos irányú műveiben egyszerűbb, de egyszersmind annyira azonos módot követett volna mint Eötvös. Ez abban áll, hogy vagy részekre osztja a bizonyítandó tételt és a részeket egyenként bebizonyítva, magát a tételt is megdönthetetlennek mutatja be; vagy a dilemmatikus okoskodás módszere szerint felállítja a lerontandó főtételt, részekre osztja s mindeniket ledöntve, velök szemben mintegy diadalmasan fölépíti, fölemeli a helyes állítást. Oly mód, melynek eredete ugyan a formális logikába tartozik s általában a szónoklat alapbeosztására mutat; de szabatos tételei miatt rendkívül alkalmas az áttekintésre s emeli a világosságot az elrendezésben. Így már *Vélemény a fogházjavítás ügyében* munkájában ismételve találjuk ezt ily alakban: három az ok, melyek a tömlöczök által okozott romlás fő kútfejei; háromfelé oszthatni az amerikai büntető rendszer hasznait. Hasonlót lelünk nyomban erre 1839—40-iki beszédeiben, pl.: az 1791 : XXVI. t.-cz.-ből kétféle kötelesség hárult a haza polgáraira; mindaz, mit a zsidók polgárosítása ellen általában fel szoktak hozni, három főokra vihető vissza; két okot hoznak fel arra, hogy a két tábla közti egyenetlenségnek a rendek az okai stb. Vegyük pl. az utóbbi esetet. Eötvös igy jár el: felsorolja az okokat, megczáfolja őket egyenkint s következik kimutatása, hogy a rendi álláspont a helyes.

Elég a példákból; a bizonyításnak ez a módja végig vonul Eötvös iratain; beszédeiben ép úgy megleljük mint a *Reform*-ban vagy a *A* XIX. *század uralkodó eszméi*ben s későbbi röpirataiban. A részelés e világossága, a felosztás e tisztasága és áttekinthetősége s ezzel kapcsolatos erős logikája teszi Eötvös tudományos természetű művei alaplényegét s egyszersmind tárgyilagosságát. Éppen ezért ily műveiben csaknem tetszeleg hideg nyugalmával, rideg tárgyilagosságával, elemző higgadtságával; mintegy meg akarta mutatni, hogy a költő megfér benne a tudóssal, amaz nem hátrány itt, s a költő heve, érzelmessége, közvetetlensége nem akadálya a tudós elemzés szakszerűségének és következetességének. És ebben lehet, sőt Eötvöst ismerve, kell

is czélzatosságot keresni; mert éppen ő egyike volt azoknak, kiket kortársai s azok, kik legjobban ismerték, ábrándos költő-politikusnak neveztek, a miben ő méltán kicsinylést látott s az egyetlen dolog volt, a melylyel föl lehetett izgatni.[1]

De térjünk vissza a röpirathoz.[2] Eötvös Széchenyi könyvéből kihéjazza a vádat: elitélése a *Pesti Hirlap* taktikájának és modorának. Jó; tehát szól e kettőről rendre. Széchenyi szerint most a jó taktika kettőt tart szem előtt: hogy az alkotmány legyen nemzeti és haladó; hogy teendőink sorát önszükségeink szerint határozzuk meg. Az első ellen a *Pesti Hirlap* nem vétett; a második ellen vétett a következő két módon: napról napra új indítványokat téve, csekély erőnket szétforgácsolja; külföldet utánzó javaslataival oly utakra vezeti a magyart, melyeken tönkre mehet. Most ezeket czáfolja meg, még pedig az első vádat a lehetetlenségre vitel által, a másodikat meg úgy, hogy felsorolja e vészthozó javaslatokat, melyek: Mátyás szobra, tömlöczeink javítása, kisdedóvók, hasznos ismereteket terjesztő társaság. Ezek közül az elsőt a *P. Hirlap* nem sürgette, a másik hármat nem a lap kezdeményezte, hanem mások, sürgette Eötvös maga is; de ő nyugodt, hogy ezekkel a hazának semmi esetre sem ártott.

Most a modorra tér át. Ebben Széchényi vádja négy: a *P. Hirlap* szegényeket a gazdagok, a birtoktalanokat a birtokosok ellen ingerli; minden felsőbbséget gyanúba hoz s gyűlöltté tesz; a kiváltságos és főrendeket meggyűlölteti a néppel, a municzipiumokat népszerűtlenekké teszi. E vádakat czáfolja meg most a legszigorúbb lelkiismeretességgel s kénytelen azt mondani, hogy Széchenyi csalódott, miközben mintegy azt sejteti, hogy nem is helyesli azt a fontosságot, melyet általában Kossuthnak tulajdonít és ebben minden esetre kevésbbé volt a röpirat oly messzetekintő mint Széchenyi. «Azon haza — mondja erről — melyet egyet-

[1] Nagyon jellemző e tekintetben 1845-ki vitája Dessewffy Emillel, kinek talán túlzó hevességgel válaszolt.

[2] Kelet népe és Pesti Hirlap. Irta báró Eötvös József. Pest, 1841. Nyom. Landerer és Heckenast. 2. 120. l.

lenegy hirlapnak nem elvei, nem vétkes iránya, hanem egyedül elhibázott *modorja* sírba dönthet, azon nemzet, melynek vékony fonalon függő létét egy journalistának keze kettészakaszthatja, már nem él; s magyar hazánk, legyünk nyugodtan, erősebb alapokon áll.» Hozzáteszi, hogy hite szerint Széchenyi «minden szabad discussió», «minden szabadabb időszaki sajtó ellen» írta művét; ez volt az, mi őt leginkább felszólalásra birta.

FELELET

GRÓF

SZÉCHENYI ISTVÁNNAK

KOSSUTH LAJOSTÓL.

PEST.

KIADTA ÉS NYOMATTA LANDERER ÉS HECKENAST.

1841.

23. KOSSUTH LAJOS FELELETÉNEK CZÍMLAPJA.

Ime a röpirat, mely 1841 augusztus 31-ikére, tehát nyolcz nappal előbb jelent meg mint Kossuth híres *Felelet*-e. Széchenyi aggodalmak közt olvasta s növelte kételyeit, noha szerfölött prókátorosnak, de e nemben mestermű-nek nevezi naplójában; pedig — teszi hozzá — alig lehet ő ellenében veszélyesebb fegyverrel élni. Ebben kétségtelenül van valami igaz. Eötvös könyve mintája a pártatlanságnak és finom dialektikának. Széchenyi műve ily hideg elemzést ki nem tart. Ma megdöbbent, tudva, hogy e látnoki vádakat és prófétai keserveket az idő igazolta; de kevés és csak másodrendű tényre látszik támaszkodni; a számító logika könnyen lerontja érveit. Főképen megtámadható volt arról az oldalról, hogy midőn az egész magyar haza visszhangzott a szabad sajtó isteni áldásától s a rendek táblája csak imént külön tiltakozásba foglalta mint soha el nem

idegenített nemzeti jogot: akkor Széchenyi könyve világosan ez ellen látszott intézve, mint egy gigászi kézből a szabadsajtó gyökerére czélzó fejszecsapás; pedig csak imént engedtetett kissé szabadabb mozgás éppen a *Pesti Hirlap* által. Érezte-e Eötvös utóbb csakugyan, hogy Széchenyi fellépésének s további egész Kossuth elleni hirlapi hadjáratának, melynek végakkordjai csak 1844 közepén, Kossuth leléptével hangzottak el, hogy más alakban ujra kezdődjenek, más és mélyebb s e szempontból a jövő által igazolt okai voltak: bizonyítani nem tudjuk, de valószinű; mert többé sem közvetve, sem közvetetlenül bele nem avatkozott.

Míg így e röpiratán valódi lázas izgalommal dolgozott, csak kevés idővel előbb fejezhette be *A karthausit* is, melynek vége az *Árvizkönyv* v. kötetében 1841 július 26-ikára jelent meg. Most legközelebbi feladata volt e művének külön sajtó alá rendezése, mely B. Eötvös József *Munkái* I—II. kötet czímmel megjelent «újólag átnézve és javítva» 1842 augusztus 25-ikére. Ebben az időben, 1842 második felétől az országgyűlés megnyiltáig, Eötvös irodalmi működésében egyébiránt némi szünetelést tapasztalunk. Pulszky ezt némileg e nagy műve lanyha fogadtatása miatti kedvetlenségnek tulajdonítja. Annyi bizonyos, hogy e pár év néhány fontos kérdésében nem vett részt; úgylátszik, hogy sem a vegyes házasságok, sem a nemzetiségi vita, sem a nagy számmal felvetett haladási kérdések nem érdekelték. Csupán a büntetőtörvénykönyvi választmányban vett állandóan részt, mely nemcsak az ő politikai pályájának volt kiindulása; hanem akkoriban hazánk legkiválóbb politikusai életében a legfőbb kérdések egyikévé vált, mint olyan, melyet évek óta a tudomány, a költészet, a röpirat- és hirlapirodalom nemcsak előkészített, hanem számára az egész közvéleményt meghódította. Jobban előkészítni reformot már nem lehetett volna.

Deczember 1-én (1842) kezdődtek meg az ülések. Mint fönnebb láttuk, Eötvös az elvi kérdéseket megállapító albizottság működésében vett részt s ebben ő is a halálbüntetés ellen szavazott, melyet a többség is elfogadott; ugyancsak védte az esküdtszéki intézményt

is, mely megbukott; részletesen felszólalt a hallgatórendszer mellett, de a bizottság 44 szóval egy, az Eötvös szavazata ellen, a magánrendszert fogadta el, bizonyos mérsékléssel, hol a büntetés nemével összefér. Ez alapelvek megállapítása után három külön albizottság dolgozta ki az anyagi részt, a bűnvádi eljárást és a börtönügyet. Az előbbi határozat volt oka, hogy Eötvös nem a börtönügyiben kivánt lenni, hanem a Deák elnöklete alatt dolgozó anyagi büntetőjogi bizottságban működött, melynek rajta kívül Bezerédj István, Klauzál Gábor, Pulszky Ferencz (jegyző), Fábry István, Haader Pál, Wenkheim Béla voltak tagjai; Szalay a bűnvádi eljárási bizottságnak lett segédjegyzője s egyszersmind az egész javaslatnak ez a része főleg az ő műve, mint Pulszky és utána Fayer mondják.

Pulszky azt írja, hogy a tárgyalás menete az volt, hogy ő, mint jegyző, minden pontnál előadta az összes külföldi codexek intézkedéseit; azután megvitatták, Deák összefoglalta a véleményeket s mindeniköket felszólította, hogy szövegezze az eredményt. Bezerédj készült el rendesen legelőbb, azután Eötvös, Klauzál és Pulszky; ekkor minden szöveget megbirálták s végül Deák diktálta le az eredményt, melyet szintén megvitattak. «Oly módon készült szorgalmas, szakadatlan munka után a büntetőtörvénykönyvi javaslat, melyben minden szó a Deáké» — írja Pulszky Mittermaiernek is és azt írja 1842 január 8-ikáról: «Ezen kisebb bizottságban természetesen csak kevesen dolgoznak, így pl. a codexen Deák, Klauzál, Bezerédj és Eötvös, a jegyzőkönyvet én vezetem. Tanácskozásaink inkább barátságos eszmecserék, mert a rokonérzés már régen összeköt bennünket.» Az üléseket Deák lakásán tartották (Uri-utcza, Horváth-ház) 9—1 óráig s gyakran este is. Így készült el a nevezetes mű 1842 január 3-ikától augusztus végeig; ekkor az egész a másik két részszel együtt kinyomatván, 1842 november 11-től 1843 márczius 19-ikéig a nagy bizottság 45 ülésen tárgyalta le s ebben az alakban került az 1843—44-ki országgyűlés elé. Szalay fordításában 1843-ban németül is megjelent; viszont ő fordította magyarra Mittermaiernek róla írt

elismerő tanulmányát, mely (névtelenül) megjelent szintén 1843-ban. Látjuk tehát, hogy ha a javaslat a maga végső alakjában kiválóan Deák műve, benne hathatós és lelkes részt vett Eötvös is.[1] De kivált politikai nézetei és alkotmányjogi elvei végleges megalakulására volt elhatározó ez a működése.

Láttuk ugyanis, hogy a második albizottságban Szalay is részt vett, sőt az eredmény főkép az ő műve s másokon kívül Eötvös is különösen kiemeli érdemeit. De Eötvös többet s lényegesebbet is mond; egészen ugyanazt, mit a *Reform*ban; de itt Szalayra mint az egésznek kezdőjére alkalmazva s ezt Csengery is megerősíti. Szalayt t. i. már gyakorlati jogi működése még 1840 előtt meggyőzte, hogy jogviszonyainkban el vagyunk maradva s ezt az a káros előitélet okozta, hogy nemzeti hiúságunk szerint a magyar jog olyas valami, a mi Európában egyedül áll; s ha hazánk a jogi eszmék fejlődésére hatást nem gyakorolt is, de ezektől függetlenül fejlődött és fejlődhetik ezután is. Ez tévedés, mert alapos ismeret ellenkezőleg arról győz meg, hogy jogi törvényhozásunk ép úgy, mint alkotmányos kifejlődésünk, a multban mindig párhuzamosan haladt az európai államokéval. Ez a kölcsönhatás azonban a későbbi török uralom miatt megszünt s innen az, hogy a mit jogviszonyainkban eredetiségnek vélünk, csak káros hátramaradás. «Mert valamint a mívelődésnek közös foka szükségkép egy bizonyos közösséget idéz elő a népek politikai és társadalmi viszonyaiban is: úgy oly nép, mely társadalmi viszonyaiban és politikai institutióiban másoktól eltér, sohasem vehet részt az általános haladásban sem.» Innen Szalay azon meggyőződése, hogy noha egyébként a békés és fokozatos haladás híve volt, ezt jogviszonyainkra nézve csak gyökeres átalakítás által vélte elérhetőnek. Innen magyarázható a *Themis* megindítása 1837-ben s több barátjával a *Budapesti Szemle* alapítása 1840-ben, melyeknek éppen a

[1] L. az egészről Fayer kitűnő dolgozatait s kivált büntetőjogi irodalmunk e korára: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. I. Bevezető tanulmány. — U. ő A magyar büntetőjog kézikönyve. II. 49—61. l.

jogi törvényhozás terén a gyökeres reform előkészítése, az eszmék előleges érlelése, anarchiájuk megszüntetése volt a czélja.

Kétségtelen tehát Eötvös szavaiból, hogy hazánkban Szalaynak nem annyira vezetése, mint inkább baráti körben való működése és felvilágosító útbaigazítása által egy kis kör állott elő, főképen barátaiból, kik egy jogi forradalomról alkottak terveket, természetesen tisztán az eszmék küzdése, a meggyőzés ereje s a törvényhozás működése által; de a mely jól tudta, hogy erre előkészület és meggyőzés kell. Ez tehát már 1840 előtt megtörtént. Innen úgy Szalaynál, mint Eötvösnél az állandó törekvés már 1840 előtti, tehát legelső fellépésökben a gyakorlati élet és a tudomány kölcsönös hatására, «viszonos kiegyenlítésére». S most kérdjük: nem találjuk-e meg e gondolat vezető fonalát Eötvös szépirodalmi műveiben is?

De ne térjünk el. A másik iránytadó gondolat e közös működésben az, hogy a gyakorlati életet csak az elméleti viták készíthetik kellőkép elő. Eötvös már *Vélemény a fogházjavítás* munkájában hangsúlyozza, mint kora érdemét, hogy theoriákat alkot, a gyakorlatot felmenti a vakesettől s nekik éppen annyi köszönhető mint a kor emberszeretetének. Ez volt Szalay vezérgonlata a *Themis* megindításában s ez volt övé és társaié a *Budapesti Szemlé*ben, melynek tehát nem véletlenül volt jelszavául választva Bacon e mondása: «Legitimae inquisitionis vera norma est, ut nihil veniat in practicum, cuius non fit etiam doctrina aliqua et theoria.»

Mielőtt megnyilt volna a büntetőjogi választmány működése, Szalay egy második európai utazást tett Németországba, Hollandiába, Angliába s az intézmények új ismeretével tért haza, melynek csak egyik eredménye volt *A büntető eljárásról* még a kellő időben megjelent műve. Ne feledjük, hogy saját tudósítása szerint Lerminier már 1839-ben figyelmeztette őt, hogy bármely lényeges kérdésben sem dönthet ma már egy európai állam sem elkülönítve; az eszmék, intézmények fejlődése solidaritásban áll az egész világon s ebben hazánknak is helyet

kell foglalnia. Tehát elv gyanánt fejében készen volt az, minek hirdetésére éppen e választmányban való működése adott ösztönt. Meggyőződött, hogy a gyökeres reform kiterjesztendő, a jogviszonyoknak a politikai intézményekkel való kapcsolata miatt, politikai egész állapotunkra. Így egy politikai iskolát hozott létre, szintén egészen szűk körben, mely előbb csak baráti körként karolta fel eszméit. Ez tekinthető a centralisationális iskola első, rendszeres megalakulásának, mely az 1843-44-iki országgyűlés előtt tettleg föl nem lépett ugyan; de melynek meggyőződése elhatározottá lett s ennek az elvnek hívebb támogatója, utóbb küzdője Eötvösnél nem volt és nem lehetett.

Igy jött el az 1843—44-iki országgyűlés, melyen Szalay, mint Korpona követe, az alsó-, Eötvös pedig a felsőházban vett részt, mint az ellenzéknek Batthyány mellett most már elismert vezére.

Eötvös szereplése ezen az országgyűlésen némileg egyértelmű az országgyűlés egész történetével; mert alig volt oly fontosabb kérdés, melyhez ne szólt, melyben részt ne vett volna. Azonban mindennek részletezése nagyon is meghaladná ez életrajz kereteit. Összesen mintegy 270 kisebb-nagyobb felszólalását ismerjük. Ezek közül a börtönrendszer érdekében tartottakat már említettük. Láttuk továbbá a vallásügyről is nézeteit még 40-ből, melyek szerint e kérdést a vallásegyenlőség, tökéletes kölcsönösség és szabadság alapján kívánta megoldatni és hogy nézete a vegyesházasságokból született gyermekek vallására nézve diadalt aratott. A többi beszédei közül pedig különösen kiemelkednek jövő aktiv politikai működése szempontjából azok, melyeket a túrmezei nemesség panasza ügyében (két beszéd) s a szabad királyi városokról alkotott törvényjavaslat tárgyalásai alkalmával mondott el 1844 márcziusában (12 beszéd); mert különösen ez az utóbbi kérdés egész figyelmét lekötötte annál a sokszerű kapcsolatnál fogva, melyekkel egész alkotmányunkkal összefüggött. Ebbeli nyilatkozatai szorosan megegyeznek a Szalayéival, a ki ugyane kérdésben 1843 szeptember 27-ikén tartotta nevezetes beszédét. A szabad királyi városok valódi képviseltetése-

ben ugyanis Szalay is többet látott, mint a mit a javaslat kifejezett; t. i. látta egy új elemnek az alkotmányba behozatalát s ez által a teljes jogegyenlőség előkészítését, vagyis az egész nemzet parlamentaris képviseltetése győzelmét; tehát egy népképviseleti országgyűlés és parlamentaris felelős kormány bontakozott ki messze néző tekintete előtt. «Mert nem municipalis ország képében látom a nagygyá lett hazát, — teszi hozzá — nem hiszem, hogy municipalis foederalismus lehessen a végczél.» Elismeri, hogy fenmaradásunk megyei szerkezetünk következménye; de statussá fejlődésünket nem neki fogjuk köszönni. Ezért, noha a megyék jogai megszorítását most még a haza érdekei ellen valóknak tartaná; mégis már most megjelölt volna a javaslatban oly kiváló pontokat, melyek a centralisatio kapcsaiul szolgálhassanak.

Többször és teljesen így, de már részletesebben nyilatkozik Eötvös. Először akkor szólt ehhez az ügyhöz, midőn 1844 január 30-ikán és február 1-én kifejtette a főrendi kormánypárti állásponttal szemben, hogy a túrmezei nemesség ügye országgyűlési tárgy s a verificatiót országgyűlési jognak mondván, többen s maga a nádor is ezt a municipalis rendszerbe ütközőnek mondták. Szivéből tiszteli ő a municipalis szervezetet, — felelte Eötvös február 1-én — mert tudja, hogy létünket az 52 megye mentette meg, mint megannyi bástya. Ezt alkotmányunk egyik fő talpkövének tartja jövőre is; de nem hallgathatja el, hogy kivált a végrehajtó hatalom tekintetében a megyék hatalma túlságos és veszélyes; mert ez sem a renddel, sem a törvények gyors végrehajtásának feltételével nem egyeztethető össze. Azonban míg kormányi felelősség nincs, míg a törvényhozás ujjáalakításában szabadságunknak nagyobb biztosítékait nem kapjuk; addig a megyék eddigi teljes jogai megtartandók. Utóbb a városok rendezéséről szóló törvényjavaslatnál a municipalis szervezettel, mint Szalay, egészen hasonló viszonyba hozza a városok rendezésének ügyét, mint szintén municipalis szervezetét; de élesen megkülönböztetné egyrészről a közszabadság eszméjének szempontjából a politikai szabadságot, melyet ez fentart, az egyéni sza-

badságtól, melyet veszélyeztet; másfelől alkotmányt fentartó szerepét, melyet azonban e szervezetében nem bír összeegyeztetni egy erős kormány szükségképi feltételeivel. Ugyane viták alatt fejtette ki nézeteit a szabadválasztás szükségéről s a kötelező követi és főleg a pótló utasítások káros hatásáról. Hasonló okokból

24. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

tartotta szükségesnek május 9-iki beszédében az országgyűlés évenkénti tartását; mert egyedül ez biztosíthatja hazánk törvényhozási és végrehajtási egységét. «Magyarországnak centralisatióra van szüksége, — mondá ez alkalommal — s e centralisatiónak felfogásom szerint egyetlen módja az, hogy a törvényhozó

testnek befolyása és ereje a municipiumok irányában erősíttessék.» De ez csak a felelősségből merítheti eredetét és okait.

E helyekkel kissé részletesebben foglalkoztunk; mert bennök már ott van alapelveiben mindaz, a min a centralistikus iskola utóbb jóformán semmit sem módosított, csak részletesebben kifejtett. De ugyanitt ki van fejtve az a későbbi elv is, hogy elkülönzött javításokkal nem lehet egyetemes átalakulást végrehajtani. A reform csak rendszeres politikai tanok eredménye lehet. Ha a törvényhozás a maga egész akaratát ki nem fejtheti, csak panaceákat teremthet, melyek jó hatása éppen azért kétes marad az összes irányában.

A másik, a mit Eötvös politikai állása ebben az időben mutat, az egyenlőség elvének hangoztatása. Némileg politikai helyzetünkből következik, hogy a szabadság és egyenlőség eszméi közűl, melyek csak elméletben férnek meg oly békésen, de az állami gyakorlatban egymással valójában fordított arányban állanak, s tehát az egyik túltengése a másik rovására esik: nálunk a 40-es években az egyenlőség, még pedig a törvény előtti, éppen úgy mint az alkotmánybeli, némileg absorbeálta a szabadság eszméjét; vagyis, midőn népfelszabadítást és összeolvadást említettek, mint a szabadságok legfőbbjét, voltaképen az egyenlőséget értették alatta. Eötvös ugyan az egyéni szabadságot éppen úgy, bárha nem annyiszor hangsúlyozza; mégsem tűzte ki ekkor még oly súlylyal az újabb törekvések legelső czéljául s az újabb állami feladatok legfőbbjéül, mint utóbbi röpirataiban és nagy művében *A XIX. század uralkodó eszméi*ről; sőt midőn a centralisatio állami és nemzetfentartó szükségét hangsúlyozza, szintén az egyenlőség érdekében tör lándsát, minek oka nem az állam és határai s az önkormányzati jog köre helyes felfogásának hiányában, hanem egyenesen abban keresendő, hogy nálunk nem egy erős centralisitio határainak megvonása volt kérdésben, ellenkezőleg, a túlságos municipalitás korlátozása s ennek a helyes államisággal való összeegyeztetése. Ezt azért kell már most kiemelni, mert utóbb Eötvösnek nem egyszer vetették szemére, hogy később hangozta-

tott önkormányzati elvei s az egyéni szabadság biztosításáról felállított tanai ellentétben állanak a 40-es években a municipiumok korlátozásáról s ez által az egyéni szabadság biztosításáról felállított elveivel. De, mint látjuk, ez az ellentét csak látszólagos s így bátran tovább mehetünk.

VI.

Így álltak e fontos kérdések az elmék meggyőződésében, még pedig már 1844 elején teljesen megérve, midőn, tehát az országgyűlés derekán, társainak beleegyezésével Szalay hirlap megindíthatása végett folyamodott. Ekkor történt, hogy Landerer Lajos, a bécsi kormánytól felbíztatva, sőt tán megvesztegetve, oda terelte a *Pesti Hirlap* kiadása kérdését, hogy Kossuth a szerkesztésről lemondott, kit abban a reményben ringattak, hogy ő is kap egy új hirlap megindítására engedélyt, a mi azonban csak jól kivetett háló volt, hogy a *Pesti Hirlap*ot annál könnyebben hagyja oda. Landerer, ki tudta, hogy Kossuth engedélyt kapni nem fog s kinek érdeke az volt, hogy két ellenzéki lap ne legyen, sietett a szerkesztést Szalaynak felajánlani, ki meg elfogadta, abban a hiszemben, hogy úgyis az ellenzéki többi árnyalat lapot fog kapni a Kossuthéban. Röviden: Szalayék azt hitték, hogy két ellenzéki hirlap lesz s így örömmel ragadták meg alkalmát, hogy végre szóhoz juthassanak. E második hirlap megindíthatásának kilátása benne van Kossuth utolsó vezérczikkeiben is. Ezt Szalayék állásának körülirása végett hangsúlyozni kell, viszont hangsúlyozni kell azt is, hogy Deák a Szalay vállalkozását a *Pesti Hirlap* átvételében helyeselte.

A másik kiemelendő körülmény az, hogy Szalayék tervei és eszméi éppen nem voltak titkok, már jóval a *Pesti Hirlap* átvétele előtt sem. Erre világosan czéloz Kossuth, midőn utolsóelőtti vezérczikkében ültetményeiről beszél, melyek «most mind idegen kezekre mennek át, jótakarókra, becsületes s *tudós* kezekre kétségtelenül, de melyek mégis idegen kezek, miket elődjök ültet-

vényihez nem csatol semmi emlékezet». Ezeket az ültetményeket közvetve ugyan, de lehet a megyére is vonatkoztatni; annyi azonban bizonyos, hogy a sok tekintetben más irányelvek hangoztatásának és előtérbe állításának előre tudása is ebben ki van fejezve. De nem szabad elhallgatni azt sem, hogy ebben nem a mult irányelveivel való ellentétet akarja hangsúlyozni; sőt Kossuth, mintha a közös végczél azonosságát akarná kiemelni, ugyanitt azt írja: «A megyei institutio, ha képviseleti rendszerre alapítva, a népszabadsággal összhangzásba hozatik, s hivatásainak gyakorlatában a kor igényeihez idomíttatik: valamint a szabadság individualis élvezetének leghatályosabb organuma, úgy nemzetünknek semmi európai intézvényért, semmi szobatudós papirosgondolatáért cserébe nem adható, becses, drága kincse,» s fölhívja a megyéket, hogy túlkapásaikkal e kincset ne veszélyeztessék. Utolsó vezérczikkében is azt mondja, hogy az ellenzék czélja, «szabadság s alkotmányos jog minden magyarnak; nemzeti jóllét, mely a szabadság gyökeréről hajtson; közös teherviselés különbség nélkül; s az alkotmányos szabadság közös élvezete, azon organicus formák kifejtése s a népképviselet kellékeihez idomítása által, melyeknek köszönhetjük, hogy él magyar, áll Buda még. — Vagyis egy szóval: magyar formákhoz szabott valódi magyar népképviselet: e szó mindent magába foglal.»

Kétséget nem szenved, hogy ezekben körülbelől ki van fejezve a Szalayék alapelve. Ezt ők sem tagadták sohasem. Sőt általában azt mondhatni, hogy ez az egész ellenzék programmjában nemcsak benne volt, hanem ez ennek legfőbb pontját tette; az eltérés csak a megvalósítás lehetőségében, sorrendjében s bizonyosan módjában volt és lett volna, ha t. i. az ellenzék minden árnyalata nézetét kifejtette volna. De nem fejtette ki éppen idő- és czélszerűségi okokból s így az alkalmazás módszere és részletei nemcsak nyilt kérdések voltak; hanem Eötvösék nélkül azok is maradtak volna. Ugyanis sohasem látszott nálunk az idő, a 44-dik év utáninál, kevésbbé alkalmasnak a megye elleni fellépésre; mert a korteskedés, az erős kormányi beavatkozás meg-

gátlása ugyis a megye népszerűségét és létét szabadelvűek és kormány előtt egyaránt megingatták. Különösen a zalai 1843-iki események az ellenzékre oly hatással voltak, hogy maga Wesselényi is czikksorozatot adott ki a megyei túlkapások ellen 1843-ban

25. SZALAY LÁSZLÓ.

(Nemzeti kórállapot) és Kemény, részben még elébb, *A korteskedés és ellenszerei* (I–II.) művét írta ellenök, hogy itt egyebeket ne említsünk. Úgy látszott, hogy a megyei elcsábított nemesség polgári szabadsága jövőjét dúlja fel, alkotmányunk léterét vágja

ketté fertőző, öngyilkos kézzel. És az, hogy számos haladási kérdést megbuktatott, nem is a legszomorúbb eredmény volt; gyászosabb volt az, hogy törvényhatósági szervezetünk nagy súlyu elleneinek adott fegyvert kezébe s a szabadelvűeknek némán kellett tűrniök a vádat, hogy a megyék miatt haladás, közigazgatás, törvények végrehajtása, szólás-, sőt személyes szabadság, a jogok békés birtoka mind lehetetlenek a nyers erő ily uralma mellett, melyben egyesek zsarnokságát a tömegek zsarnoksága váltotta fel, mely végzetesebb volt a kormánynak a szólásszabadság ellen elkövetett önkényénél. Valóban a szabadelvűek megdöbbenése hasonló volt ahhoz, minőt az 1836—39. években gyakorolt kormányi önkény okozott; úgy hogy Wesselényi ezekből hazánk romlását, Kemény idézett művében a forradalmat és sokan alkotmányunk feldúlását jósolták; utóbbiak annál inkább, mert a megyei kicsapongásokról magának az 1843—4-iki országgyűlésnek sem sikerült intézkedni, noha a királyi javaslatok egyike volt.

Mindenki belátta, hogy a megyei visszaélések ellen csak egy a gyógyszer: a központosítás és a kormány erejének, befolyásának növelése. Ezt a kormány és a conservativek úgy értelmezték, hogy a most létező és Bécsből működő kormányt kell erősítni s ez volt az 1843/44-iki országgyűlés után a kormányi politika főfeladata. Eötvösék s általában a szabadelvűek úgy értelmezték, hogy mivel a megye a szabadságnak nem ad elég biztosítékot, mivel a haladásnak sem eléggé eszköze, tehát központosítás kell ugyan, de a részletekben kidolgozandó népképviseleti országgyűlés és parlamenti felelősség szabatos megállapításával. E gyökeres átalakításig minden úgy hagyandó, a mint van. A különbség tehát abban állt: amazok erős kormányt akartak feltételek nélkül; ezek erős kormányt a szükségképeni feltételekkel. E szerint amazok is ismervén a jelen rendszer gyengeségeit, ezeket megbélyegezve és ostorozva, a hatalomnak le akartak foglalni minden tért, hol még a politikai szabadság megvonulhatott s az alkotmány biztos alapot lelt; emezek szintén nem

palástolgatván a hiányokat, magát a rendszert lelkiismeretesen védelmezték, míg jobbal föl nem cserélhetik. E pontra azért kell súlyt helyezni, mert midőn emígy Eötvösék megegyezni látszottak a conservativekkel és a kormányi törekvésekkel a megyerendszer hiányai feltárásában, a mint ezt elleneik nem is mulasztották el szemökre vetni: teljesen eltértek tőlök úgy a czélban, mint nemzeti átalakulásunk összes részletkérdéseiben. De más részről ugyanezekben nemcsak teljesen megegyeztek az egész ellenzékkel, de sőt annyira nem mondtak újat, hogy pl. programmjok majdnem teljesen benne van Kemény *Korteskedés és ellenszerei* 1842—43-ban megjelent munkájában, melyre utóbb nemcsak hivatkoztak, hanem némely kérdésben elég volt idézni belőle a megfelelő részeket; holott megjelenésekor a szabadelvű eszmék e valódi raktárát a szabadelvű sajtó figyelemre sem méltatta; ellenben a *Világ*, noha conservativ nézőpontból, több czikken keresztűl dicsérettel és magasztalással ismertette.

Mégis a valóságban a centralisták programmja, ha a végczélban nem is, de különbözött az egész ellenzékétől a következőkben: Ők az alkotmányos eszméket tüstént a gyakorlati életbe kívánták volna bevinni; ki akarták mutatni határaikat önmagokban és más intézményeinkkel való viszonyukban, s így egészben haladásunkat, az eddigi iránytól eltérőleg, más kiindulást véve, más irányba terelni; főnek s legközelebbinek mutatni be, a mit az egész ellenzék csak távoli czélnak gondolt; az alkotmány összes pontjait revisio alá kívánták venni és szabatosan formulázni; tisztázni a követi utasítás, kérvényezési, ellentállási, verificationalis, választási, felelősségi stb. jog összes részletkérdéseit, hogy — mint Szalay mondá — «elvont tételekből concret valóságokka alakuljanak». Így kezökben az egész politikai irányelv megváltozott. Nálunk 1832—6-ig a rendszeres munkálatokba, a gyökeres átalakításba vetett hit uralkodott a meggyőződéseken. Deák megváltoztatta az elmék e hitét s azt hirdette, hogy csak részleges, «per excerpta» javítások felelnek meg viszonyainknak. Ez uralkodott a két következő országgyűlésen; de Deák távolléte miatt

1843/44-ben megdöbbentően csekély sikerrel. Most újra a gyökeres átalakítás eszméje foglalta le a Szalayék meggyőződését; így tagadhatatlanul ellentétbe helyezkedtek nemcsak Deákkal, hanem az egész ellenzékkel; s oly elveket állítottak fel, melyek nem mondjuk, hogy csak forradalom, de viszonyaink közt bizonyára csak és csakis rendkívüli körülmények közt voltak kivívhatók. Ezért nevezték el őket centralistáknak, elméleti politikusoknak, szobatudósoknak, doctrinaireknek és mert heten voltak, Magyarország hét bölcsének.

Így indúlt meg az az elméleti harcz a *Pesti Hirlap*-ban, mely 1844 július 4-ikétől 1845 végéig tartott, elébb, 1844 július 4-ikétől 1845 július 1-jéig, Szalay s azután Csengery Antal szerkesztése alatt. A tagok, úgy látszik, bizonyos megszabott terv szerint felosztották magok közt a tért. Eötvös az elvek és eszmék definitióiba és birálatába merült, Trefort Ágoston a nemzetgazdasági, Szalay főleg a codificationalis részletkérdéseket választotta, noha általán, mint szerkesztő, keveset írhatott és 1845 közepén főleg azért vált meg állásától, hogy ideje legyen nézetei kifejtésére. Csengery, ki később a törzstagok egyike lett, kissé utóbb csatlakozott hozzájok, a többi tagok Irinyi József, Lukács Móricz, Szontagh Pál voltak;[1] de az utóbbiak is már kevesebbet dolgoztak.

Nem akarván itt ennek az egész eszmeharcznak történetét megírni, mely főbb vonásaiban úgyis nagyon sok helyt olvasható s Beksics egy, noha nem kimerítő művet is írt róla, csak Eötvös működésére kívánunk szorítkozni. Ő volt a kérdés legkitartóbb és legszenvedélyesebb vitatója: 1844-ben 9, 1845-ben 31 és *Agricola levele* czím alatt 8 más czikket írt, keserű harczot folytatott kivált Dessewffy Emillel a *Budapesti Hiradó*,[2] de aztán

[1] Mások, mint Pulszky Életem és korom I. 228. l. Irinyi helyett Madách Imrét említik; de én nem találom, hogy írt volna a Pesti Hirlapba. Pulszky, noha barátjuk volt, korainak mondta a fellépést s írt is ellenök a Jelenkorban

[2] V. ö. kivált a 210. s következő, továbbá 242., 275. számokat Dessewffy Emiltől és Eötvöstől a Jöjjünk tisztába czikksorozatot P. H. 233. s köv. sz.

a *Jelenkor*, *Erdélyi Hiradó* s végre maga az ellenzék másik része, többek közt magán Pestmegye közgyűlésén Kossuth és Széchenyi ellen. Egyike volna a legérdekesebb jelenségeknek végig kisérni az egyes kérdések feletti harczokat, mondhatni a nézetek egymásra hatását, a félreértések és helyreigazítások, meg kimagyarázások és szemrehányások tömkelegein; de ez maga egy kis monografiát igényelne s meg kell elégednünk Eötvös czikkei felsorolásával.[1] Valami érdekes látvány ezeket, valamint a lap többi czikkeit olvasni. Bennök Kossuthnak a napi események által előtérbe tolt kérdések feletti, az excerptákról és exigentiákról táplált elvei szerint írt gyujtó vezérczikkeit néha pár hétig elhúzódó s nem is az egymás után megjelenő számokban következő értekezések, tudós fejtegetések váltották fel főleg a következő kérdésekről: központosítás és municipalis rendszer, kérvényező, szavazati jog és választóképesség, követigazolás, közigazgatás egységesítése, évenkénti országgyűlés, népképviselet és kormányi felelősség, városi ügy, községrendezés, követi utasítás, nemzetiség és a magyar nyelv diplomatikai állása, a foederalismus veszélye s a decentralisatio túlsága, de e mellett a codificatio számos más kérdéseiről is. Mindez más szóval a politikai eclecticismussal való szakítást jelentette s fő czélját az alkotmányos központosításnak szükségével lehet leg-

[1] I—IV. Központosítás és helyhatósági rendszer. 1844. 366, 368, 369, 372. sz. — Középponti vasút. 376. sz. — Egység és birodalom. 380. sz. — A B. P. Hiradónak válasz. 382. sz. — Városi ügy. 384. — Tájékozás 406. sz. — Centralisatio s valóságos municipalis rendszer. 1845. 420. sz. — Utasítások. 424. sz. — Agricola levelei. I. 423. sz. II. 427. sz. III. 435. sz. IV. 459. sz. V. 490. — Adóügy. 430. sz. — Felelet a Jelenkornak. 436. sz. — Állásunk. 441. sz. — Per quam regulam nem jog a magyar nemesség adómentessége? I. 442. II. 445. III. 446. — Népképviselet és annak akadályai. I. 461. sz. II. 462. sz. III. 463. sz. — Szabadság az ó és új kor fogalma szerint. 480, 481, 482. sz. — Ügyünkben. 495—498. — Agricola levele. 517. sz. — I. Jöjjünk tisztába. 533. sz. — III. Mi teszi megyerendszerünket az alkotmány biztosítékává? 535. sz. — IV. Mit szükség erősítenünk, törvényhozásunkat-e vagy megyerendszerünket? 536. sz. — V. Verificatio kérdése s utasításadási jog. 537. sz. — VI. A verificatio s utasításadási jognak hatása, megyei szerkezetünk szempontjából tekintve. 541. sz. — VII. Miután kell törekednünk? 542. sz. — VIII—IX. Valljon lehető-e nálunk parlamenti kormány? 543, 544. sz. — Némely észrevételek a B. P. Hiradó 242. számára. 547. sz. — Agricola levele. 561, 579. sz. — Jöjjünk ki a személyességekből. 571. sz. — II—III. További észrevételek a B. P. Hiradó irányában. 373, 574, 575.

jobban kifejeznünk vagy mint a *Pesti Hirlap* egy levelezője e szavakkal írta körül: nemzeti egység, jogegység, törvénykezési és közigazgatási egység és az országnak az eszmezavartól való megmentése. Ez volt a főelv, mely minden részlet felett uralkodott s mely tehát az egész lapnak megadta alapszínét.

Mind e törekvések, valamint főképen az alkotmányos központosítás eszméjének alkalmazása a közigazgatásra, törvénykezésre, nemzetgazdaságra s a fönnebb elősorolt főkérdésekre, különösen az országgyűlésnek október 15-ikén való bezárása után lett volna a lap főtörekvése; de egyelőre a főelvek folytonos szükségképi magyarázata miatt nem került rá sor. A közvélemény untig ismételte Deák 1835. jun. 16-iki nagyhírű szavait a megyéről, melyeket pedig 1845-ben már úgy és oly kihatással ő sem kivánt volna értetni többé, mint idézői. A conservativek az egész eszmemenetet gyerekjátéknak, doctrinairségnek nevezték, melynek a politika legközelebbi feladataival semmi köze s szerintök a *Pesti Hirlap* olyak fejtegetésében gyönyörködik, miket unokáink és maradékaink harmad-negyedíziglen egykor talán mondani fognak; Széchenyi is 1845 tavaszán Pestmegye közgyűlésén a centralisatiót «rántott csibének» keresztelte Eötvössel szemben; s általában 1845-ben írt czikkeiben nem egy gúnyt szór ellene; az egész ellenzéki közvélemény pedig megegyezett abban, hogy ezek az elvek veszedelmesek, vagy legalább a legroszszabb időben tálaltattak fel, melyeknek most csak az absolutismus fog örvendeni s így inkább akarta volna a megyék hiányait orvosolni, mint utópiák után kapkodni. Egyszóval ellenzék és conservativ párt egyaránt helytelenítette elveiket ez alakban s így ők bírták a politikában elérhető egyetlen egyetértést, az antipathiát. A finomabb elemzők azt is vitatták, hogy Szalay, Eötvös, Irinyi és Trefort, a fő küzdők, magok sincsenek nézeteikkel egészen tisztában. Eötvös nem egyezik meg Irinyivel s ezek a más kettővel, úgy hogy legalább is három árnyalat van nézeteikben. Ezenkívül Eötvösre nézve a vád még egészen különös alakot is öltött, t. i., hogy ő költő, a ki főleg regényeket ír,

tehát ideái is költészetbe valók. Ezt Széchenyi után ismételte a *Budapesti Hiradó* s minden más ellenfele.[1] Eötvöséknek tehát bőven akadt alkalma nézeteik ismétlésére; de épen ezért a főkérdések vették őket majdnem egészen igénybe; hiszen még mielőtt a *P. Hirlap* kezökbe került volna, Kossuth az azóta számtalanszor ismételt kérdést intézte ugyanott hozzájok: «centralisatiót akartok franczia vagy orosz értelemben?» — mintha még egy más nem is lett volna gondolható.

Ily körülmények közt vette át gróf Majláth Antaltól a cancellária vezetését 1845 április 5-ikén gróf Apponyi György, a ki működése súlyát a megyékre vetvén, sok főispán helyett administratorokat nevezett ki, kiket Pestmegye tavaszi közgyűlésén «Kreishauptmann»-oknak neveztek el a II. József korára való visszaemlékezéssel. Velök végeredményében a kormány körülbelől ugyanazt czélozta, mit Eötvösék más módon akartak elérni: t. i. a megyék megszorítását s a kormány erősítését, a mit Kovács Lajos az *Erdélyi Hiradó*ban így fejezett ki: «merőben ellenkező czélok felé törekedő erők az eszközök megválasztásában bámulatosan egy pontra jutnak».

Azonban a *Pesti Hirlap* egyelőre nem engedett; sőt elveit megszilárdulni érezvén, Szalay 1845 május 6-ikán kijelentette, hogy maga is a küzdők sorába akarván lépni, július 1-jén Csengerynek fogja átadni a szerkesztést, ki ugyan valamivel szabadabb programmot adott, de nem az elvek vitatására nézve. De hogyan is mondhattak volna le, midőn az *Erdélyi Hiradó*ban, melyben a legjobb czikkek jelentek meg a *Pesti Hirlap* által felvetett eszmékről, Kovács Lajos maga elismerte, hogy báró Eötvös centralisatiója ellen kifogás nem lehet; mert a statutarius jog túlterjeszkedésének meggátlását, az adókivetés, közlekedés, verificatio, pótló utasítások eltörlését magának a megyerendszernek érdekében óhajtani kell. E mellett a legújabb honti események éppen e létkérdésekre terelték a figyelmet s Pestmegye ezek

[1] L. erről Budapesti Hiradó 211 és Pesti Hirlap 533. sz. s tesz rá Eötvös czélzást *A falu jegyzője* III. kötetében is.

tárgyalása kapcsán augusztus 27-ikén elfogadta, hogy a kormány tettleges fellépésére tettleges lépéssel kell felelni s kimondta, hogy reformot sürget, még pedig az alkotmányos felelős kormányzatot. Kossuth erre másnap azt felelte, hogy a felelősség eszméje benne van Ulászló törvényében s ő nem ismeri el, hogy a kormány most is ne volna felelős. «Igaz, felelte rá Eötvös augusztus 28-ikán, a felelősség eszméje törvénykönyvünkben ki van mondva; de az alkotmányos élet valódisága a felelősség valódiságában áll.« Így ez külön jegyzőkönyvi pontban foglalt helyet. Pestmegye e határozatával megelőzte az összes megyéket s előkészítette az 1847-iki követi utasítások szellemét. Valóban Pestmegye e pontról való gondoskodást már most az utasítást készítő választmányhoz tette át s közölte az összes hazai megyékkel, melyek tehát szintén foglalkoztak a kérdéssel.

Azonban midőn a kormány az administratorok, az egyes hivatalok jobb fizetése és a kormánypárt erősítése által nyiltan azt a czélt tűzte ki, hogy a megyei beligazgatást akarja megjavítni: valóságban az ellenzéket akarta megsemmisítni; s ebben ő is, mint a hatalom majdnem mindig teszi, a fennálló intézmények egyikének megrontását szemelte ki a közjó megdöntésére. Az ellenzéket, a megyéket egyaránt felriasztotta e macchiavellistikus törekvés. Pestmegye végzése, rá Zala határozata s ez alkalommal Deák hatalmas beszéde a novemberi közgyűlésen a napi kérdések köré csoportosulást s a védelemre tömörülést tették szükségessé. Erőegyesítés lett a jelszó; ezt Szemere Bertalan mondta ki először Pesten a szeptember 25-ikén kapott fáklyás-zene alkalmával. Az ellenzék csak ezzel állhat ellent a kormánynak, mely szintén az alkotmány, nemzetiség, reform népszerű jelszavait hangoztatja; csak így mutathat rá a valódi és ál reform, az igazi és ál alkotmányos eszme közti különbségre. Szemere a közérzületet fejezte ki. Az ellenzéket a conservativ párt már-már megsemmisítettnek, felbomlottnak jelentette ki; maga Wesselényi is a távolból azt hitte, hogy a régi ellenzék kora lejárt. A magánlevelek, melyekből számosat volt módunk olvasni, tele vannak

a széthúzás és meghasonlás iránti panaszszal. Ez volt az oka, hogy a *Pesti Hirlap* már 1845 szeptember havától az egyetemes ellenzéki elvekhez kezdett simulni és Eötvös utolsó czikksorozata után csak a *Budapesti Hiradó* elleni (275. szám) védelemre szorítkozott főelveire nézve.

26. DEÁK FERENCZ.

Ez azonban nem volt elég. Ezért Deák szükségesnek tartotta az ellenzékről általában Zalában nagy beszédet tartani, mely minden körben méltó feltünést keltett; másrészt Pesten már 1845 júniusában az ellenzék főbbjei megegyeztek egy érte-

kezletben, melyet karácson táján tartanának. E végből 1845 november 18-ikán Batthyány Lajos elnöklete alatt Pesten 28 ellenzéki vezérférfiú ült össze tanácskozásra s az értekezlet előkészítésére, melyen Batthyányt, Deákot és Szentkirályit megbízták egy nyilatkozat készítésével, melynek hivatása lett volna az ellenzék egyesítése. Ez az értekezlet, melyen Eötvös is jelen volt, állapodott meg a *Pesti Hirlap* által követendő irányra nézve is. Erről Teleki utóbb 1846 február 19-ikén azt írta Wesselényinek, hogy az ellenzék meg akarta venni a lapot; de Landererék csak a régi szerződés szerint akarták átadni, mely szerint a lap jövedelme az övék s a szerkesztésbe is beleszólhatnak. Csengery lemondott volna igényeiről, ha Landererék is lemondanak; de ellenőrzés alá vetni magát nem akarta; csak abba egyezett bele, hogy 1846 január 1-jén az összes ellenzék czéljainak megfelelő programmot ad, ha szellemileg pártolják; Eötvös és Trefort pedig becsületszavukat adták, hogy többé a *Hirlap*-ba nem írnak; de ez alól az 1846 februári ellenzéki értekezlet feloldta őket abban az értelemben, hogy a programmnak megfelelően írhatnak; tehát csak a centralisatióról nem. Ugyancsak novemberben meghatározták a programmot, melyet január 1-jén a *Pesti Hirlap* kiadott, mely szerint felhagy a centralisatio fejtegetésével s azt másoknak sem engedi meg; egyszersmind Csengery szavát adta, hogy minden szőnyegre kerülő kérdést megbeszél Kossuthtal, Batthyányval és gróf Teleki Lászlóval. Így lett a *Pesti Hirlap* újra az egész ellenzék organuma s így vonult vissza Eötvös.

Deák a fennálló kérdések miatti sürgetésre 1846 január 31-ikétől február 16-ikáig csakugyan Pesten időzött s ez alatt értekezletet értekezletre tartottak. Ő nem helyeselte az annyit sürgetett programmot; mert ha ez általános, akkor minden emberé; ha részletes, szakadást szül; de megigérte, hogy Zalából oly körlevelet fog kibocsáttatni, melyben újabb sérelmeink elő lesznek sorolva előkészítés és egyesülés végett; végre megállapodtak, hogy a medárdi vásárkor Pesten újra találkozni fognak. A zalai körlevél 1846 márczius 2-ikáról csakugyan szétküldetett s az egész

országban nagy lelkesedéssel fogadták; de ebben nem voltak fölemlítve a haladás kérdései, csak a legközelebbi idők sérelmei; s ezért a reformok után sóvárgó ellenzék cselekvésre vágyó részét nem elégítette ki. Kossuth közben a galicziai lázadás hatása alatt a közteherviselést és állami örökváltságot tolta előtérbe; a centralisták meg ott voltak összes tanaikkal. Így történt, hogy a júniusi értekezlet, melyen Deák is részt vett, noha keserű kifakadások közt, elfogadta, mint legsürgősebbeket, a Kossuth terveit és el a népképviselet s a királyi városok rendezése ügyét; tehát már positiv programmot mondott ki s az adó megszavazásával kapcsolatban az alkotmányszerű garantiákat állította feltételül. Ugyanekkor augusztus 19-ikére tűztek ki újabb értekezletet, de betegsége miatt Deák sem ezen, sem a novemberi ujabb értekezleten nem vett részt. Beszéltek mindkettőn sok mindenről, de eredmény nélkül s végre 1847 márczius 15-ikére tűztek ki újabb értekezletet.

Ekközben 1846 deczember elején megjelent a conservativek kőnyomatu programmja s így az ellenzék is kénytelen volt kiadni a magáét a leghatározottabb alakban. Ez volt az egész ellenzék kívánsága. Ily körülmények közt tartották meg 1847 márczius 15-ikén népes értekezletöket megint Deák nélkül, de február 25-ikén Kossuth és Teleki László meglátogatták volt s előrek ikérték véleményét. Most már Deák is a programm mellett nyilatkozott; de egyelőre csak az alapelveket kivánta kimondatni, a kész programmot későbbre kivánta halasztani, a követválasztások idejére. Így jött létre márczius 15-ikén az a programmterv, mely végre az egész ellenzéket kielégítette. Ennek negyedik pontjában azt olvassuk a kormány törvénytelen és veszélyes eljárásairól szólva, hogy «az ellenzéknek törekednie kell: hogy a kormány-felelősség valósíttassék s oly garantiák vívassanak ki, melyek alkotmányosságunkat s országos és nemzeti érdekeinket minél tökéletesebben biztosítsák». E mellett több más pont is kifejezi az alkotmány szükségszerű fejlesztését a népképviselet és egyenlőség alapján.

E pontok főleg Deák elveit fejezik ki. Utóbb, midőn betegsége miatt külföldre készült, május közepén egy hetet töltött Pesten. Ez alatt ő írta meg a történelmünkben e név alatt ismert ellenzéki programmot, mely különben jó részt azonos a márcziusi megállapodásokkal; csak az örökös tartományokhoz való viszony van benne jobban kiemelve s kissé általánosabban fejezve ki a centralisták elve, mi Eötvösnek nem kevéssé esett rosszul.

Visszatérve Eötvösre, ő 1845 végén a mondott okokból visszavonult a hirlapírástól s alig pár czikket írt egész 1846-ban. Megint nagyobb irodalmi művekbe fogott; így készült el *A falu jegyzője* utáni hosszabb pihenés után május 1-jére a *Reform* és írta meg 1847 elejére *Magyarország 1514-ben* czímű regényét.

A *Reform* nem más, mint rendszerbe foglalása és szükségképeni új részekkel kibővítése azoknak az elveknek, melyeket 1844 45-iki czikksorozataiban kifejtett. Ezeket több helyt szószerint bevette e művébe.[1] Az egész műben általában a már ismertetett dilemmatikus okoskodást használja. A fő elv ez: a reform szükségének érzése általános, de némelyek excerpták, mások az egész alkotmányos szerkezet átalakítása által képzelik csak keresztülvihetőnek. Ez utóbbiak közé tartoznak ők; mert hazánk különösen a nemzet különböző osztályokra oszlása, törvényhozás és közigazgatás tekintetében tér el Európa más alkotmányos országaitól; még pedig hátrányára tér el s ezen csak gyökeres reform segíthet. Itt tér át a megyére, mely egykor elég biztosítéka lehetett s volt is alkotmányunknak; ma nem az és foederalistikus színezete által megakadályozza hazánk egységét; pedig nagy, egységes államok alakulása van az idők szellemében. Megyerendszerünk ellenkezik a haladással; mert: mellette a törvényhozás nem felelhet meg feladatának; nem fér össze a renddel és nem biztosítja az egyéni szabadságot. Ezt elismerik

[1] L. Összevetését Összes művei XI. 332. l. *Reform.* Lipcse, 1846. Köhler Kár. Ferencznél. 6, 298 l. — Németül: *Die Reform in Ungarn.* Aus d. Ungarischen übersetzt von dr. H. (dr. Henszlman Imre) Leipzig. 1846. K. Fr. Köhler. 274 l. Lipcsében a czenzurai viszonyok miatt nyomatta, azt akarván, hogy törlés nélkül jelenjék meg.

sokan s mégis buzgó védői a megyének, mint alkotmányunk egyetlen biztosítékának. Ez igaz. Míg jobb biztosítékot nem nyer, lemondani ő sem akar róla; de ha jobb biztosítékot nyer, mely egyszersmind a fenti elvekkel is megegyezik, akkor ezt fogadja el. A kik mostani helyzetünkön egyes javítások által akarnak segítni, azok a népképviselet és közös teherviselés, végre a kormány a főispáni hivatal új szervezése által akarják ezt elérni; de az első kettő a megye mai szervezete mellett ki sem vihető; emez pedig, mert alatta kényuralmi törekvések rejlenek, rend helyett csak zavarok forrása leend.

A reform, a haladás csak egyetlen módon lehető: «A kormányzó hatalom központosítása s vele kapcsolatban a kormányi felelősség életbeléptetése által»; más szóval, ha részt veszünk az európai egyetemes irányzatban, mely a centralisatio felé törekszik; mert a haladás csak úgy gondolható, ha jogi és alkotmányos viszonyainkban a többi államokkal lépést tartunk. Ez a Szalay már ismertetett tétele. Látható, hogy Eötvös a fősúlyt e művében nem annyira a centralisatio tanai bizonyítására helyezi; hanem egyszersmind és főkép az akkori kormányhatalomnak kívánja megmutatni, hogy a kormánynak alkotmányosnak, a közbizalmon alapulónak kell lenni, minek forrása csak a felelősség lehet.

R E F O R M.

B. Eötvös József.

Lipcse.

1846

27. A «REFORM» CZIMLAPJA.

E mű azonban, mikor megjelent, mondhatni elhangzott. Az ellenzék nem foglalkozott vele, mert úgyis ismerte, a conservativek azt hitték, hogy úgyis minden sorát megczáfolták; de e mellett, tevé hozzá a *Budapesti Hiradó* (1847. 538—39. szám), erre «a centralizálási eszme állásának jelen stadiumában egy csepp szükség sincs». Elmondván kivonatban a mű tartalmát, Eötvöst rögeszmében szenvedőnek mondja, midőn a megyét javíthatatlannak állítja s így végzi: «Conserváljuk megyei institutiónkat, melyek — ex concessis — nyolcz századig voltak alkotmányos szabadságunk őrei, oszlopi; rendezzük ildomosan (= eszélyesen), irányozzuk oda szerkezetöket, hogy jövőre is azok maradjanak és ne akarjunk bizonytalanra centralisálni.»

Mindebből csak az látszik, hogy kormánypárt, ellenzék a központosítást egyelőre eltemetettnek gondolták s ez általános hitre nézve Eötvösék aligha ringathatták magokat illusiókban.

VII.

Láttuk, hogy a 40-es években a magyar szabadelvű közvéleményben az egyenlőség elve volt a fő, mint a néppel szemben fentartott évszázados igazságtalanság orvoslására irányult törekvés. Ennek tulajdonítandó Eötvös műveiben is a fontosság, melylyel e kérdéssel foglalkozik. Erre czéloznak nemcsak értekezései, beszédeinek számos helyei, regényeiben elszórt gondolatai,[1] melyekben a szabadság elve nála is első sorban az egyenlőségben nyilatkozik; hanem három nevezetes művét írta e főkérdésről: *Éljen az egyenlőség!* vígjátékát s a *A falu jegyzője* és *Magyarország 1514-ben* regényeit.

[1] L. pl. a következőt: Megengedem, hogy urak, kik most a szabadság elveit leginkább hangoztatják, nem komolyak szándékukban; de valjon a szó, melyet kimondanak, nem győz-e meg ezreket mind a mellett? . . . s ha a kő akaratunk nélkül, sőt ellene indult is meg, nem fog-e azért mégis oda gördülni, hova azt természetes súlya vonja, elragadva mindent, mi neki ellentállni akarna?! . . . Igen, szebb napok közelgenek, s én látni reménylem az időt, hol jelen állapotunk, egy nehéz álomként elvonulva, majdnem hihetetlennek látszandik, még azok előtt is, kik egész éltöket benne tölték.

Éljen az egyenlőség! vígjátéka (4 felvonásban) először a Császár Ferencz *Aradi vészlapok* (1844 október 17-ikén) albumában jelent meg. Tartalma: Gróf Ábrányinak birtokpere van Hegyfalvy alispánnal, melyet veszni látván, ki akarna békélni; de Hegyfalvy nem enged; mert fiának, Vilmosnak, az Ábrányi Ilka nevű leányát szánta nejéül, miről a gróf hallani sem akar. Ekkor a boszús Ábrányi, tudván, hogy Hegyfalvyék gőgből nem akarják Irma leányukat az ő ügyvédje, Perlegi, különben derék és vagyonos fiának, Gyulának adni, mert nagyapja varga volt, rábeszéli Gyulát, hogy vegye kedvesét titkon nőül, a miben segítségét igéri az által, hogy a falu papját ráveszi az esketés végrehajtására. E beszélgetést kihallgatja Vilmos és elhatározza, hogy ő ugyane csellel fogja nőül venni Ilkát, a gróf ellenére. Erre Vilmos veszi át a csel továbbszövését s megnyeri mind Irma, mind Ilka beléegyezését, ráveszi apját is, hogy az ő összekelése tárgyában szóljon a pappal, kinek Hegyfalvy és Ábrányi egyaránt szólván, ez el van készülve, hogy két párt kell megesketnie. Vilmos ügyesen elhárít most minden akadályt s a gróf, noha Hegyfalvyék elbocsátott ügyvéde, Gáborszky, kifecsegi neki Ilka egy elfogott levele alapján, hogy Ilka is titkon akar megesküdni, annyira nem hiszi, hogy nem is tesz semmit meggátlására. A szerelmesek ugyanegy éjen adnak találkozót Hegyfalvy kertjében; de míg mindenki a barlangnál lesi őket, Vilmos a hárs-

ÉLJEN AZ EGYENLŐSÉG!

VIGJÁTÉK 4 FELVONÁSBAN.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF

28. AZ »ÉLJEN AZ EGYENLŐSÉG« CZÍMLAPJA.

fához tűzi ki a találkozót, hogy kijátszsza a leskelődőket; onnan együtt a templomba sietnek s már mint házasok térnek vissza a várakozókhoz, kik a barlangnál elbújva várják a kimenetelt. Előbb Gyula és Irma jelennek meg, mire Hegyfalvyék alig tűrtőztethetik haragjukat s kivált alig Hegyfalvyné, az alispán nagyralátó második neje; azután Vilmos és Ilka érkeznek meg, mire Ábrányin van a megütközés sora; de ő annyit beszélt az egyenlőségről s arról, hogy ő nem ellenezné leányának nemessel való összekelését, hogy most nem tehet mást, mint az egyenlőség nevében megadni magát s a szükségből erényt csinálni. Ezt teszik Hegyfalvyék is.

Eötvös e műve a politikai vígjátékok közé tartozik, milyet a 40-es évekből irodalmunk nem egyet ismer Nagy Ignácztól, Vahot Imrétől, Obernyiktől, Dobsától s másoktól. A kor irányának természetéből következik, hogy ezek az írók is, valahányszor a szabadság elvét a társadalomban rajzolták, mindig a válaszfalak lerontását, a felszabadítást, más szóval az egyenlőséget értették alatta. Eötvös e vígjátéka, mint az előbbiekből látható, fölvett alapgondolatát következetesen viszi át a művön, mely abból áll, hogy felfelé mindenki egyenlőséget hirdet; de lefelé hallani sem akar róla s a kudarcz vagy komikum abban áll, hogy mindenkit saját hálójában fognak meg. A darabnak nincs valódi hőse, vagyis tulajdonképeni hőse maga ez az alapeszme. E művében is azonban, mint irányregényében, több a satira és ironia, mint a komikum és humor; de különösen nagy haladást mutat első vígjátékához képest, hogy benne már rokonszenves alakokat léptet fel; ilyenek az ifjú párok, kikkel a szerelem, az érzés egyenlősítő, rangkórságot nem ismerő hatalmát hirdetteti, s ennek győzelmét rajzolja az álliberalismuson, melyet érdekesen rajzol a többi szereplőben. A gróf lenézi Hegyfalvyékat, noha ősnemesek; Hegyfalvyék lenézik Perlegit, mert noha híres és vagyonos ügyvéd, csak köznemes s nagyapja varga volt; Perlegi sértve érzi magát, hogy Gáborszky, a kis vidéki fiscalis, őt kollegának szólítja; az alispán huszárja dühös a gróf liberiás inasára, hogy őt nem

becsüli meg; Biri szobaleány meg arról panaszkodik, hogy apja, mint külvárosi kalmár, nem engedi, hogy egy szabólegényhez menjen. Mindez sok vidámsággal van tárgyalva s zavaros csak gróf Ábrányi alakja, ki nem elég következetes abban, hogy meggátolhatná leánya titkos esküvőjét s még sem teszi; bizalma ennek lehetetlenségében nincs eléggé indokolva, noha a költő világosan önhittségéért s előítéletes gőgjéért lakoltatja, midőn ugyanazon kelepczében fogatja meg, melyet ő Hegyfalvyéknak egész nagyúri könnyüvérűséggel készít. E művét először 1844 október 26-ikán adták nagy tetszés közt, csak pár helyt találta a közönség kissé hosszadalmasnak, mint az egykorú lapok mondják s 1892-ig tizenkilenczszer fordult meg a nemzeti szinházban,[1] legutoljára 1868 május 17-ikén.

E művét Eötvös csak kevéssel írta előbb, mint *A falu jegyzőjét* és az egyenlőség alapeszméje kiemelésében nagy köztök a rokonság. Még szembeötlőbb az alapeszme azonossága, ha a már ismertetett *A vár és a kunyhó* költeménye alapeszméjével vetjük össze, hol a viszonyok nagyobb ellentéte miatt ugyanily összeütközés tragikus megoldásra jut.

*A falu jegyzőjé*nek egész előállása, iratásának ideje, sőt tartalma is azt tanusítja, hogy Eötvösnek, legalább fejében, már az egész készen volt, még mielőtt a centralisatióra vonatkozó czikkeit közzétette volna. Világos, hogy a politikai átalakulás elmélete, a szükséges reformok rendszere s mindezeknek egy központosított képben, költői alakban való feltüntetésének tervezete egyszerre s tehát nem amazok után, érett meg benne. Így 1844 deczember 22-ike tájt már jó részben mint kész műről szólnak róla a lapok, tehát alig pár héttel az országgyűlés után. Csakis így magyarázható meg, hogy az akkori lassan munkáló időben már 1845 márczius elejére első füzete megjelenhetett. A teljes művet a költő Pulszky Ferencznek ajánlotta, ki, mint látszik, a centralista-ellenes párthoz tartozott, s ez alkalomból

[1] Berczik Árpád: A negyvenes évek magyar politikai és irányvigjátékairól. Budapesti Szemle. LXIX., 13. l. L. róla *Pester Lloyd*. 1868. 119. *Pesti Napló*. 166. sz. stb.

Bécsből egy érdekes nyilt levelet intézett Eötvöshöz, mely akkor a cenzura miatt nem jelenhetett meg; de utóbb kiadta az *Életem és korom*-ban. Ez azonban, noha nagyon helyesen bizonyítgatta az általános kérdések helyett a nyilt, gyakorlati kérdések fejtegetésének szükségét, post festa érkezett; mert ekkor már rég eldöntött tény volt az Eötvösék visszavonulása.

Térjünk át a regényre. *A falu jegyzője*[1] egy évet (októbertől a másik októberig) ölel fel Taksony megye életéből. Ezt a fogalmi megyét valahova a Tiszántúlra kell gondolnunk szorosan a Tisza mellé, a honnan a tokaji hegy is látható, tehát körülbelül Szabolcsmegye tájára. Legnagyobb része Tiszarét helységben foly le, hol Tengelyi Jónás jegyző, Réty Sámuel alispán, Vándory Boldizsár református pap a regény főbb alakjai. Éppen megyei tisztujítás előtt vagyunk. Az alispán, Réty, gyönge, a körülményekkel mindig megalkuvó férfinak van rajzolva, kit második neje, egy született báró Andorházy leány, kerített hatalmába, ki férje és mostoha gyermekei által akarja nagyravágyó czéljait elérni; ezért férjének rangot, czímeket kíván szerezni, Ákossal és Etelkával fényes házasságot köttetni. Megtudja, hogy Vándory, a pap, férjének testvére, kit apjának második házassága külföldre kényszerített s ki utóbb, mint egyszerű pap, nemes optimismusában öcscse javára lemond apai örökségéről; tudja továbbá, hogy Ákos a Tengelyi leányát, Vilmát szereti. Ekkor Macskaházy ügyvéd segélyével azt a tervet eszeli ki, hogy egy üveges zsidó által ellopatja Vándory és Tengelyi összes azon irományait, melyekből az a Réty-birtokokhoz való igényeit, emez nemességét igazolhatná és így biztosítni véli családja számára az ősi vagyont, megsemmisíti Tengelyi befolyását és Ákos tervelt házasságát. Tagadhatatlanul kissé erőszakolt terv; mert ha

[1] B. Eötvös József munkái. III—V. kötet. A falu jegyzője. Regény, írta B. E. J., Pesten. Hartleben Konrád Adolf tulajdona, I., 6, 312. l. II., 4, 376. l. III., 4, 316. l. Németül: Belletristisches Lesecabinet der neuesten u. besten Romane aller Nationen, etc. Hrsg. von Herm. Meynert. 1—12. Lief. od. 1—III. Bd. Der Dorfnotair. Von Josef Frhrn v. Eötvös. Aus d. Ung. v. Grafen Joh. Mailáth. 3. Th. 307., 353., 298. l. Leipzig. 1846. Hartleben.

MAGYAR

TÖRTÉNETI ÉLETRAJZOK

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA SEGÉLYEZÉSÉVEL
KIADJA
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

SZERKESZTI

SCHÖNHERR GYULA

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1903

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF

Vándory a maga teljes elégedettségében eddig sem követelte családi jogait, mint gyermektelen s helyzetében teljesen boldog optimista, ezután sem követelné; Tengelyi pedig, noha nem hirdettette ki a megyén nemességét, ezt szükség esetén más módon is be tudná bizonyítani, ha iratait valami módon elvesztené is.

E rablás, egy előbbi sikertelen kisérlet daczára, csakugyan megtörténik éppen a tisztújítást megelőző éjjel; azonban Viola nevű rabló, ki Tengelyi iránt hálát érez, mert beteg feleségét és gyermekeit házába fogadta, véletlenül kihallgatván az alispánné és Macskaházy beszélgetését a tervelt rablásról, megjelenik a kellő pillanatban Tengelyi házánál s maga veszi el a felbérelt üveges zsidótól a már elrablott iratokat oly czéllal, hogy őket Tengelyinek visszaadja. Minthogy azonban a megye székhelyén, Pórváron, a beavatottak másnap megtudják, hogy Tengelyi iratai ellopattak, őt gúnyosan kizárják a választói jog gyakorlatából. Tengelyi sértetten siet haza irataiért; de ott elkeseredve tudja meg a történteket s azt, hogy távollétében neje az ő tilalma daczára Ákost is elfogadta a háznál, ki a zűrzavarban megsebesült és most már leánya is némileg hírbe hozatott.

Az egész regény megértése végett ismerni kell Tengelyi és Viola, mint a regény főszemélyei életét. Tengelyi apja református pap volt Felső-Magyarországon; apja halála után Tengelyi a rámaradt kis vagyont önművelésre fordítja, külföldi egyetemet végez, hol Rétyvel köt barátságot; majd fenkölt idealismussal akar Taksony-megye székhelyén, Porváron, ügyvédeskedni, utóbb ugyanott szolgabíró, vagy esküdt lenni; bukása után, hogy nejét eltartsa, lesz kántor, akar lenni professor, nevelősködik, lesz gazdatiszt, végre falusi jegyző Tiszaréten, hová Réthy hívta; most, az alispán második házassága óta, egymással ellenséges viszonyban élnek, a választásnál az alispánságban Bantornyai Lajost támogatja, ki azonban vele együtt bukik. Mindez lemondatja őt reményeiről, sőt beteges ingerültséggel minden dolgot pessimisticus szemmel néz s majdnem gyönyörködik, hogyha a dolgok jobbrafordultán keserű kétségeit fejezheti ki.

A maga módja szerint hasonló Viola sorsa is; ő is az élet egyik legyőzöttje, csakhogy még inkább az. Becsületes, vagyonos paraszt volt Tiszaréten, midőn egyszer, felesége szülési fájdalmai alatt, Nyúzó Pál főbíró fuvarszolgálatra kényszerítette, noha szolgálatait arra az évre már lerótta. Ő ugyan engedett a parancsnak s lovait elküldte kocsisával; de a főbírói önkény az ő jelenlétét rendelte el s midőn menni nem akart, erővel hurczoltatta oda, sőt ellentállása miatt meg is akarta botoztatni. Ekkor feltámad kínzói ellen, az alispán udvarán a véletlenül keze ügyében fekvő fejszét felragadva egy embert megsebesít, egyet megöl, elmenekül s rablóvá lenni kényszerűl.

Ez volt a helyzet, midőn az írásokat elrabolták. Most már a főkérdés Macskaházyra s az alispánnéra nézve ezek megszerzése volt, még mielőtt Viola Tengelyinek visszaadhatná. Czifrának, Viola egyik rablótársának árulása következtében megtudják Viola rejtekét s már másnap este a szent-vilmosi erdőbe elfogatására indulnak Nyuzó Pál, Macskaházy és pandurjaik; míg másfelől Viola felesége, Zsuzsi, Peti nevű czigány s a Réty gulyása megmentésére sietnek. A Tisza áradása miatt elkésnek; azalatt a rablók közűl kettő elesik, Violára rágyujtják a kunyhót s ő elkábultan az írásokkal kirohan, melyeket Macskaházy kikap kezéből. Violát statárium elé állítják, mely halálra itéli; azonban Kislaky Kálmán, a bíróság elnökének fia, ki szerelmes Réty leányába, Etelkába, főleg Etelkának biztató levele következtében kiszabadítja Violát az elfogatást követő éjen. Ekkor Viola meglepi egy estve Réty házában Macskaházyt, ki már 50.000 forinton árulta az irományokat az alispánnénak, elveszi tőle őket s a dulakodásban megöli, éppen azon az éjen, melyen Macskaházyt az alispánné által felbérelt üveges zsidónak kellene megölnie s az írásokat megkerítnie, ki épen ezért a kályhalyukból az egész jelenet tanuja. E gyilkosság után Viola elköltözik nejével és két gyermekével a harmadik vármegyébe, a hol egy más ember igazolványaival tanyai szolgálatot vállalva, nyugodtan élhetne. Azonban Macskaházy haldokolva Tengelyit nevezi gyilkosának; Tengelyi börtönbe kerül s

véletlen körülmények összejátszása csakugyan erős gyanúba keveri.

Ekközben Ákos összetűz apjával és mostohájával s Vándoryhoz költözik, míg Vilmát nőűl veheti. Vándory szemrehányó levelet ír öcscsének és testvéri lemondására hivatkozva követeli tőle Tengelyi sorsa enyhítését. Ezalatt typhus üt ki a megye undok börtöneiben Porváron, melynek az üveges zsidó is áldozata lesz, ki halálos ágyán Vándory és két tanu előtt vallomást tesz, mely az alispánné szerepét az egész ármányban fölfedi s noha Vándory meg akarja menteni, elkésik, a nő mérget vesz be. Az most már nem egészen érthető, hogy e vallomás után, mely világosan föltárja Tengelyi ártatlanságát, miért van még Viola tanuskodására is szükség? elég az, hogy Ákos huszárja és egy szabadon eresztett rab fölkeresik őt tanyáján, felhívják Tengelyi megmentésére. Viola az iratokkal együtt csakugyan Tiszarétre siet; de a pandurok megismerik s fáradt lován nem menekülhetvén, éppen az utóbb pandurrá lett Czifra sebzi meg halálosan.

A többi aztán önként következik. Tengelyi kiszabadul, Vándory továbbra is pap marad s nem követeli jogait a Réty-vagyonból; Ákos Vilmával, Etelka Kislaky Kálmánnal boldog lesz; Zsuzsi, ki időközben két gyermekét is eltemette, férje után hal; Réty lemond hivataláról, egyéb vágyairól s Porvárra költözik; Nyúzó visszaélései miatt elveszti hivatalát. Így tehát a jók mind boldogulnak, a rosszak mind elnyerik büntetésöket; a Viola tragicus sorsa pedig legalább is megnyugtató.

Látható, hogy Eötvös e műve, eltérően *A karthausi*tól, külső cselekvény dolgában is nagyon gazdag. Azonban logikai fejlesztése ellen méltán nem egy erős kifogás emelhető, melyek pár helyen a fő lényegre vonatkoznak. Ezek közűl az alispánné beavatkozásának kevéssé igazolható módját s a Viola vesztét okozó visszahivás nem egészen világos indokolását már említettük. De más részleteiben is van, a mi önkénytelenül e kérdést vetteti föl: miért kellett éppen így történnie; pár fontos helyen a fordulat egészen

ötletszerű s nem foly azzal a vaskövetkezetességgel egymásból, mint az élet és művészet annyiszor tanusítja; de olykor nem foly magoknak a személyeknek jelleméből sem. Például az alispánné kifőzheti a tervet, hogy Vándory és Tengelyi írásait ellopják; de nehezen találjuk indokoltnak, hogy az üveges zsidót felbérelje Macskaházy megölésére és hogy ez nagy gyávasága mellett rá vállalkozzék. E mellett nem könnyebb volna feltöretni Macskaházy szekrényeit, asztalát s egyszerűen elvenni tőle őket; hiszen ott lakik a házban? Továbbá érthető-e Macskaházy gyávasága mellett, hogy nyitott ajtónál fekszik le megöletése éjjelén, vagy hogy Viola elfogásakor épen ő rohan oda s veszi el az írásokat, és hogy végre egy, a Schiller *Ármány és szerelem* drámájának hasonló helyzetére emlékeztető módon elmenjen a történtek után megkérni Tengelyinétől Vilma kezét, a mi előkészítve sehogy sem volt; képzelheti-e ő, hogy neki most Vilmát odaadják, ki egykor Tengelyinét sem kapta meg, mint még ifju legény?

Ilyen aggályok, mondom, nem egyszer lepnek meg nemcsak e felsorolt, hanem más helyeken is ugy Tengelyi, mint Viola sorsában. De nem tekintve ezt, még fontosabb az, hogy a költő irányregényt írt. Valjon, ha magának a főcselekvénynek szempontjából s nem a mellékrajzokból és fejtegetésekből itélünk, a megyei rendszer hibái nélkül s a legtökéletesebb czentralizáczió mellett nem történhetnék meg az elbeszéltek legnagyobb része? E mellett, ha intézményeink gyarlóságai, a kormányzat összes fokain a felelősség hiánya, ha választási rendszerünk hibái, ha a közigazgatási és bírói hatalom összeelegyítése, ha rendi alkotmányunkból folyó rendi visszaéléseink alkalmasak oly választásra, oly statáriális eljárásra, oly börtönrendszerre, oly jellemek alakítására, illetve a jellemek oly elaljasodására, mint e regény rajzolja: akkor az intézmények és emberek által elferdített erkölcsi rend miért bír mégis győzedelmeskedni? Nem kívánta volna-e a logica a gonoszok által képviselt elv győzelmét az egész vonalon? Az állapotok tarthatatlanságának ez lett volna

legfontosabb bizonyítéka s az irányregény czélzatossága így ült volna diadalt; így érte volna legjobban el azt, a mit akart.

Ez kétségtelen s ezt a kortársak ránk maradt gyér bírálatai is kiemelik. E tekintetben a költő csak épen Violával tett kivételt. Ő gyilkolt, feltámadt a társadalmi rend, sőt egy e fölött lebegő erkölcsi világrend ellen: neki hát bűnhődnie kell. Sorsa tragikus és megható; de benne teljesen eléri a költő, a mit czélzott; mert ha egy jóra hivatott embert, mint ő, maga a rendszer, melynek a jót kellene győzelemre juttatnia, kerget a bűnbe, melyből, hasztalan vergődik, többé szabadulása nincsen: ezzel mindennél jobban meggyőz róla, hogy ez a rendszer valóban gyökeresen átalakítandó, mely ily dolgot, még pedig büntetlenül művelhet. Miért nem tette ezt Tengelyiék esetében? Hihetőleg visszariadt tőle, hogy teljesen ártatlan embereket szerencsétleneknek rajzoljon. Nem, mintha az élet ezt is igen gyakran nem igazolná s a viszonyok számtalan jobbra érdemest nem tipornának el; de Eötvösnek oly magas hite volt a jóban, hogy a rossz állandó diadalát nem birta sem elhinni, sem rajzolni. A jónak annyi

A' FALU' JEGYZŐJE.

REGÉNY

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

I. KÖTET.

PESTEN.

HARTLEBEN KONR. ADOLF TULAJDONA.

1845.

29 «A FALU' JEGYZŐJE» ELSŐ KIADÁSÁNAK CZIMLAPJA.

magva van elhintve a földön, hogy kikél belőle számtalan, mint a virág a téli fagyon át. Így e regényből is éppen annyi optimismus sugárzik ki, mint akár *A karthausi*ból; sőt több: hiszen még sem kell kétségbeesnünk annak a társadalomnak jövő sorsán, melyben annyi a jó ember, kik a roszszal szemben az ártatlanok védelmére kelnek. E megoldáshoz hozzájárult a költői igazságszolgáltatásról akkor divatos aesthetikai elméletnek mélyen gyökerezett uralma is, a mely egy ily disharmonia ellen alapelvében tiltakozott volna; s ha az újabb irodalmi irányzatok, más elveknek hódolva, gyakran ettől eltávoznak is, az emberi szív a maga mély meggyőződésében soha róla lemondani nem fog és kivételes eseteken kívül elégedetlenül teszi félre az ezt mellőző könyvet. A megdöbbentő tragikum épen megdöbbenésével megnyugtat és kibékít; de a jóság, erény következetes büntetését és bukását s a rossz állandó győzelmét elfogadni a művészetben nem birjuk.

Ekképen az irányzatosság Eötvös regényében nem magában a főcselekvényben, legalább nem annak igen jelentékeny részében jelentkezik; hanem kivált a regénybe foglalt fejtegetésekben és leírásokban, melyekben azokat a viszonyokat rajzolja a megyében és közéletünkben, társadalmi és politikai viszonyainkban, melyek egy részről önmagukban rosszak és erkölcstelenek, másrészről számtalan erkölcsi veszély okai és éppen ezért egész közéletünk s politikai rendszerünk gyökeres átalakítását teszik szükségessé. És különösen ezt kell hangsúlyozni: Eötvös teljes és gyökeres átalakítást kiván; ez a haladásnak és megmentetésünknek egyetlen biztosítéka. Természetesen szembe állítja egymással az elnyomó nemesi és elnyomott paraszt osztályt s regényének, mint iránya művének természetéből következik, hogy amazt rosszabbnak rajzolja, mint emezt, hogy emezzel mintegy előszeretettel foglalkozva, áldozatnak mutatja be. Ez az egyik, a mit műve megjelenése alatt szemére vetettek, úgy hogy regénye később megjelent füzeteiben egy-egy ily bírálati megjegyzésre maga is satyrikus észrevételeket tesz.[1] De épen czélzatából következik az is, hogy

[1] L. első kiad. III., 126., 165., 163., 312. l.

a legtöbb esetben nem szív szerint rossz embereket rajzol, hanem főleg olyanokat, a kik intézményeink következtében eljárásukat mint természetes állapotot fogják fel; kik tehát rémítőn csodálkoznak, hogy valaki más véleményben lehet s hogy az nincs jól és rendén, a mint ők cselekesznek, sem a törvényesség, sem az emberiesség szempontjából. Ezek az emberek többnyire csak szájukkal rosszak és Eötvöstől semmi sem állhatott volna távolabb, mint hogy pessimistikus kételyt vagy épen tagadást hintsen szivünkbe az emberi természet veleszületett gonoszságáról. Ellenkezőleg, ő jónak tartja az embert. Sőt, mint láttuk, a leggonoszabb szívnek is szerinte, éppen ugy, mint Hugo szerint, van legalább egyetlen szöglete, mely jó és szeret.

Ő tehát első sorban intézményeink ellen fordulva, azt a ferde helyzetet rajzolja, melyben hazánk, összes középkori berendezésünkkel s az ez által századokon át alakított és fonák meggyőződésekkel, előítéletekkel eltöltött embereinkkel, áll a modern eszmék által sürgetett s más országokban már létesített haladás közepett. Minthogy pedig Eötvös a haladás legfőbb gátjának sajátos megyei rendszerünket tartja, a mint azt a *Pesti Hirlap* vezérczikkeiben 1844 második és 1845 első felében minden kételyt kizáró módon kifejtette; tehát Taksony-megyében egy u. n. fogalmi, typikus megyét rajzol a hároméves választást megelőző és követő hónapjaiban, melyben lehetőleg összpontosítva mutatja be mindazt a gyarlóságot, a mit megyei rendszerünk együttvéve mutat fel; így kedvelt összpontosításának elvei szerint jár el ebben is, mely különben megfelel a művészeti összpontosítás, utóbb Taine által annyira kiemelt, a művészet által egyébként mindig követett elvének. Ehhez képest, a mi akkor a legfájdalmasabban esett, mind e viszonyok rajzában majdnem állandó az irónia; számos helyt a satyra és keserű gúny hangját használja; mert czélja nemcsak a meggyőzés, hanem a fellázítás. Azonban mindenütt világosan érezzük, hogy ez a nemes szív iróniája és satyrája s ha torzít, a mint hogy több helyt teszi, azt gonoszság nélkül, mint erkölcsbíró teszi. De mert czélja

az érzelemkeltés is, több helyt, mint a börtöntyphus, a zsidó, Viola esete, a garacsi parasztok rajzában, továbbá midőn a magyar nép közönyéről szól a halállal szemben, vagy a magyar komor jellemét festi: a szenvedélyes megindulás, a meghatottság, a bűnös iránti szánakozás húrjait használja. E czélra elbeszélése menetét gyakran megszakítja s jellemző, hogy mentől előbb halad, annál inkább teszi, mintegy bírálói boszantására; kivált a harmadik kötetben hosszú elmélkedéseket, satyrikus, ironikus vagy megindító rajzokat sző be. Rendes eljárása az, hogy ha bármely közkérdés előkerül, ennek tüstént részleteibe bocsátkozik; ő nem elég költő, mondja magáról, hogy még akkor is, midőn művét alkotja, »a szomorú valót elfelejthetné«, noha tudja, hogy ez neki, mint regényírónak, főhibája s egy helyt tréfásan javulást is igér; más helyt pedig épen a valóság rajzáról szólva mondja, hogy nincs más czélja, minthogy e regénye minél előbb valószínűtlenné váljék.

Ezért alig van érdekesebb irodalmi esemény, mint figyelemmel kisérni Eötvös e műve haladását. Elkezdte kiadni 1845 márcziusa elején;[1] előre meg volt határozva, hogy nyolcz, egyenként 8—8 íves füzetben fog minden hó elején megjelenni s így november 9-ikére jelent meg teljesen. A mint előre haladt, észre lehet venni, hogy mind több és több kérdést ölel fel, úgy hogy egyik bírálója, Kelmenfy László, nyolcz kötetből álló vezérczikknek nevezte a mostani *Pesti Hirlap* modorában, mely míg szomorú helyzetünket rajzolja, a czentralisacziónak szerez tanítványokat. A bírálók és a közvélemény, melynek végre is az, a mi nyomtatva maradt ránk, csak igen kis része,[2] minden újabb füzetet meleg részvéttel, megjegyzésekkel, dicsőítésekkel és gáncsolásokkal fogadott, melyeket Eötvös a későbbi füzetekben nem egyszer megjegyzésekkel kisér. Ilyenek főleg észrevételei a főtárgytól való folytonos eltéréseiről;[3] vagy mintha

[1] Hartleben id. Szinnyei J. adata szerint 3200 frtot, azaz füzetéért 400 frtot fizetett.

[2] Az egészről l. főleg Henszlmann bírálatát. Irodalmi Őr. 1846. 1. sz.

[3] Eltértem! Ne vedd rossz néven nyájas olvasó; tudod, régi szokásom... II., 192. l. Ismét eltértem... se baj. II., 114. l. Regényemnek egy nagy hibája az, hogy

ő martyri glóriában akarná festeni a bűnt; de igenis helyesli azon írók eljárását, kik szánakozást igyekeznek gerjeszteni a gonosztevő szivében is szunnyadó nemes érzelem iránt; vagy midőn a porvári börtönök rajzában a túlzó philantropismus vádja ellen tiltakozik; vagy kitér arra, hogy bírálóinak némelyike szerint a művészet lealacsonyíttatik, ha valamely nemes czél kivívására eszközül használtatik; vagy midőn a regény- és történelemírót összehasonlítva, azt mondja, hogy egyben czéljok azonos, t. i. a való fölkutatásában s ebben a regényirónak, ki az emberi természetre hivatkozik, nincs miért pirulnia a tudós előtt, ki a tények mindenikét tíz oklevéllel igazolja; vagy mintha e regényében a parasztszenvedések apotheosisát írná meg, mint mondja az ellene emelt vádak egyike s mintha a felsőbb körök romlottságának rajza lett volna czélja.

Különösen a *Budapesti Hiradó* névtelen bírálata formulázta 1845 junius 8-ikán ezt a fővádat a három első füzetről, mely tagadhatatlanul a közvélemény egy tekintélyes részét fejezte ki. E szerint a parasztosztályt Eötvös «földet vesztőleg» eszményítette. Viola, a neje és Liptákné lehetetlen jellemek a magok körében; azok Macskaházy s az alispánné is, kiknek rablókkal való összeköttetése kissé erős föltevés. «Sajnálni kell tehát, hogy lelkes és értelmes szerzőnk, a költőt politikai pártembernek alávetve, a főérdeket a társaság alsó rétegeinek juttatja, martyri koronával tüntetve fel s a tűrő erény glóriájában minden aljasságot, midőn másfelől a kiválóbb állás emberei a nevetségesnek, minden gyarlóság, rosszaság, sőt bűnnek képviselőivé tétetnek.»

Eötvös erre maga nyilatkozott junius 12-ikén s méltán rótta

felette sokat okoskodom ... III., 190. l. stb. Semmi sem világosabb tehát, hogy a regény nem mint teljesen kész mű került nyomtatás alá, hanem részben a nyomtatás folyama alatt készült. Egykorú lapok is irják, hogy 1845 szeptember 21-dike tájt készült el vele teljesen. Ezt megerősíti Berecz K. is, a kinek, mint titkárjának, tollba mondta. Már öltözés, mosdás alatt diktált, írja Berecz, meg inkább pihenő idejében, míg az ablakpárkányon ülve szivarozott. Ha egy-egy mély reflexio vagy költői hasonlat került ajkaira, hangja ünnepivé vált s míg szép fejét büszkén fölemelé, szemei lelkesedéstől ragyogtak. Igy ír Berecz, ki azt is mondja, hogy Violában Czifra Jancsi alakját rajzolta. Magyarország s a Nagyvilág, 1872. 6. sz.

meg az »aljas« szót, melyet a *Hiradó*, talán hibás nyelvhasználattal, világosan a népre alkalmazott. Elveit ismerve pedig nem csodálkozunk, ha büszkén vallja magát meggyőződés szerint pártembernek, hozzátévén, hogy munkáját bőven megjutalmazva látja, «ha általa azon számos visszaéléseknek, melyek honfitársai legnagyobb részét terhelik, megszüntetéséhez járult, s hogy nincsen művészi dicsőség, melyért az ez iránt nyert meggyőződést becserélné». Ugyanitt a rejtett czélzatokra vonatkozó bírálói megjegyzésre a következő fontos nyilatkozatot teszi: «Honi állapotainknak képét akartam adni, figyelmessé akartam tenni közönségünket azon számos erkölcsi s anyagi szenvedésekre, melyek alatt hazánknak szegényebb osztályai görnyednek, s költői formát választék, mert azt hivém, hogy czélomat ily módon könnyebben érhetem el. Feladatom szükségessé tevé, hogy regényemben nagy részint oly tényeket mondjak el, melyek hazánk egy vagy más törvényhatóságában történtek s melyeknek valóságát olvasóimnak nagy része talán szintugy ismeri, mint önmagam, de ha akár személyeim, akár az egyes körülmények leírásában valami találtatik, mi talán egyes élő egyedekre emlékeztethetne, kinyilatkoztatom, hogy ezáltal *egyes meghatározott személyeket* sem dicsőíteni, sem megróni nem volt szándékomban, s hogy művem nem egyes emberek, hanem egyes eszmék s visszaélések lerontására iratott».[1]

Ha így előttünk állanak a kor nézeteinek főbbjei,[2] mi is főleg kettőt kivánunk kiemelni. Egyik az, hogy a *Hitel* óta helyzetün-

[1] A Híradó nem hagyta magát s julius 8-ikán az 5. füzet alkalmából Eötvösről és társairól ezt írja maga Dessewffy Emil: A gazdagot és magasb állásút a bűnök minden nemeiben fetrengőnek festik; ellenben a szegényt és alsóbb rendűt úgy állítják oda, mintha egytől egyig mind az erénynek és jóságnak példánya volna. L. még 217. sz. u. ott, stb.

[2] Utóbb megújult a vita e mű körül 1847-ben a Szépirodalmi Szemle elkésett bírálata alkalmából. E bírálat első közleményét, mely a mű politikai és költői oldaláról szól, Pulszky F., a másodikat, mely a mű nyelvéről szól, Erdélyi János, a szerkesztő írta. E bírálat nagyon bántotta Eötvöst. A Pulszky által írt részt l. Pulszky kézirati naplója XI., 132. l. a Nemzeti Muzeumban. Szépirodalmi Szemle. 1847. 3—4. sz. L. u. o. Mit tartunk az irányköltészetről. A válaszokat l. P. Hirlap 812., 814., 828. sz. (január) és Bélteky Kázmértól Életképek 1847. I., 741. l.

ket ily sötéten feltáró mű nem jelent meg s azzal czélzatában is számos rokonvonást mutat. A nélkül, hogy e hasonlatot tulhajtani kivánnók, Eötvös is mint új eszmék kezdeményezője lépett fel; ő is az eszmék forradalmába elegyedett; megtámadott oly valamit, a mit századokon keresztül helyesnek hittek és változhatatlannak tartottak; a küzdő osztályok közűl az elnyomott pártjára állva, regényalakban is akart hatni az átalakulás azon halaszthatatlan szükségére, hogy az új század közepén már sürgetőleg lépett elénk a nem-nemesek befogadása az alkotmányba; fölfedte és satyrikus színezetbe állította azt az ellentétet, mely abban a korban számos u. n. szabadelvű szavai és tettei közt volt; bemutatta azt, hogy soha azok a saját lelkiismeretök előtt nem fogják igazolhatni magokat, kik akármily meggyőződésből vagy önzésből a régi állapotok fentartása mellett buzognak s ezek következményeivel számot nem vetve előhaladásunkat gátolják; be akarta bizonyítani, hogy azok, a kiket túlzó philantropia vádjával illetnek, mert például a büntetések módjában a modern intézményeknek hódolnak, nemcsak emberszeretők, hanem messzébb látó politikusok és bölcsebb hazafiak is; végre kétségtelenül azt is akarta, mit Széchenyi, hogy művének e formája által a hirdetett politikai és emberszerető eszmék bejussanak s elterjedjenek olyan körökben is, hová csakis ily alakban tudnak behatni és meggyőződést ébreszteni.

A másik, a mi egyébként ebből következik, az, hogy mint iránymű, több e regény, mint csupán a megyei szervezetből folyó visszaélések rajza; mert felöleli az összes politikai és társadalmi korkérdéseket s mint éppen irányregény, főleg abban érte el czélját, hogy, már mint a kortársak megjegyezték, ez által közelebb vitte az irodalmat az élethez és az új eszméket a legtágabb értelemben vett közönség kezeügyébe adta. Valóban a regény hatása nemcsak teljesen megfelelt a költő várakozásának, hanem meg is haladta. Valami egészen olyszerű volt ez, mint a *Hitel*é, noha Henszlmann 1846-ban azt írja, hogy nagyobb hatást kellett volna tennie és Jósikát inkább olvassák, mert irodalmunk

franczia hatás alatt áll. Még fiatal koromban hallottam egy idősebb hölgytől, ki éppen a regény megjelenése idején volt fölserdült hajadon, hogy miként jártak a mű egyes füzetei kézről-kézre egy-egy faluban, hol a középnemesi családok akkor sokkal sűrűbben laktak mint ma és hogy egy alkalommal, midőn egyik füzetét nővérével éjjel olvasták, elfogyott a gyertyájok. Ekkor úgy segítettek magukon, hogy egyikök folyton rakta a pozdorját a tűzre s a másik ennek lobogó fényénél fenhangon olvasta, míg elvégezték.

De Eötvös idézett nyilatkozatából is világos, hogy ő nem írta egyenesen a megye ellen s a czentralisaczio érdekében e művét s ez nem is tűnik ki a regényből sem. Ő általában a visszaélések s a század szellemétől elmaradt intézmények ellen szólalt fel. Ezt már részletesen kifejtettem volt Eötvösről írt egy ifjukori munkámban, melyet azóta általánosan elfogadtak. Így hogy csak néhányat említsünk: a zsidók emancipatiójának szükségét különösen az üveges zsidó rajzában tünteti fel, kinek gonoszságát helyzetéből magyarázza, t. i. gonosz érzéketlenségből; mert hogyan ébredjen a jónak tudatára oly társadalomban, mely benne kioltja az emberi érzést; a börtönrendszerről írt műveivel függ össze az a rajz, melyet Taksony-megye börtöneiről ad a III. kötetben; az irlandi nyomor leírásának megható visszhangja az, a mint Garacs községének földnépéről szól (II. 90—95), mely boldognak csak a temetőben érezheti magát; a költészet czéljáról szóló elveit nemcsak beleszőtte a regény egész menetébe, hanem benne külön kis értekezést szentel neki; az egyéni szabadság, a megyékben a szabadságok e legfőbbjének elnyomását, a tömegzsarnokság s a választási visszaélések bemutatásával tünteti föl; a politikai egyenlőség szükségéről szóló elvei pedig annyira benne vannak a regényben, hogy tulajdonképen az egész cselekvény ennek szükségéről tanuskodik s mintegy ezért van alkotva ebben az irányban, mert mindkét főcselekvénybe, t. i. Violáéba és Tengelyiébe ezt teszi főelvül; magának egész akkori politikai rendszerünknek pedig legfőbb bírálata az, hogy Eötvös rajza szerint ki vele megalkuszik, már romlott vagy legalább a rom-

lottság elnézője, eszköze s a ki nem alkuszik meg, szükségkép a fennálló, éppen nem erkölcsös világrend áldozata lesz.

Noha semmi sem lehet kevésbbé czélunk, mint e műről mindent elmondani akarni, a mi gondolatunk róla akadt, mert Eötvös épen oly gazdag gondolatokban, mint a mennyit ébreszteni bir, azonban két észrevételt még tennünk kell. Egyik az, hogy *A karthausi* olvasói annyit és annyit emlegették a cselekvény szegénységét, annyit és annyit mondták, hogy a műben alig történik valami, hogy Eötvös ebben és következő regényében épen a cselekvény s a történtek nagy gazdagságára törekedett; söt már ebben látjuk a cselekvénynek némileg azt a kettősségét, mely ezt ép úgy jellemzi, mint következő regényét.[1] Mert noha Tengelyi a regény hőse, mondhatnók passiv hőse, Viola talán nagyobb helyet foglal el benne, mindenesetre költőileg lényegesebbet s a költői szerkezet abban áll, a mint e két cselekvényt össze-vissza keresztezi és sokszoros kapcsolatba hozza, a mit nemcsak a legnagyobb gonddal tesz, hanem épen ezért Viola tragikus halálának okát is Tengelyi sorsából következteti.

A másik megjegyzésünk az, hogy míg *A karthausi* a költő magánbeszéde, addig e regénye fordulatot jelez ebben is. A költő egyik regényében sem engedi többé a monológ e túltengését. Viszont ha a hosszas természetleírásoknak soha sem volt barátja s az elmélkedést, az érzelmek rajzát mindig többre tartotta a descriptiónál, mely a Walter Scottistáknál akkora túltengésre

1 A cselekvény e gazdagsága, mely több helyt erős drámaisággal van fölépítve, csábította Szigeti Józsefet, hogy Viola (Ered. népszinmű dalokkal 5 felv. B. Eötvös J. Falu jegyzője cz. regénye után irta Szigeti, zenéjét szerzette Bognar Ignácz.) cz. népszinművét irja belőle, melyet először 1851. április 12-ikén adtak Pesten; de hosszadalmassága miatt kevés hatással. Csupán Szentpéteri (Nyuzó) és Bártha (Peti) mentették meg az estét. Számos rövidítés után azonban nagy hatást tett s többször adták. Részletesen ir róla a Pesti Napló. (1851. 352—353. sz.) Utóbb Szigeti teljesen átdolgozta és 1872. február 2-ikán mint új [illegible] került, most már nagy hatással, s [illegible] De ezenkivül Farkas Lajos nevű egy ifjú szinész Kolozsvárt 1851-ben, szintén Viola czimmel, darabot irt a regényből s adták október 25. és november 13-ikán. Nyomtatásban nem jelent meg s m. [illegible] kéziratban sincs meg. Ferenczi: A kolozsvári szinészet és szinház tört. 410 l.

vezetett s gyakran fölösleges laptöltelékké fajult; Eötvös annál nagyobb kedvvel fordult a párbeszédek s ebben a vitatkozások felé. Bizonyos előszeretettel állít szembe ellentétes felfogású személyeket, a kik homlokegyenest ellenkező nézőpontból tekintenek embert, világot s a velök és rajtok lezajló eseményeket. Ebben Eötvös nem annyira ellentétes jellemeket, mint ellentétes világnézletek typusait állítja szembe, kik saját meggyőződésükből vitatkoznak a legmerevebb logikával s a legszenvedélyesebb előítélettel. E mellett, midőn a nem annyira pessimista, mint inkább elkeseredett Tengelyit szembeállítja a valódi vallásos világnézletből optimista Vándorival, legtávolabbról sem czélja egyik vagy másik nézetét helyeselni vagy elfogadtatni, egyik helyességéből magyarázni a másikét; egyszerűen adja, mint tényt, s ha nála bizonyos általánosságokba merűlés miatt az egyéninek és a mozdulatokig színezett jellemzetességnek hiánya szembeötlő is; de minő határozott e meggyőződések befolyásának rajza a bekövetkező eseményekre, mi mélyen hatnak arra, mi történik. Egészben Eötvös e vitatkozóinak ellentétes nézeteiből arra a meggyőződésre jutunk, hogy nem a legokosabbnak, a legjózanabbnak, hanem annak van igaza, a ki legmélyebben érez s a szív jobb kalauz, mint az ész. A másik, a mi különösen következő regényeiben tünik ki, az, hogy sophismák, az okoskodások bármily éles észszel felállított rendszere nem nyugtatja meg a szivet s ha elkábítja is pillanatokra a lelkiismeretet, a belőle folyó hazugság boszút áll az ész hideg okoskodásán. Csak az bírja meghódítni az életet, ki szivével megy bele; csak az érzelem kiáltásai adnak visszhangot s teszik szózatossá a földet: a többi puszta szó, hamis hang, semmi.

VIII.

Midőn Eötvös 1846 januárjával a megváltozott hirlapi viszonyok miatt visszavonult a journalistikától, bizonyára ő maga sem hitte, hogy az oly tartós lesz; pedig úgy volt. Az 1846-ik

évben mindössze nyolcz *Agricola levelet*[1] írt s ezekben sem a napi politika kérdéseiről, hanem a württembergi bevándorlókról, a magtárakról, a *Budapesti Hiradó*ról, Horvát Istvánról, a megyei utakról és adómentességről, a honoratiorokról, iparmű-kiállításról, a Nemzeti Múzeumról értekezik s az év nagyobb részét nem is Pesten, hanem neje békésmegyei birtokán töltötte mezei gazdasággal foglalkozva, agricoláskodva, a legboldogabb családi életet élve. Ebben az évben született első gyermeke, Ilona, 1846 május 21-ikén, kit 1847 július 14-ikén követett Jolán nevű leánya; utóbb a forradalom egyik legzajosabb napján, 1848 jul. 27-én szül. Loránd fia a Svábhegyen és 1851 szept. 10-én Mária nevű leánya, 1886 óta Plener Ernő neje.

Ez idő alatt foglalkozott a *Reform*mal, melyet Csengery Antallal együtt állították össze Eötvös czikksorozataiból, megtoldva új részletekkel. E művének előszava 1846 május 1-én kelt; de noha befejezését már 1846 márczius 19-ikén jelezték a lapok, csak 1846 november elején volt Pesten kapható; azonban a közvéleményben nem okozott oly visszhangot, mint Eötvös várta volna. Ámde Eötvöst egész életében az eszméihez való szívós ragaszkodás jellemezte s így 1847-ben, az országgyűlés közeledtével újra tollat fogott elvei terjesztésére és működése egész súlyával résztvett Pestmegye ülésein s a kidolgozandó követi utasításokban.

E visszavonulása alatt tette nagyszabású tanulmányait *Magyarország 1514-ben* czímű regényéhez is. A lapokban már 1846 márcziusában olvasni lehetett, hogy mihelyt a *Reform*ot befejezi, hozzáfog e «nagyobbszerű» regényéhez; tehát elkészültét, legalább is nagy részében, szintén 1846-ra tehetjük. Úgy látszik, hogy 1847 februárjában már kevés kivétellel készen volt; némileg párhuzamosan jelent meg a Kemény *Gyulai Pál*jával; július 25-ikén már kapható volt belőle az első füzet, az év végéig hat füzet jelent meg (2 kötet) s a III. kötet 1848 január 2-ikára lett teljes, midőn önállón is megjelent, Deák Ferencznek ajánlva.

[1] 656., 680., 684., 695., 703., 713., 738., 797. sz.

Eötvös e regénye történeti, szoros értelemben véve az; és ebben különbözik a legtöbb ú. n. történeti regénytől. O a Dózsa-féle pórlázadást veszi tárgyul, még pedig nemcsak hátterül, hanem fő cselekvényül, melybe egy másik, már egészen saját

MAGYARORSZÁG

1514BEN

REGÉNY

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

ELSŐ KÖTET.

PEST.
HARTLEBEN K. ADOLF TULAJDONA.
1847.

30. A «MAGYARORSZÁG 1514-BEN» ELSŐ KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

maga által kigondolt cselekvényt sző bele. Dózsa ünnepélyes nemessé avatásával kezdődik a regény, miközben Eötvös alkalmat vesz Ulászló és udvara, a főbb szereplők, Bakács, Perényi nádor, Bornemisza, a király fiának nevelője, Telegdi kincstartó stb.

bemutatására, Buda és a polgárság rajzára; megismerkedünk Száleresi Ambrussal és leányával, Klárival, meg kivált magával Dózsával, kit magában a királyi palotában nemessé avattatása előtt az előkelő ifjak durván megsértenek. Ide Budára jön fel éppen ekkor Ártándi Tamás, kiváló bihari nemes, fiával, Pállal, s történik, hogy a Rákoson áthaladtokban Pál véletlenül megmenti a keresztesektől Száleresit és leányát s utóbbi szenvedélyes szerelemre gyúl a szép, de hiú s dicsvágyó ifjú iránt, a kinek szintén hizeleg e kaland s ez idő óta többször fölkeresi Klárit.

Ártándi Tamás Telegdihez száll, kinek leányát, Fruzinát, az apák Pálnak szánták. Pál Fruzinának is udvarol, meg is kéri, és hogy megnyugtassa Klárit, időnkint őt is fölkeresi, ki nem kiván tőle egyebet, tudván, hogy neje úgy sem lehet, csupán szerelmét. E közben végbemegy Bakács győzelme a királyi tanácsban, hogy Dózsa kapja meg a kihirdetett keresztes hadmenet fővezérségét, melyet Telegdi Ártándi Tamásnak szánt; Ártándi Pál pedig egy alkalommal Klárival töltvén az estvét, módja akadt véletlenül kihallgatni a keresztes had fő vezetőinek tanácskozását, melyben elhatározzák a török helyett a nemesség megtámadását. E hírrel Bornemiszához, vele a nádorhoz megy, ki fontos levelekkel Biharba küldi s ez által a sors kezébe adja a dicsőség kulcsát. Ekkor ő levélben megirja Fruzinának, hogy kerti lakjokból a fenyegető veszély miatt költözzenek a várba; egyszersmind egy másik levélben örökre búcsút vesz Káritól, kinek megnyugtatására azt írja, hogy csak őt szereti; de családi érdekből Fruzinát kell nőül vennie.

A regény eddigi főszemélyei közé sorakozik még Orbán, Telegdi jobbágyának fia, kit Telegdi, mert apja érte áldozta életét, házába fogadott, úrnak nevelt s papi pályára szánt. Az ifjú azonban mélyen érzi helyzete súlyát; kiragadtatott pór helyzetéből, de nem egyenlő Telegdivel, nem nemes. Szenvedélyes szerelemre gyúl Fruzina iránt s kétségbeesve látja, hogy ez Ártándi Pál jegyese lett; így a tisztelet, a hála, a tartóz-

kodás és szerelmi szenvedély hallgatni kényszerített kínja dúlja fel életét. Ő az egyenlőség martyrja. Lőrincz barát, a keresztesek szellemi vezére, egy másik főszemély, kit a költő népfelszabadító rajongónak rajzol, felkeresi őt; de hiába hívja, hogy csatlakozzék ügyökhöz, hű marad urához és családjához. Ennek csakhamar nagy szüksége lesz rá. A szenvedélyes Klári ugyanis feltörvén és elolvasván Ártándinak nemcsak hozzá, hanem Fruzinához írt levelét is, elcsukja Pál szolgáját s ez nem adhatja át Fruzinának a rábízott levelet. Klári ezalatt megtámadtatja a keresztesekkel Telegdi nyári lakát, hogy Fruzinát Pálról lemondásra bírja; de ezek feldühödve, többre ragadtatnak, mint Klári számította: a lakot kirabolják s Fruzinát és nénjét, Bebek Katalint, egy kitűnően rajzolt fecsegő vén leányt, Orbán menti meg a haláltól; Klárit pedig apja megátkozza és elűzi. Klári ekkor Andrással, Száleresi hű legényével maradván, nem tér vissza apjához; Száleresi pedig megtudván Pál huszárjától és öreg cselédétől Klári tettének valódi okait, leányának szívében megbocsát s most már, mitől eddig vonakodott, végelszánással a keresztesek közé áll, mint a pesti had vezére s tüzön-vizen követi Dózsát.

Másnap a kereszteseknek kihirdetik a hadat feloszlató királyi rendeletet. A szerző nagyszerű képben rajzolja ezt a jelenetet, mely az egész regényben legszebb. A dominikánus prior és Lőrincz beszédei valódi remekművek s a tömeg folytonos ingadozása hol a királyi szó, hol Lőrincz intései felé, végre a tömeg megoszlása a prior felhívására a kétfelé felállított keresztthez s az elpártolók keresztjének Vilibáld csele következtében egymásután háromszori arczra bukása, ez által Lőrincz győzelme, az egyházi átok kihirdetése, ennek lesújtó hatása a keresztesekre, végűl Lőrincz bátorító s a belső ellenség, az urak ellen lázító beszéde: mindez a legnagyobbszerű jelenetek egyike, melyek regényben vagy történelmi műben olvashatók. Erre a jelenetre, ha nem történt is így, egészen talál az ismert mondás, hogy a költészet néha igazabb, mint a történelem.

Míg ezek történtek, Klári a Telegdi feldúlt lakában maradt s Pál szerelmébe vetett hitében valódi rögeszméjévé vált, hogy Fruzinát lemondásra kényszerítse. Orbán megjelenése a kerti lakban, ki egy titkos fülkéből néhány emléket vitt el, a hölgyek rejtekére vezeti. Tanuja ezek és Orbán tovább menekülésének, elhatározza, hogy követi őket s Földvárnál utóléri; de az utazók, kik közben Ollósival, Bakács szabójával találkoznak, Polgár czigányvajdához kerülnek s ez őket a Csepel szigetére, onnan Csanád felé vezeti. Ezalatt Dózsa a keresztes táborral pusztítva Szeged s onnan Csanád alá vonul, Száleresi Pest mellett megadja magát; de serge szétverése után fogságba kerül s a menedéklevél daczára, csak Bornemisza menti meg a halálra itéltetéstől.

Fruzina és társai a csanádi csatát követő napon érkeznek meg Csanádra s a felgyújtott város lángjai mellett mennek át a Maroson. Most Erdély felé igyekeznének; de Fruzina kimerültsége miatt egy vadászházban vonulnak meg Temesvár közelében s ott töltik az ezt követő két hónapot; Klári meg nyomukban haladva, Dózsa táborába ér Temesvár alá. Ennek közelébe végre megérkezett seregével Zápolya is; de a hatalmas olygarcha Báthori István iránti gyűlöletből Temesvár közelében vesztegel, a nélkül, hogy a vár fölmentésére sietne. E gyűlölet oka Perényi, Drágfi János és Báthori István 1511-iki szerződése, mely szerint magasabb hivatalra csak közmegegyezéssel juttatnak bárkit is. Minthogy ennek éle Zápolya nádorsága ellen volt fordítva, ő csak oly feltétel alatt akart Báthorin most segíteni, ha e szerződés felbontását írásban kijelenti; ezt pedig csak úgy lehetett volna kieszközölni, ha valaki az ostromló seregen át Zápolya levelét átadja Báthorinak s válaszát elhozza. Történik, hogy Klári kisérője, András, Zápolya kezébe kerül s Ártándi Pál, kivel most újra találkozunk, ettől megtudja Klári szerencsétlenségét. Az ifjú most, minthogy Fruzinát úgyis holtnak hiszi, elhatározza, hogy fölkeresi Klárit; magára vállalja a veszedelmes küldetést s a szabadon bocsátott Andrással Klári-

hoz vezetteti magát, ki, a mint Pál előre kiszámította, szerelmi ittasságában maga viszi el a levelet Báthorihoz s hozza el válaszát, mi által önző és hiú kedvesét az ország legelső daliái közé emeli, ki azonban őt másodszor is megcsalja.

Ezalatt Fruzináék helyzete válságos lett. Bebek Katalin addig zúgolódott, vádolta Orbánt, míg egy heves pillanatában kiszalasztja száján, hogy Orbán szerelmes Fruzinába s csak ezért tartja őket rejtekben. Fruzina vigasztalni akarván a megsértett ifjút, ez bevallja szerelmét; majd Fruzina figyelmeztetésére kétségbeesve távozik, a keresztesek kezébe jut s megfosztva önérzetétől, közéjök áll Lőrincz minden lebeszélése daczára. Az ő nyomán Klári fölfedezi Fruzina rejtekét, őt és Katalint is a keresztes táborba viszik s egy vad jelenetben Orbán Fruzinát csak úgy mentheti meg, hogy férjéül ajánlkozik s az esküvő meg is történik, mi által Fruzina becsülését teljesen elveszti.

Így következik el a nagy csata és Dózsáék legyőzetése. Orbán elesik, de megmenti Fruzinát az által, hogy utolsó perczében Pált figyelmezteti rá; Orbán pedig megnyeri élete díját, hogy folytatásától fölmentetett. Tragikuma a társadalmi egyenlőtlenségben fogant nagy szerelme volt.

Most az események gyorsan peregnek le. Száleresit Temesvárra viszik; Bornemisza levélben hívja fel Pált megmentésére. Pál ingadozik; de megjelen Klári, ki végre belátja kedvese önző lelki ürességét. Egykori levelével kezében boszút állhatna ugyan rajta; azonban Pál az apja megmentése árában ezt visszakeríti tőle s Száleresi kegyelmet kap, de számüzetésbe kell mennie. Most a szereplők mind Budára sietnek fel; a főnemesség meghozza a jobbágyokra rettentő törvényeit; Pál eljegyzi Fruzinát; Klári apjával számüzetésbe megy és csak egy dal utolsó búcsú-versszakával, melyet az ünneplő ház ablaka alatt énekel el, zavarja meg Pál örömét. A bujdosók Lőrinczczel találkoznak útjokban, ki az isteni igazságban vetett magas hittel vigasztalva őket, saját maga tetteiről és czéljairól prófétai tudattal jelenti ki, hogy ő nem járt ugyan a helyes úton, mert az igazság diadalát nem

vad erőszak fogja kivívni s a nép szabad nem lehet, míg lelki sötétség veszi körül; de azért a magas czél nem reménytelen s ha századok múlva is, a nép el fog jutni hozzá. «Isten képmására teremté az embert . . ., miként legyen, hogy a világból, mely fölött az ember uralkodik, az isteni igazság örökre kizárva maradjon.» Ezek a rendkívüli férfiú végszavai; sem őt, sem Száleresit és leányát többé senki sem látta a hazában.

Az a czél, t. i. a jobbágyok felszabadítása, a politikai és törvény előtti egyenlőség, melyek érdekében Eötvös e regényét írta, annyira köztudomású és világos, hogy ezt említhetjük egész röviden is. Fontosabb az, hogy műve e mellett legkevésbbé sem látszik iránYműnek; saját korára egyenes czélzás nincs benne sehol, talán Lőrincz néhány megjegyzését Orbánnal való második párbeszédében s utolsó szavait kivéve.[1] De az, a mint a jobbágyok helyzetét rajzolja a lázadás idejében, a mint feltünteti az okokat, melyek Dózsa és társai e borzalmas lépését ha nem mentik is, de megmagyarázzák; ha olvassuk az anyagi nyomor leírását, mely az erkölcsi nyomornak s elaljasodásnak mindig legfőbb oka volt; ha azokat az izgatásra szánt elbeszéléseket megfigyeljük, melyekkel az öreg pór Telegdi laka feldúlásánál s a vén parasztasszony Fruzina elfogatásakor társait boszúra tüzeli; vagy olvassuk a pórlázadás mindennél szomorúbb következményeit, az évszázados gyűlölet mélyen a kebelben szunnyadó parázsát a föld népében az urak ellen: akkor mindennél világosabb, hogy Eötvös egy új pórlázadástól féltette hazánkat s a múlt nagyszerű és gyászos tanulságaival akart hatni a jelenre. Ő világosan a jobbágyosztály iránt nemcsak érdeket és részvétet, hanem félelmet is akart gerjeszteni; s azért fordul e véres történethez. A reform embere szólal meg itt is az országgyűlés küszöbén, melynek az imént történt galicziai lázadás hatása alatt a jobbágyviszonyok rendezése volt az ellenzék által kitűzött legelső feladata.

[1] L. különösen e helyet: »Az idők megváltoztak« stb. III. 127. l. 1847-iki kiadásban.

Ily meggyőződéssel nála főbb a történelem a regénynél. Midőn művét írta, még igen kevéssé találhatta a történetben pontosan feldolgozva Dózsát s a pórlázadást; ő tehát eredeti adatokhoz fordult, régi krónikásokhoz, leírásokhoz s a kor egész szellemének nem képzeleti, nem módosított, hanem hű rajzát kivánta adni; mert czélja a meggyőzés lévén, nem akarhatta, hogy a valótlanságok fölsorolásával gyengíttessék műve hatása. Ezért előszavában a művészi és erkölcsi hatáson kívül a történelmi regény különös kötelességévé teszi a *történelem népszerűsítését*, mi okvetetlenül szükségessé teszi a kor alapos, ha lehet, egykorú kútfőkből való tanulmányozását s ez által a történeti igazság feltüntetését. «A történetek ismerete szövétnek, — mond Eötvös — melyet, hogy biztosan haladjon, minden nemzetnek követni kell, s nem lehet a költőnek feladata eltakarni a világot, melyet ez jelen viszonyainkra terjeszthetne, vagy közzé vegyített idegen anyagokkal meghamisítani a forrást, melyből talán keserű, de mindig üdvös tanulságot meríthetünk. A hír, melyet történeti személyiségek maguknak kivíttak, a tulajdon legszentebb nemét képezi; s a dicsőség vagy gyalázat, mely a hajdankorból ránk maradt egyes neveket környez, egy nemzet jutalma vagy büntetése; ha a költő az utókor itéletét hibásnak tartja, törekedjék elősegíteni annak kiigazítását; de az igazságot öntudattal elferdítnie, megbocsáthatlan vétek».

E sorokból világosak Eötvös nézetei s majdnem szemmel látható, hogy ez a Jósika-féle Walter Scottismus, az ú. n. regényes történeti modor egyenes bírálata, mely száraz leírásokat összeelegyített mindenféle képzeleti találmányokkal, s melyben a mi regény, tehát a hősök és cselekvény, majdnem sohasem történelmiek, csak hozzá vannak akasztva valamely korhoz, melynek a személyek csak külsőségeit hordják és díszletei közé vannak állítva. Eötvös egészen belemarkol a történelembe, a korszak lényegébe; magát a kort kivánja felébreszteni. Ezért regényének minden főbb alakja történelmi, őket egyenesen a szintér közepébe helyezi; és az események szinezésében, a kor

szellemének és irányának rajzában, az egyes személyek belső jellemének s tetteik rugóinak fölfejtésében czélja nem a részletekben való teljes hűség, a mi elérhetetlen, sőt bennök az adatok által hagyott űrt épen a képzeletnek kell kitöltenie; hanem az egészen elömlő történelmi és művészeti igazság egyesítése. Eötvös tehát lényegében megfordítva járt el, mint a romantikusok tették. Ezekkel egyben megegyezik ugyan, hogy ő is beleviszi a történelembe a színt, az életet, a képzelődést, a rajz plasztikáját, a drámai elevenséget, mozgalmasságot, sőt czéljához képest a rémest is; de nem teszi a történelmet önkényes erkölcsi és filozófiai eszmék hordozójává s nem bánik tetszése szerint vele, hogy jobban hozzáidomítsa a fölvett eszméhez; hanem a morált és eszmét magából a történetből fejti ki, ennek magas szempontból való felfogása és tiszteletben tartása mellett; úgy, hogy a történelem e felfogásban magasabb fontosságra és jelentőségre jutva, az erkölcsi eszme tükrévé válik. Ez mind igaz és észrevehető, hogy Eötvös itt a történelmi tanulságok és eszmék népszerűsítésére éppen úgy használja a regényformát, mint a korszerű reform és emberies eszmék terjesztésénél a regényalakot használta *A falu jegyzőjé*ben, a melylyel ez a mű épen úgy párhuzamba állítható, mint a később írt *A nővérek*, *A karthausi*val. Egy komoly értekezés, mélyreható történeti búvárlat eredményét talán a közönség nem olvasta volna el; de bizonyos volt, hogy a regényt elolvassa. Természetesen a történelem népszerűsítésének gondolatát is ekképen s e szempontból kell érteni és nem úgy, a mint a szavak egyenesen ajánlják; mert hogy azt a czélt népszerű modorban írt történelem sokkal jobban érné el, az világos; de még világosabb, hogy midőn Eötvös a történelmi regénytől művészeti és erkölcsi feladatokat sürget, amazzal összeférhetetlen gondolatot fejez ki s a költőre oly korlátokat rak, melyeken okvetetlen át kell törnie, ha művész akar lenni. Ezt tette Eötvös maga is s ezért mondjuk, hogy művészi gyakorlata jobb, mint elmélete. Hiszen vegyük pl. csak a két legfőbb történelmi alak jellemzését, a Dózsáét és Lőrinczét;

amannak részletesebb, emennek csak futólagos rajzát lelhette meg kutatásaiban s az adatokban; mégis mily művészi erővel s a képzelődés mily alakításával tette amazt a kor anyagi, emezt szellemi képviselőjévé, emelve mindkettőt a művészi eszme szempontjáig s az utóbbit majdnem saját nagy gondolatai és nagy eszménye szimbolumává magasítva.

Érdekes, hogy e regény megjelenésével egyidőben a *Pesti Hirlap* egy kevés ismeretre valló, de divatos magyarázata ellen, t. i., hogy a költőnek nincs tanultságra szüksége: a *Szépirodalmi Szemle A történeti regényről* cz. a. külön értekezést írt, melyben nemcsak hangsúlyozza a történelem lényeges részeihez való ragaszkodást; hanem kiemeli, hogy ez a hűség és tisztelet nem is fosztja meg a költőt szabadságától. A történelmi kutatás nemcsak nem gátolja, sőt segíti a költőt szabadságában. Így teljesen helyesli Eötvös előszavát. Más kérdés, hogy festheti-e a költő híven idegen kor szellemét? Itt a tökéletesség lehetetlen s csak kisebb-nagyobb fok eléréséről lehet szó. De ez okoskodásaiban nem kisérjük tovább a *Szemlét*, minthogy tárgyunktól távol áll s csak azt jegyezzük meg, hogy Jósika és Walter Scott műveit saját szempontjából ő sem tartja s nem is tarthatja történelmi regényeknek; Eötvös és Kemény újabb törekvéseiről megigéri, hogy ír; de az elmaradt.

Első sorban mindenesetre a kort kell okolnunk, hogy Eötvös e műve oly kevés irodalmi visszhangot keltett. A megnyilt országgyűlés, az európai mozgalmak más irányban foglalkoztatták az elméket. Aztán, ha a politikai események érdekesek voltak, a magyar nem sokat törődött akkoriban a költészettel. Wesselényi is panaszkodva említi egyik levelében, midőn Zsibón 1846-ban Kemény a *Gyulai Pál*on dolgozott, hogy nem kár-e, hogy egy ily kiválóan képzett s jeles fejű ember regényt kénytelen írni? Így a kritika nem ügyelt azokra a jelességekre sem, melyek Eötvös e regényét oly kiválóvá teszik az ő irodalmi működésében is. Sehol és soha nem takarékosabb az elmélkedésekkel; nem építette nagyobb gonddal a cselekvényt; nem merült el

mélyebben tanulmányaiba s az, a mint Dózsát, Lörinczet, Ulászlót, Bakácsot jellemzi, valódi mester tollára vall, hol kezet fog a történelemkutató a művészszel. A történelem pl. Dózsa és Bakács jellemén lényegében véve semmit sem változtatott azóta és semmit nem is igen adott hozzá. Így a többi történelmi jellemek festése is teljesen megegyezik a történelmi kutatás akkori állapotának végső eredményeivel; de mindenütt életteljessé téve a képzelem megelevenítő ereje által. És vegyük hozzá mindehhez, hogy az irodalomtörténet lelki életének megfigyelője alig találhatna becsesebb anyagot az elmélkedésre és összehasonlításra, mint azt, a hogyan a történelmet a művészet számára meghódította egy időben, egymástól függetlenül két nagy irónk: Eötvös e művében és Kemény a vele egyszerre megjelent *Gyulai Pál*-ban. E párhuzam, noha magokra az irókra nézve, kik egymásra semmi hatással nem lehettek, teljesen meddő; de nem az a lélekbúvárra nézve. Eötvös a történelemben egy nagy eszmét es tanulságot keres és talál meg; Keményt csak képzelme s az emberi indulatok és szenvedélyek lélektana ingerli és köti le; Eötvös elemez, tanít, magyaráz, fejteget; Kemény indokol és bonczol; Eötvöst a történelmi kor természete és festése érdekli; Keményt a történelemben egy pár ember, kiket apró tévedések, a körülmények összejátszása, a végzet kérlelhetetlensége az égből a pokol utjára ragadnak. De ha mindennek részletes kifejtése elterelne egy vonzó kisérlet csábjaival; nem állhatunk ellen legalább annak a rendkivüli tünemény megemlítése élvezetének, hogy a nemzeti forrongás és irodalmunk e minden irányú fényes időszakában mikent áll elé e két rendkivüli mű, melyeknél a magok nemében tökéletesebbet és mélyebbet nálunk semmi utóbbi kor sem birt teremteni.

E két ismertetett nevezetes regényében fejezte ki Eötvös politikai elveit, melyekkel a korra hatni kivánt, s bennök valóban a költészetet az élet nagy tanulságává tette. Elveit ebben az irányban az a pár költemény is megvilágitja, melyek akkori hangulatából fakadtak, s mint ilyenek, kapcsolatban állanak e műveivel.

Közülök a már részletesen ismertetett *Én is szeretném* kezdetű, 1846-ból, tehát azon időből való, midőn *A falu jegyzője* már megjelent és a Dózsa-féle pórlázadás sötét borzalmainak kutatása közben egy sejtett rémes jövő képei bontakoztak ki szemei előtt, minek hatása alatt lelki szükségét érezte, hogy a költés czéljáról alkotott elvének teljes erővel és lyrai meggyőződéssel adjon kifejezést. Midőn tehát fölverte nyájas világából a «komoly valónak súlyos érczkara», s nehéz korának jajszavát, fajának keservét, azt, a mit ezrek némán tűrve szenvedtek, a mi égő kínnal töltötte el lelkét, azt a régi bánatot, mely könnyeket kér; midőn — mondjuk — ez uralkodott egész lelki életén: akkor írta e költeményt, melynek szenvedélyes soraiban lehetetlen rá nem ismerni azokra az érzésekre, melyek *Magyarország 1514-ben* műve írása alatt eltöltötték. Ugyanily gondolatot fejez ki *Tanács* cz. költeménye 1845-ből, melyben röviden szintén a költészet által maga elé tűzött czélt hangsúlyozza, talán éppen *A falu jegyzőjé*re vonatkozva; és benne a tölgyről vett képpel bíztatja a hazafiakat, hogy emelkedjenek minél magasabbra, mert mint a tölgy így nagyobb árnyat vet, úgy lehet pályájok hasznosabb. E hazafias hang jellemzi *Mohács* cz. költeményét is, míg a *Panasz* gyöngéd lyrai kép. *Oh, lennék felhő* s a *Végrendelet* 1847-ből megint mélyebben pillantatnak be Eötvösnek ekkori, szokatlan izgalmaktól zaklatott lelki életébe. Kétségtelenül mindkettőt keserű politikai küzdelmeinek hatása alatt írta. Amabban oly szenvedélyes kitörés található, mint nála sehol többször, mely Vörösmarty vagy Petőfi hasonló költeményeire emlékeztet. Lenne inkább felhő, vész, tölgy, féreg vagy bármi, — csak ember ne volna. Ez a költemény alapgondolata, mely alkotásában Petőfi egyik költeményét juttatja eszünkbe; de kétségtelen, hogy a politikai életben kapott sebeinek nyilatkozása. A *Végrendelet* Eötvös legjellemzőbb lyrai költeményeinek egyike s különösen egyik versszakát:

Márványszobor helyébe,
Ha fenmarad nevem,
Eszméim győzedelme
Legyen emlékjelem . . .

mint törekvései s élete összegének kifejezését minden róla író méltán idézi. De a költemény kiváló egyszerűsége, az érzés tisztasága és férfias melegsége által egészében is jeles, melyben jellemzőn emeli ki önmagában a hazafit, a barátot, a költőt s a szeretni tudó érző embert. Sírján magyar dalt énekeljenek, ejtsenek egy könnyet a barát felett, ki dalt érdemelt, mert költő, könnyet, mert szeretett. De jellemző e költemény azért is, mert ő eszméi győzelmét csakugyan megérte. Így kapcsolódnak össze költeményei azokkal az eszmékkel, melyek politikai és irodalmi pályája más utjain foglalkoztatták s így ezek kölcsönösen magyarázzák és felvilágosítják egymást.

IX.

Eötvös a *Magyarország 1514-ben* megírása után és megjelenése alatt, 1847-ben, megint a cselekvő politikába elegyedett s ezt egyrészről azáltal tette, hogy újra megszólalt és *Teendőink* czímmel egy 19 közleményből álló czikksorozatot tett közzé a *Pesti Hirlap*ban május 13-ikától november 25-ikéig; másodszor az által, hogy részt vett Pest- és Békésmegye közgyűlésein.

A *Teendőink* czikksorozat Széchenyi *Politikai programmtöredékek* czímű műve e helyéből indul ki, «hogy hazánkban minden kidől sarkaiból, ha az ellenzék most többségre vergődhetnék, mi mostani körülményeink között egyenesen hazagyilkolásnak tekinthető.» Minthogy pedig neki és társainak ellenkező a meggyőződésük, elmondja, hogy az ellenzék mit akar s így e czikksorozat egyszersmind e mű ellentmondásainak birálata is. Ebből az elvből kiindulva, fejtegeti alkotmányos országban az ellenzék valódi állását; a kormány jelenlegi czélzatait s az ellenzék hivatását, melynek bizodalmatlansága eloszlatására még semmi sem, az ellenkezőre igen sok történt; részletesen szól az ellenzéki politikának 1825 óta történt változásairól és mai feladatáról, melyek e háromban állanak: az alkotmány terén ne tegyünk hátralépést; törekedjünk a jobbra s végre alkotmányunknak szilárd alapot

rakjunk le; az első tekintetében az ellenzék tehát konzervativ, a másodikra nézve progressziv, a harmadikra nézve biztosságra törekvő. Kifejti újra, hogy egyes haladási módokkal czélt nem érünk; mert alkotmányunk rendezése kapcsolatban áll mindennel s bármely egyes tárgyra nézve akarunk haladni, törvényhozási és közigazgatási szerkezetünk a jelen állapotban nem maradhat. E gyökeres reform mellett óhajtja, mint Széchenyi, hazánk s az örökös tartományok közti viszony szabatos rendezését, mi csak alkotmányos alapon lehetséges, továbbá a törvény előtti egyenlőséget, birtokviszonyaink rendezését s a nép befogadását az alkotmányba. E szempontokból részletesebben szól első sorban büntetőtörvényeinkről, miközben szabatosan körülírja az egyenlőség fogalmát és összeegyeztetvén a szabadsággal, mint utóbb nagy politikai művében, *A* XIX. *század uralkodó eszméi*ben kifejti, hogy a jogegyenlőségre első legfontosabb lépés az egyenlőségre alapított büntető törvény; szól továbbá birtokviszonyaink rendezéséről, melyben első lépés az ősiség megszüntetése, második az adó kérdésének igazságos eldöntése; s ezekkel kapcsolatban négy czikkben szól az ősiségről, külön czikkben az örökváltságról, melyet csak az állam beavatkozásával vél megoldhatónak; továbbá a közteherviselésről és a népképviseletről (2 czikk), mely utóbbi csak a közteherviselés megoldásával érhető el. Egy utolsó czikkben végül összefoglalva az eredményeket, bizalmát fejezi ki a nemességben, mely meg fog felelni annak, mi az idő követelése.

Azonban nem csak Eötvösnek e nagy czikksorozata mutatja, hogy a *Pesti Hirlap* 1847-ben újra síkra lépett előbbi elvei mellett; hanem a Kemény Zsigmondtól *(Eszmetöredékek a korteskedés és ellenszerei körül, Ismételgessünk, Montesquieu és I. Béla király, Időjelek)*, Szalay Lászlótól *(Tájékozás az egyesülési jog mezején, Évenkinti országgyűlés s utasitási rendszer, Tájékozás a választási jog mezején, Ismételgessük a mondottakat, Követi verificatio)* s végre másoktól az egyes részletkérdésekről irt nagyszámú czikkek tanuskodnak róla, hogy a czentralisták-

ban új remény ébredt s az alkalmazás kérdéseit sokkal világosabban és részletesebben fejtették ki, mint 1844/45-ben tehették.

Eötvös ez időközben eső pestmegyei szerepléséből kiemelendő az, midőn Pestmegyében június 9-ikén az ellen szólalt fel ő is, hogy az administrator ne lehessen a törvényszék elnöke s az

31. KEMÉNY ZSIGMOND.

ezt megengedő királyi leiratra egy újabb felirat mellett szavazott. E felszólalásában jellemző, hogy ugyanitt szintén kifejezte abbeli nézetét, hogy az 52 vármegyét mindaddig az alkotmány védpajzsának tekinti, míg újabb biztosítékot nem nyerhetünk. Részt vett továbbá a megyei utasításokat kidolgozó választmányban, melynek jelentése szeptember 2-ikán került a rendes

közgyűlés elé. E munkálat első pontja a nádorválasztásról szólt; de nyomban ezután következtek azok a pontok, melyek Eötvös szellemét fejezték ki, t. i., hogy az alkotmányosság azon állásra emeltessék, melyben a nemzet mindenre nézve, mi jelenét és jövőjét illeti, a többség akarata szerint dönthessen; az ország-gyűlés a kormányt felelősségre vonhassa, cselekvését irányoz-hassa Ausztriával, a külhatalmakkal való viszonyokban és összes belügyeinkben. A munkálat mindezek tekintetében részletes visszatekintést tesz a multra s kifejti, hogy törvényeink az alkotmányosság lényegére nézve megtartva nem voltak s jövőre teljesebb biztosítékot kiván a modern alkotmányosság alapelvei szerint. Egyebekben is az utasítás mindazt magában foglalja, mit Eötvös fentemlített czikksorozata *teendők*nek nevez s a két munkálat közt a hasonlatot és az utasításon Eötvös kezének nyomát lehetetlen nem látni. E szerint a nép és nemesség érdekegyesítésében elől áll az egységes büntető törvénykönyv, közteherviselés, a nép politikai jogokkal való felruházása, úrbéri viszonyok megszüntetése, a birtokviszonyok rendezése az ősiség eltörlésével, továbbá évenkinti országgyűlés három évre szóló választással.

Így elvei Pestmegye utasításába belekerülvén, ez mintáúl szolgált a többi megyének, melyek tekintélyes része hasonlóan bevette utasításába az alkotmányosság feltételeinek sürgetését. Pestről Eötvös Békésbe sietett és már szeptember 14-ikén Aradon, mint e megye küldötte, üdvözölte István főherczeget magyarországi körútjában. Azután részt vett a békési utasításokat készítő választmányban is, hol október 4-ikén a közgyűlés egész lelkesedéssel fogadta el a munkálat alapelveit. Ezekben éppen úgy, sőt pár részletben még világosabban benne van az 1848-iki törvények szelleme; s kivált a városok rendezésével kapcsolatban a választási jog oly kiterjedésben foglal benne helyet, mi teljesen Eötvös nézetét fejezte ki s utóbb fenti czikksorozatában hivatkozik is rá. Ez a következő: Ne legyen különbség nemes és nem nemes közt a közös teherviselés és a büntető igazságszol-

gáltatás terén, mely utóbbi a kor igényeihez alkalmazandó. «Kinek a nem nemesek közűl fekvő nemesi, vagy örökösen kiváltott úrbéri birtoka van, vagy egyébként is bír azon képességekkel, mik az illető megye kebelében, vagy ahhoz legközelebb eső királyi városbeli választókra megállapítva lesznek, valamint azon képességek szerint a kir. városban gyakorolhat választói és tanácskozói jogot, úgy azt az illető megyei körben is gyakorolhassa.»

32. PESTVÁRMEGYE SZÉKHÁZA.

Könnyen belátható, hogy a választói jog e fokozatos kiterjesztése a népképviselet elvét foglalja magában és azért fejezték ki ebben a némileg különösnek látszó alakban; mert akkor a városi kérdés megoldásával kapcsolatban remélték a választói és tanácskozói jog kiterjesztését a megyékben leginkább elérhetőnek. Tudjuk, hogy a népképviselet elvét Szalay is 1844-ben, legelőször a városok kérdése alkalmával vetette föl s innen a fontosság, melyet a városi ügynek az egész ellenzék, de kivált Eötvösék

tulajdonítottak; innen az, hogy 1847 végén és 1848 elején is írt pár czikket e kérdésről a *Pesti Hirlap*ba.

E szerint 1847-ben újra az elveiért küzdő Eötvös áll előttünk. Természetes óhajtása volt tehát a közeledő országgyűlésre az alsóházba jutni. Elébb Békésre gondolt, de a conservativ megyében bukását előre látván, föl sem lépett. Pestmegyében is szóba került a neve, de ott sem lépett fel; sőt Kossuth megválasztatását Batthyányval együtt szükségesnek tartván, minden erővel a Kossuth és Szentkirályi Mór megválasztatásán működött, a mi október 18-ikán fényes eredménynyel sikerült is. Ez alkalommal a megyeház erkélyén a pesti követválasztás fontosságát emelvén ki, ő szólt a jelöltekhez s a választókhoz, bizalmukba ajánlván Kossuthot és Szentkirályit, a melyre ők egymásután programmszerű választ adtak.

E választás után visszavonulva Pesten maradt úgy ő, mint egész kis köre. A Kisfaludy-társaság 1847-ben őt választván meg elnökül, ennek munkálatait vezette s 1848 február 6-ikán az ő elnöklete alatt választották meg Aranyt rendes tagnak. Így az 1847/48-iki országgyűlési harczok őt nem találták Pozsonyban. Tehát nem volt közvetetlen tanuja annak, hogy a november 29-iki válaszfelirat a királyi előterjesztésekre már a felelős, alkotmányos kormányzat eszméjén alapult, melyet Kossuth utasítása alapján fejtett ki s elfogadott Széchenyi is ebben az alakban.

Tehát az «inpracticus ábrándozók» eszméjének keresztülvitelére épen azok vállalkoztak, kik a czentralistáknak 1844-ben ezt a nevet adták. Egyelőre ugyan a kérdés deczember 20-ikán a felirattal együtt lekerült napirendről; de megmaradt a részletes törvényjavaslatkészítés számára. Az országgyűlés története nem tartozik ide; a régi országgyűlések hagyományos huzavonája, a taktika különböző fogásai éppen úgy uralkodtak ezen is, mint az előbbieken; de most Kossuthban a kormány és pártja oly páratlan taktikusra és ellenfélre akadt, minőt az újabb idők nem ismertek; ezért az ellenzék egy része s a *Pesti Hirlap* maga is Kossuthellenessé vált. Így jöttek el a márcziusi

napok, midőn Kossuth a februári forradalom hatása alatt egyszerre megvalósította híres márczius 3-iki beszéde által a reform és egyenlőség barátainak legmerészebb álmait is.

33. A POZSONYI ORSZÁGHÁZ.

Ennek hírére márczius 5-ikére Eötvös is Pozsonyba megy, Széchenyiékkel tanácskozik s ennek naplójából világos, hogy a Széchenyi teljhatalmú királyi biztosságának eszméjét ő is elfo-

gadta és Kovács Lajossal együtt Bécsbe kisérvén őt, még az nap Apponyival s 7-ikén István főherczeggel tanácskoztak a teendőkről. Mindebből, tudjuk, semmi sem lett s 10-ikén újra Pozsonyban vannak. Itt azonban a Kossuth elleni tárgyalásokat az események mind meghiúsítják Eötvös 15-ikén; már mint Kossuthtal együtt egyik miniszterjelölt az országgyűlés küldöttségével újra Bécsbe ment kieszközölni a mindkét ház által egyhangulag elfogadott törvények megerősítését s 17-ikén visszatérvén, egyike volt azoknak, kiket a Zöldfa-fogadó erkélyén a tömeg kitörő lelkesedéssel üdvözölt. Pestmegye márczius 21-ikén a nemzetőrséget szervező választmány tagjává választotta s 23-ikán Batthyány a kerületi ülésben bejelentette őt is, mint egyik miniszterjelöltet. Állandó részt vett továbbá a márcziusi mozgalmakban, melyek abból keletkeztek, hogy a király a had- és pénzügyminiszterium önálló szervezésébe beleegyezni nem akart. Ennek kieszközlése végett 30-ikán Deákkal és Széchenyivel újra Bécsbe ment s onnan 31-ikén délben visszatérvén Pozsonyba, innen pedig a forradalmi hangúlatú Pestre ő és Perczel Mór hozták le a kedvező s megnyugtató befejezésről a hírt márczius 31-ikén éjfélre, melyet fáklyavilágnál még akkor ki is hirdettek a Nemzeti Múzeum lépcsőjéről. Ugyanekkor mondta el magánbeszélgetésben a nehézségeket, melyekkel e két tárczát kivívták az ellenző főherczegekkel szemben. Pesti időzése harmadik napján, vasárnap, április 2-ikán, elment az egyetemre, hol az ifjúság, mint az új rendszer egyik megváltóját fogadta s ő meghallgatva panaszaikat, megigérte a tanszabadság törvénybe igtatását, docensek alkalmazását és végre nyugalmat ajánlva a pestieknek, másnap visszatért Pozsonyba. Ott már márczius 5-ike óta részt vett a főrendeknél az országgyűlés munkálataiban is [1] és az ő kezdeményezésére alkották a rendek a márczius 23-iki kerületi ülésben az egyetemről s a tanszabadságról szóló XIX. t.-czikket. Végre április 7-ikén a király kinevezte

[1] Márczius 22–25-ikén felszólalt a sajtótörvény tárgyalásakor kétszer, a sz. k. városok ügyében 10-szer, a nemzeti őrseg ügyében 19-szer, a turopolyai ügyben 1-szer, az egyetemében 5-ször.

a miniszteriumot, 11-ikén megerősítette az összes törvényeket; ekkor az országgyűlés eloszlott s április 14-ikén a miniszterek, köztük Eötvös, mint vallás- és közoktatásügyi miniszter, megérkeztek a fényesen kivilágított és lelkesedéstől visszhangzó Budapestre.

Pulszky az *Életem és korom*ban, mint maga is államtitkár, érdekesen rajzolja azokat a tisztán hivatali, kezelési nehézségeket, melyekbe az első miniszterek, kik soha hivatalnoki gyakorlatot nem végeztek, minden lépten-nyomon beleütköztek. Ezekbe beleütközött Eötvös is, ki soha bürokrata lenni nem bírt. Szervezte miniszteriumát;[1] legelső feladatáúl tekintette az egyetemi oktatás rendezését a tanszabadság elvei szerint, a mint azt az 1847/48: XIX. t.-czikk megszabta s el is készítette a királyi jóváhagyást soha sem nyert egyetemi alapszabályokat;[2] továbbá meg akarta nyugtatni a vallásfelekezeteket s e czélból, mint Lónyay Gábornak írta 1848 április 20-ikáról, a surlódások kikerülése végett, minden vallásfelekezet ügyeit el akarta különíteni; három külön szakosztályt állított fel tehát a katholikusok, protestánsok és görög-nem-egyesültek számára s a protestáns osztály élére Lónyayt kérte fel, ki ezt el is fogadta, de utóbb ungi főispán lett. Különös súlyt kivánt helyezni az 1847/48: XX. t.-cz. végrehajtására; e végből hirdette ki a nem-egyesültek számára a karloviczi kongresszust május 27-ikére Csernovics Péter királybiztossága mellett;[3] ugyane törvény 3. pontja értelmében gondoskodni kivánt a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteiről s május 6-ikán körlevélben hítta fel őket az adatok beszolgáltatására; egyik legelső terve volt tanítóképző-intézetek felállítása, május 8-ikán tehát pályázati hirdetést adott ki 12

[1] Államtitkár lett április 24-ikén Szász Károly, hires n.-enyedi tanár, osztályfőnökök: Athanaczkovics Plátó, Korizmics Antal, Lónyay Gábor, Nyéki Mihály; tanácsnokok: Fábriczy Sámuel, Pap Endre, Szőnyi Pál.

[2] V. ö. Vécsey T. Az 1848: XIX. t.-cz. és a karok cz. beszédét e t.-cz. hatásáról.

[3] Ezt utóbb junius 27-re kellett a déli lázadás miatt elhalasztani és Temesvárra tenni (május 15.); de az ujvidéki és karloviczi törvénytelen gyűlések, melyek a karloviczi érsek vezetésével tartattak, a tervet meghiusitották s ugyanitt a szerbek kikiáltották a függetlenséget. L. Eötvös beszédét a julius 6-iki képviselőházi ülésen.

végzett ifjúnak a porosz képezdék tanulmányozására való kiküldése végett; egész tanügyünkre már szeptember havára reformterveket akart kidolgoztatni; gazdasági iskolák felállítására intézkedéseket tett; a középiskolákban az osztályrendszer helyett a szaktanítást rendelte el;[1] végül elkészíttette az első magyar népoktatási törvényjavaslatot s ezzel kapcsolatban Guizot példájára, ki mint franczia közoktatási miniszter, 1833-ban a néptanítók számára lapot adott ki: ő is 1848. jul. 25-ikéről felhivást bocsátott ki a *Közlöny*ben (jul. 26) egy *Nevelési Szemle* cz. lap megindítása ügyében.

Ily tevékenysége közben nyilt meg július 2-ikán az országgyűlés, melynek mindjárt kezdetén kitüntek azok az ellentétek, melyek a Batthyány-minisztériumban természetszerüen álltak elé az egymással össze nem férő elemek miatt. Széchenyi és Kossuth ellenlábasok voltak nézeteik és politikai tanaik alapelveiben, Batthyány Kossuth népszerűségétől tartott, Eötvös féltette tőle összes ügyeinket, Deák nem bízott tapintatában és mérsékletében; de egyelőre egyik sem hitte, Széchenyit kivéve, hogy a hozzá szító szélső párttól tartani volna okuk és Eötvös a Kemény aggodalmait, ki az Ullman-házban tartott követi értekezleteken, Deák vezetése alatt, egy miniszteriális középpárt alakítását sürgette, egyenesen rémlátásnak nevezte.

Midőn azonban az ügyek bonyolódtak, ő egész meggyőződéssel a Batthyány-féle mérsékelt irányhoz csatlakozott. Ekközben kitört május 15-ikén a második bécsi forradalom s a király Innsbruckba menekült. Ekkor részt vett Eötvös is István főherczeg vezetése alatt abban a miniszteri küldöttségben, mely a királyt Budára hívta lakni. Pulszky írja, hogy visszajövet meglátogatta őt Széchenyivel együtt Penzingben s nagyon meg volt Eötvös elégedve; mert a király megigérte, hogy Budára költözik, mihelyt az országgyűlés 40.000 katonát szavaz meg az olasz

[1] Először a piaristák által vezetett budai és pesti intézetekben rendelte el 1848/49-re; a tantervet dr. Lutter Nándor, Perlaky és Vass József dolgozták ki; de továbbterjesztését szakerők hiánya s a forradalom meggátolták.

háborúra, viszont ők kikötötték, hogy az udvar szüntesse meg Jellasich fondorkodásait s erre is igéretet kaptak. Ez ügyben június 20-ika tájt, midőn Jellasich Innsbruckból Bécsbe tért vissza, Eötvös másodszor is megfordult Bécsben Batthyányval, hol János főherczeggel, mint királyi helytartóval értekeztek; de minden siker nélkül.

A megnyilt országgyűlésen, kivált az olaszok ellen adandó segély, később az ujonczozási törvény némely elvei teljessé tették a miniszterium kebelében a meghasonlást, melyben Kossuth és Szemere kerültek a mérsékeltebb elemek fölé. Eötvös alig néhányszor szólalt fel. Saját törvényjavaslata tárgyalásáig csak ötször beszélt; egyszer a felirati javaslat előtt, a honvédelemről szóló előterjesztés, másodszor a házban alakítandó bizottságok ügyében, harmadszor az olasz kérdésben a kormány álláspontja mellett, a negyedik és ötödik alkalommal interpellácziókra felelt, melyek első esetben a nem-egyesültek kongresszusára, második esetben a zágrábi püspök izgatásaira és a Muraköznek a zágrábi érsekségtől már régóta sürgetett elszakítására vonatkoztak.

Törvényjavaslata az elemi oktatásról sok tekintetben ez országgyűlés nevezetes eseményévé vált. Elég ennek jellemzésére megjegyezni azt, hogy a lehető legalkalmatlanabb időben vették elő. Ugyanis július 11-ikén tartotta Kossuth híres beszédét a 200 ezer ujoncz megajánlásáról, a mit egyhangulag megszavaztak. Mészárosnak e határozat értelmében készült törvényjavaslata július 20-ikáról kelt; augusztus 1-jén a központi választmány beadta róla jelentését s mégis csak augusztus 16-ikán került a ház elé, és éppen e közbeneső halasztás miatti ingerültség időszakában, mintegy ülés-tölteléknek vették elő Eötvös javaslatát, mely alkalomból Petőfi ingerülten írta augusztus 10-iki hirlapi czikkében: «Elhagyhatnátok most azt a nevelést, mikor azt sem tudjuk, lesz-e kit nevelni, vagy sem?» S valljuk meg, hogy mai belátással is csak a közérzület e szempontját fogadhatjuk el helyesnek; ennek az izgatottságnak igaza volt.

Eötvös javaslatáról a központi választmány a hadügyi javaslattal

együtt szintén augusztus 1-sején adta be jelentését. Keserű viták előzték meg a hadügyi javaslat elhalasztását s a népoktatási törvényjavaslatnak az augusztus 3-iki napirendre tűzését; ámde maga a tárgyalás menete is csak növelte az általános izgatottságot. Eötvös a javaslat gyors letárgyalását azzal akarta siettetni, hogy előterjesztő beszédében a központi választmány minden módosítását elfogadta. Az ellenzék, a súlyos időkre való tekintettel, elhalasztó indítványt tett; de a többség nem fogadta el s ekkor a radikálisok azt mondták, hogy a többség csak ürügyül használja ezt az ujonczozási javaslat halogatására. Így csak augusztus 4-ikén kezdődött meg a részletes tárgyalás, mely az első pár napon elég símán folyt. Csak augusztus 7-ikén szakította meg Mészáros azon jelentése, hogy ő az ujonczozási törvényjavaslat kivánt kiegészítésével elkészült; de nem kivánja tárgyaltatni, míg az alvidékről vissza nem tér, hová már hosszabb idő óta készül. Végre a részletes vitán is átestek; azonban a 13. §., mely arról szól, hogy ugyanazon községben az állam minden hitfelekezetnek tartozik iskolát állítni, ha egy-egy felekezet tanköteleseinek száma 50, óriási vihart keltett. A központi választmány ezt a különböző nyelvű lakosságra is ki akarta terjeszteni; de mindkét esetben csak megengedő alakban s ezt Eötvös elfogadta; de az augusztus 7—8-ikán lefolyt viharos ülés a közös iskola mellett nyilatkozott 181 szóval 86 ellen. Ekkor augusztus 9-ikén maga Pázmándy Dénes, az elnök, elhagyván az elnöki széket, külön javaslatot tett a megelőző napi végzésből kifolyóan a közös iskolákra, és a hitfelekezetek iskolaállító jogára nézve; ez azonban újra oly vihart keltett, hogy d. u. 1/4 4-kor el kellett oszlatni az ülést és javaslatát a ház csak másnap fogadta el 231 szóval 84 ellen; ez alkalommal Eötvös nem volt jelen a szavazáson s az augusztus 9-iki vitában sem szólalt fel. A szavazás után, augusztus 10-én, a többi ponttal, melyek közé egy, a kisdedóvókról szóló inditványt is bevettek, röviden végeztek; de a végén a záró szavazás előtt gr. Teleki László a már letárgyalt javaslatot is elhalasztatni kivánta «boldogabb időkre»,

a midőn módjában lesz a miniszternek egységes elvek szerint javaslatát újra átdolgozni, mely mostani alakjában összeférczelt munka. Eötvös ellene nyilatkozott s augusztus 12-ikén nagy többség fogadta el az összesen 20 pontból álló javaslatot, mely soha királyi megerősítést nem nyert.

A javaslatnak főbb s maig is helyes elvei a következők: az elemi oktatás az állam kötelessége, a magánintézetek állami felügyelet alá helyeztetnek, az elemi iskoláztatás a gyermek 12-ik évéig (leánygyermekek 10-ik évéig) kötelező, az elemi oktatás ingyenes, az iskola az 5%-ig menő községi pótadóból tartatik fenn, a magyar nyelv kötelező tárgy, a vallás oktatása felekezeti jog, minden községben közös iskola állítandó, a tanítóképzés állami feladat. Mint látható, ezek a mai népoktatási helyes politika alapelvei s így némileg érthetetlenek a vádak, melyekkel illették. E vádak a következők: e törvény nem elég kimerítő, az 1847/8 : XX. t.-cz. 3. pontja szerint a hitfelekezeteket a miniszter nem hallgatta ki, nem elég határozott, a gazdagabb polgároknak kedvezményt nyújt s a szegényebbeket elnyomja, a nemzetiségek és vallásfelekezetek surlódására fog alkalmat adni. Mindezeket Eötvös és a kormánypárt más szónokai eléggé megczáfolták; legyen itt elég e vádak megemlítése. Mondják, hogy végül a zárószavazás előtti beszédében Eötvös tárczáját kötötte a javaslat elfogadásához; ez beszédéből nem tűnik ki; de igen természetes, hogy a leszavazásból levonta volna a következtetést.

Ezután az országgyűlésen Eötvös alig szólalt fel, csupán a költségvetés tárgyalásában tartott pár kisebb, inkább felvilágosító beszédet; egy másik fontosabb beszédét szeptember 3-ikáról ismerjük, midőn az 1847/8 : XX. t.-cz. értelmében megvédte az egyházfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteire ideiglenesen felvett egy millió forintot. Úgy látszik, hogy ekkor már el volt készülve, hogy családjával együtt külföldre megy. Pulszky abból az időből, midőn Batthyány és Deák augusztus 28-ikától szeptember 9-ikéig Bécsben időztek a hozott had- és pénzügyi tör

vények megerősítése végett, de már nem is fogadta őket a király és midőn a bécsi miniszterium emlékirata közhirré jutott: egyszer csak azt hallotta, hogy Eötvös is Bécsben van s álnév

34. AZ 1848-IKI MAGYAR MINISZTEREK ALÁIRÁSAI.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS CSALÁDJA.

alatt a Leopoldstadt egyik szállójában lakik. E hírre hozzá akart sietni, midőn belép Eötvös, arczán a kiállott izgalmak nyomával s Lantosy névre útlevelet kért Svájczba. Pulszky kérdé, lemondott-e? Eötvös tagadólag felelt. Akkor, felelé, nem adhat útlevelet; nem segíthet egy miniszter szökésében. Kérdezvén, hogy miért hagyta el Pestet, felelé:

— Anarchia állt be, Ivánka Imre bejött honvédjeivel, igazi rablóbanda, s elfoglalta erővel az Újépületet, Buda s Pest hatalmukban van, kirabolják, felgyújtják a várost, Kossuth hozatta őket, Szemere velök tart; Széchenyi megbolondult.

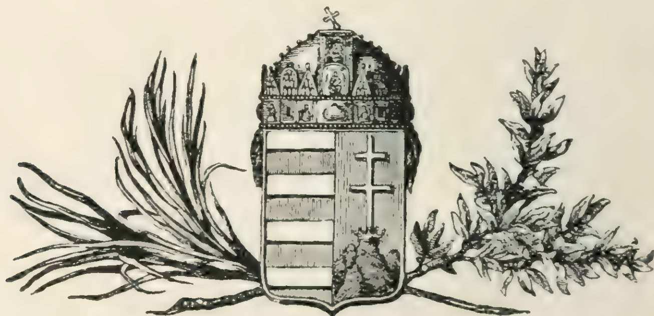
Csak nehezen birt megnyugodni s visszatért ugyan Deákkal Pestre; de útlevelét mégis kivette. E bécsi útja szeptember 6—9-én összeesik a képviselőház 100-as küldöttsége útjával. Szeptember 11-ikén a minisztériummal ő is lemondott; neve benne van a 17-iki második miniszteri névsorban is; de ezt már a király nem erősítette meg. A következő napon a képviselőház küldöttségével, mely egyenesen a birodalmi gyűléssel kivánt értekezni, ő is újra Bécsbe ment; a sikertelenség ismeretes. Szeptember 25-ikén tartotta a házban utolsó beszédét, midőn az úrbéri törvény tárgyalásának elhalasztása mellett szólalt fel.

Szeptember 28-ikán Lamberg meggyilkoltatása után családjával együtt Bécsbe sietett; Batthyányval találkozván együtt érkeztek meg a Frankfurt városához czímzett vendéglőbe. Október 6-áig maradt ott, habozva, hogy mit tegyen; de midőn e napon ott is utczai harcz támadt a nép és katonaság közt, családjával még az nap München felé utazott. Akkoriban azt mondták, hogy családja beszélte rá a távozásra, féltvén őt Lenormand jóslata utolsó részének beteljesedésétől.

Helyesebben itélünk azonban eltávozása okáról, ha azt olvassuk el, mit maga írt Csengerynek: «Miért távoztam el, azt annak, a ki engem s lelkületemet ismeri, könnyű, másnak lehetetlen megmagyarázni.» Valóban így van, — teszi hozzá Csengery. Eötvös a reform embere volt egész életén által. Most

azonban kezdé átlátni, hogy a működés ezen mezeje lehetetlen, minden fáradozása hasztalan. A forradalom és ellenforradalom szenvedélyes harczai közt az ő szerepe lejárt. «Ily viszonyok közt, — idézi újra Eötvöst — tökéletesen hasztalannak érzém magamat. Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármi nagy czélt lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfeledkezni nem tudok s meggyőződésem szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előre haladhat.» Azt is hozzá tette, hogy «ha elment, midőn a dolgok rosszul állottak, nem tartá férfihoz illőnek visszajőni, mikor egy kissé mulni látszott a fergeteg.»

Mindez éppen oly természetes, mint igaz. Nem születhetik minden ember forradalmárnak. Eötvös a vallás, sajtó, oktatás és főleg az egyéni szabadság híve és küzdője, demokrata és szabadelvű volt, de nem volt forradalmi, hanem evolutionista. Akkoriban az ellenzéki lapok nagy zajt ütöttek távozása miatt s a félelem volt legtermészetesebb magyarázatuk. De miért félt volna Eötvös? Idegei nem birták volna el a forradalmat; de a mi éppen a félést illeti, személyes bátorságának nem egyszer adta tanújelét s mintha előre tudta volna a jövőt, *A falu jegyzőjé*ben egy helyt kifejtette a személyes bátorság valódi lényegét.

35. MAGYARORSZÁG CZÍMERE.

36. A RÉGI KULTUSZMINISZTERIUM.

HARMADIK KÖNYV.

I.

Midőn Eötvös 1848 szeptember 29-ikén családjával együtt előbb Bécsbe, majd külföldre távozott, egyenesen Münchenbe ment, a hol nővére gróf Vieregg Károlyné is lakott. Az 1848/49-iki telet Münchenben töltötte, a nyarat Salzburg mellett Aigenben egy kis nyári lakban s 1849/50 telén újra Münchenben, 1850 nyarán pedig Tutzingban lakott a starnbergi tó partján, Münchentől északra körülbelül egy órajárásra vasuton.

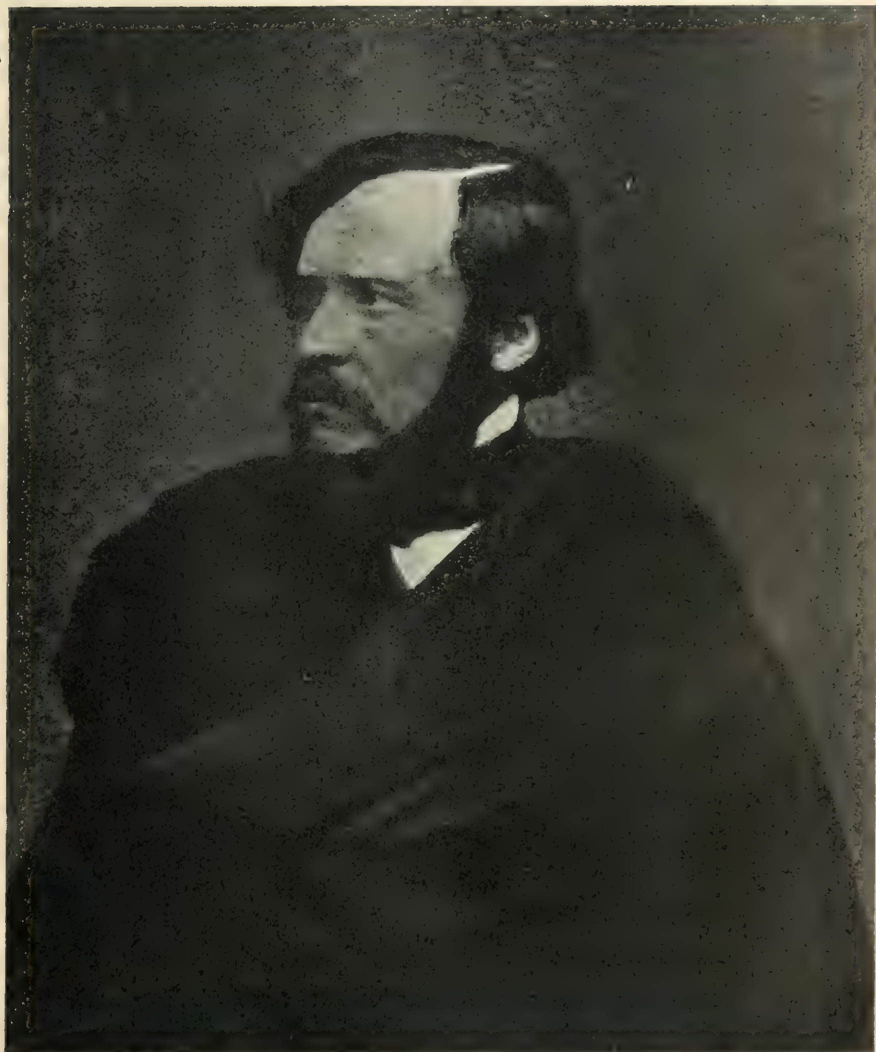
Mindez idő alatt, bármekkora volt is a bánat, mely a hazai események miatt sújtotta, sem pihenni, sem elzárkózni nem birt; hanem élénk szellemi tevékenységgel rengeteget olvasott és folyton írt. Erre igen jó alkalmat adott a müncheni királyi könyvtár. Treforttal, ki családjával együtt szintén ott volt, egyszerre 40 kötetet is kivettek s Eötvös, kit a hazai viszonyok miatt most leginkább a forradalom és ennek tanulságai érdekeltek, a franczia forradalom oknyomozó történetét akarta megírni s ezért kezdetben főleg ennek tanulmányozásába merült. Újra

elolvasta Thiers művét, a nagy forradalomról szóló emlékiratokat s terve főleg azon eszmék kifejtése lett volna, melyek az 1789-iki forradalmat s ennek tényeit magyarázzák, miközben a hazai viszonyokat tartotta volna szeme előtt.

Miért maradt abban e mű, nem tudjuk; de oka alighanem forradalmunk bukása, az e miatti bánat, továbbá a kellő nyugalom hiánya s talán pár más gyöngéd ok; e mellett inkább a jövőnek akart szolgálni, a mult szenvedéseit a jövő tanulságaivá, sőt reményeivé tenni. Tehát noha 1850 elején művéből pár fejezetet megírt, melyből egy rész halála után — mint Trefort sejteti — valamely műben német fordításban meg is jelent, tovább nem folytatta; hanem ez irányban tett tanulmányait is nagy államtudományi művében használta fel. Ezen kivül Eötvös már 1837 óta, mint láttuk, tervezte volt a keresztény művelődés történetének megírását s ehhez az évek folytán rendkivül sok tanulmányt tett, nagy anyagot gyűjtött össze s e két irányú tanulmányainak eredménye *A* XIX. *század uralkodói eszméi;* mert kétség fogta el, hogy egészsége és egyéb viszonyai megengedik-e egy amolyan nagyterjedelmű munka befejezését?

E küzdelmek és tervek közt látogatta meg Szalayt Zürichben. E találkozásról ő maga éppen oly egyszerű, mint megható képet rajzol Szalay felett tartott emlékbeszédében, hol a saját fajdalmának is hangot ad s hol egyszersmind általános kifejezésekben megmondja véleményét Kossuthról is; de keserű érzéssel tettek mindketten szemrehányást önmagoknak, hogy ők is hibáztak, midőn megakadályozni a történteket nem bírták. Végre Szalaynak vigasztalást nyújtott az, hogy hazánk történetébe fogott azzal a czéllal, hogy megtudja, mi vár ránk; és nemzetünk multjában csakugyan meglelte a vigaszt, melyet jelenében hiába keresett: a meggyőződést, hogy jövőnkön kétkedni nincs okunk.

Vajon e megható szavak a munkában található egyetlen vigaszról, arról a lélekemelő meggyőződésről, mely eltölti a keblet, midőn felismeri és ki bírja vonni az események tömkelegéből a bennök rejlő láthatatlan, de megdöbbentő követ-

37. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

kezetességgel irányító eszmét: nem azok-e éppen, melyekben Eötvös megint egyszersmind saját magáról is a legszebb vallomást adja, melyekben saját szive nyilatkozik meg? Nem bocsátkozott-e ő is eszmék vizsgálatába, az eseményekben rejlő tanulságok földerítése végett? Söt mindenből az látszik, hogy éppen az ő hite és meggyőződése melegítette fel Szalay lelkes munkakedvét, kiről azt mondja az első találkozás alkalmából, hogy «elijedt a változáson, melyet egy év tett benne». Eötvös első röpirata, nagy államtudományi művének előhírnöke, már készen volt, midőn Szalayval találkozott, másik művéhez már hozzá fogott; már beszélhetett vele a részletekről; elmondhatta tervét, kilátásait, a kibonyolódás lehetőségeit. Így, mint ezelőtt is mindig az elhatározó pillanatokban, úgy most is a két barát egymásban találta a fölemelő, a nemes elhatározás ösztönét; és ha az élet küszöbén Eötvös volt adósa Szalaynak a buzdításért, ezt most kamatostól adta vissza.

Eötvös említett röpirata a nemzetiségi kérdésről szól és mert első sorban nem hazánkat érdekelte, németül írta és adta ki *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*[1] czím alatt. E röpirat I. és II. fejezete, melyekben a nemzetiségi törekvések közös kiindulásáról, czéljáról és arról ír, hogy ezek egyenes ellentétben állanak a szabadsággal és egyenlőséggel, majdnem szószerint azonosak nagy államtudományi műve III. fejezetével; viszont a III. fejezet, mely a nemzetiségi törekvéseket csak a mai államok felbomlásával véli megvalósíthatónak, részben azonos az V. fejezettel; a többi Ausztria különleges viszonyaira vonatkozik az 1849 márczius 4-iki alkotmány tekintetbe vételével.

Az általános rész szerint ma a nemzetiség alapja csak a nyelv s hogy mégis korunk egyik uralkodó eszméjévé vált, ennek oka «a mult század (XVIII) végén az állami lét középkori alapjai elleni

[1] Pest. 1850. C. A. Hartleben's Verlag. Von N. N. 146, 2. l. Bécsben nyomatott Leop. Sommernél (Hofbuchdrucker). Második kiad. Wien. 1851. Jasper, Hügel et Manz. 2, 146. l. Az első kiadás névtelenül jelent meg s a censura részéről nem nehézségek nélkül; a második kiadásnak csak czímlapja és tartalommutatója más.

visszahatás». Czélja megmutatni, hogy ez az elv mi hatással lesz a jövő alakulásokra s legkivált Ausztriára? Minden nemzeti törekvés alapja egy: a magasabb tehetség önérzete; czélja is egy: az uralkodás. Mint ilyen, ellentétben áll a szabadsággal és egyenlőséggel s e czélja csak a jelenkori államok felbomlásával volna megvalósítható. Most Ausztriára térve, kifejti, hogy a nemzeti egyenjoguság általánosan vett értelmében meg nem valósítható sehol sem; de kivált Ausztriában a támasztott nemzetiségi teljes egyenjoguság nevében nem egyenlő szabadság, hanem egyenlő uralkodás követeltetvén, ez teljesen összeegyeztethetetlen úgy a márczius 4-iki, mint bármely más alkotmánynyal, söt bárminemű egységes kormányzattal. Ugyanis szó szerint ezt írja: «Nem elégszenek meg (a nemzetiségek) azzal, hogy minden nemzetiségnek a községben, iskolában és magánéletben a legteljesebb szabadság adassék, mi alkotmányos állam polgáraitól el sem vonható; és mivel a kormány központosító iránya szerint minden politikai életnek az állam központjában kell összpontosulni: itt kell a nemzetiségi eszmének, az egyenjoguság elvének is érvényesülését keresnie. Ennél fogva az egyenjoguság nem érthető másként, (s a nemzetiségek tényleg így is értik) minthogy minden nyelv a birodalomban egyenlő állást nyerjen s e tekintetben a kisebbséget a többség ellen állami alaptörvény biztosítsa». Ha így van, mond Eötvös, pedig így van, akkor a központosított hatalom elve csak absolutismus, tehát a márczius 4-iki alkotmány legfontosabb elveinek eldobásával volna elérhető; de még ezzel sem teljesen, mert a nemzetiségi elv új tartományi beosztást, a központi kormányban egyenlő arányú képviseltetést követel (VII. fej.) s ebben bárminemű eltérés okvetetlen nyugtalanságot okozna (VIII. fej.). Végeredményében tehát a nemzetiségi elv győzelme Ausztriában a birodalom feloszlására vezetne (IX. fej.).

Ámde azon a helyen, a hol Ausztria fekszik, egy nagy birodalom fennállása európai szükség; tehát a nemzetiségi törekvéseknek e szükség szerint kell módosulniok s e szerint azoknak,

kik Ausztria fennállását óhajtják, feladata: «kiegyenlítni a nemzetiségi jogos kivánság fogalmait az egységes állam fönnállásának szükséges föltételeivel.» Minthogy pedig a birodalomban a nemzetiség fogalma ép úgy történelmi eredmény, mint nyelvkülönbségben gyökerező; tehát mindkettő tekintetbe veendő s így az összbirodalom által megoldandó feladat hármas: erős, egységes állam; a birodalom egyes részeiben a történeti jogon alapuló igényeknek összeegyeztetése az egység feltételeivel; végre az egyes nemzetiségek nyelvkülönbségen alapuló igényeinek összeegyeztetése a történeti jog elvével az egyes részekben s az egység feltételeivel az összbirodalomban.

Az egységről a márczius 4-iki alkotmány eléggé gondoskodik; a másodikra nézve azt mondja, hogy a részek történeti joga az egység feltételeivel csak addig nem egyeztethető meg, míg a birodalom egységén dolgozók ez egységnél többet s azok, kik a történelmi jogok mellett harczolnak, e jogoknál többet akarnak elérni. Minthogy azonban a nemzetiségi igények a tartományi rendszer által nem békíthetők ki, mert a birodalomnak nyelvhatárok szerinti beosztása lehetetlen; erről szabad községi rendszer és a lehető legteljesebb egyéni szabadság útján kell gondoskodni. E szerint az egész birodalomra tartozó ügyekre nézve elfogadja, mint szükséget, a központi «Reichstag»-ot és az ennek felelős kormányt; a tartományokra nézve, beleértve Magyarországot is, külön tartományi beligazgatást, ezek ország-gyűléseinek felelős kormányhatóságokat kiván a szabadközségi rendszer és minden lehető egyéni szabadság mellett.

Végre az egészet befejezi egy «zárszó», mely a szabadság és egyenlőség jelenlegi uralkodó téves felfogásáról, kiindulva Francziaországból, ugyanazokat az elveket fejezi ki, melyeket nagy államtudományi műve első felében, úgy hogy az emennek kivonatául is tekinthető.

Könnyen belátható, hogy Eötvös e műve Palacky foederationalis terve ellen van intézve, melyet a szláv lapok a maga idejében nagy lelkesedéssel fogadtak s melyben a tartományok történeti

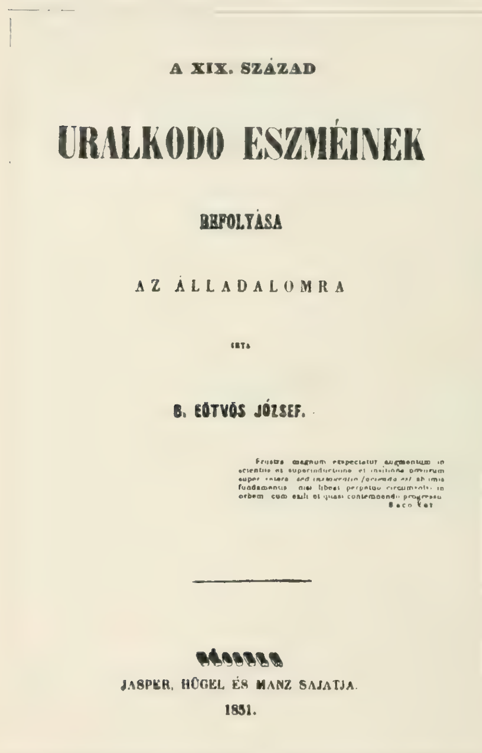
multja ellenére, éppen a nyelv szerinti kikerekítés az uralkodó gondolat, megannyi külön országgyűlésekkel s felelős miniszterekkel. Eötvös ez ellen szól kivált a X. fejezetben, noha Palackyt nem említi. A másik figyelemre méltó az, hogy elfogadja az összbirodalom eszméjét, sőt szükségesnek tartja s így helyesli a márczius 4-iki alkotmányt is és csak részleges módosítását tartaná szükségesnek a fenti elvek szerint; mert ez az egyetlen mód megoldani Ausztriában, hol szerencsétlenségre a franczia központosítás elvei vétettek irányadóul, a nemzetiségi kérdést, mely más részről sehol sem oly fenyegető, mint itt. Ebben a megoldásban Eötvös tehát hazánkra nézve éppen nem követelné a történelmi jogokat mind, főleg nem a 48-iki törvényeket; sőt ki is jelenti, noha nem egyenesen, hogy a márczius előtti alapon áll vagy hogy nem követelne többet; mert az összbirodalom érdeke a fő, mely adva van a márczius 4-diki alkotmányban.

A másik, a mit Eötvös tekintetbe vett, az, hogy Ausztria alkotmányos akar lenni. A november 27-iki miniszteri programm így szól erről: «Az alkotmányos monarchiát akarjuk, mely alapuljon minden nemzetiség akadálytalan fejlődési egyenjogúságán.» A birodalmi alkotmány 5. §-ja szerint: «Minden néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetisége és nyelve megőrzésére és föntartására». A központi hatalom s a részek és nemzetiségek szabadsága összeegyeztetését hangsúlyozza a márczius 4-diki császári manifestum is. E megegyeztetés elősegítése, megoldása az ő czélja s hogy ebben hazánk szükséges önállását nem vette figyelembe, az különös, de elég természetes következmény a fenti kiindulást tekintve.

Mindezek okozták, hogy megjelenésekor a névtelen mű, mely 1850 márczius 12-ikén már kapható volt, hazai lapjainkban terjedt megbeszélés tárgya volt; mert mindenki tudta szerzőjét s tudta iratása okát: t. i. Palacky elszigetelt provincialismusa ellen Ausztria fényes jövőjét kívánta megmenteni vagy legalább ennek módjait megmutatni. Azonban éppen azzal, hogy kitől jött és mit czélzott, — most már megmondhatjuk, — hazánk közjogi hely-

zetének éppen nem használt; és hogy oly mesterileg felállított logikája nem oda vezetett, a hova ő tervezte, azt a történelem eléggé megmutatta. Később ő maga is lemondott róla.

Nem elemezzük tovább e, különben inkább elméleti praemissákból kiinduló logikai, mint szorosan államférfiui művet; de látható, hogy e röpirat ugyanazon tanulmányok eredménye, mint *A* XIX. *század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra.* Sőt, midőn e röpirat megjelent, ennek első kötetét is már jó részben elkészítette; mert márczius 29-ikéről olvasni lehet az egykorú lapokban, hogy már e műve második részén dolgozik, mely évek óta gyűjtött adatok gyümölcse lesz. Még Pestre visszatérte előtt (1850 deczember 4-ikén) az első kötet nagy része ki volt nyomva s azt olvassuk, hogy nemsokára megjelenik. Így jelent meg ez az első rész 1851 július 1-jére Bécsben oly czímlappal, mely nem mutatja, hogy egy második kötetnek kellene következnie.[1] E művét éppen úgy, mint előbbi röpiratát németül írta meg; Szalay László fordította magyarra. Erről utóbb, midőn második kiadást rendezett

A XIX. SZÁZAD

URALKODÓ ESZMÉINEK

BEFOLYÁSA

AZ ÁLLADALOMRA

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

JASPER, HÜGEL ÉS MANZ SAJÁTJA.

1851.

37. «A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK BEFOLYÁSA AZ ÁLLADALOMRA» CZÍMLAPJA.

[1] A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. Irta B. Eötvös József, Bécsben. Jasper, Hügel és Manz sajátja. 1851. IV. 472, 2. l. Nyomatott ör. Keck és Pierer Sándornál. A II. kötet u. ezen cz. a. jelent meg. Második kötet.

belőle, különös dicsérettel emlékezett meg, azt mondván, hogy Szalay értette őt; fordítása ezért tökéletes s nem kell rajta majd semmit sem javítnia.

Midőn tehát 1850 deczember 4-ikére Pestre visszaérkezett, e művét mondhatni beköszöntőnek, melylyel nemzetét megajándékozta. Ez politikai fő- és legérettebb műve, melynek hatása még nagyobb lett külföldön, mint itthon.

Eötvös benne nem hazánkból, sem Ausztriából, hanem az általános európai viszonyokból indul ki; de világos, hogy első sorban a franczia császári központosítás, az új államcsíny által előállott viszonyok, az elnyomott, de ki nem aludt forradalmi szellem és végre azok a nagyszámú elméleti vitatások, melyek a 48-iki forradalmakat főleg Francziaországban követték, voltak azok, melyek éppen egy ily mű írására bírták. E kiindulás bizonyos publiczisztikai jelleget ad, a különben szorosan tudományos irányú műnek. Nehéznek, borúsnak látja a jelent, még borúsabb a kilátás a jövőre; a rend és műveltség barátja nincs miben megnyugvást leljen; sőt a lezajlott forradalmak még aggasztóbbá tették a helyzetet; mert ezek nem voltak a népek közmegegyezésének kifolyásai, sőt utóbb kellett rájok megegyezésöket kinyerni. Közelebbről tekintve, világos, hogy az aggasztó okok a jövőre nézve általánosak egész Európában, és hogy az eddig alkalmazott eszközök elhárításukra nem elégségesek. Ő a közös bajok forrását abban találja, hogy áthidalhatatlan ellentét van a kor uralkodó eszméi és ezek alkalmazása közt. Ez ellentét felderítése e mű (első részének) czélja.

Pest, 1854. Emich Gusztáv nyomdája. 6, 587. l. A német kiadás, melynek megjelenését a lapok a magyarral együtt, mint közelit jelezték, megjelent Der Einflusz der herrschenden Ideen des 19. Jahrh. auf den Staat cz. a. (8r XIV. 448. l. Wien. 1851. Jasper, Hügel és Manz) és 1854-ben ujra: Der Einflusz der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat. Von Baron Joseph Eötvös. Vom Verfasser selbst aus dem Ungarischen übersetzt. Leipzig: F. A. Brockhaus. 1854. Dem Andenken seines Vaters widmet dieses Werk mit Liebe, Dank u. Verehrung der Verfasser. (A magyar kiadáson ez az ajánlás nincs meg.) I. Theil. 6, 448. l. II. Theil. XII, 550, 2. l. Két különböző nyomás. Az I. k.-en t. i. ez áll: Druck von Keck & Pierer in Wien. II. k.-en ez áll: Druck v. F. A. Brockhaus in Leipzig. T. i. az I. k. ekkor csak új czimlappal jelent meg.

E végre abból a nézetből indul ki, hogy az államtudomány nem transcendentalis, hanem gyakorlati tudomány; tehát a Bacon által a természettudományokra ajánlt inductiv módszert kell alkalmazni itt is. Ezt fogja tenni ő s e módon megkisérleni a jelen viszonyoknak megfelelő államforma szervezésének elveit megadni. Ebből kifolyólag elveti az államról szóló elvont tanokat; sőt szerinte az államtudományok czélja épen az, hogy vezető fonalként szolgáljanak az államok oly legczélszerűbb berendezésére, mely leginkább felel meg az emberek bizonyos korbeli szükségeinek és eszméinek, melyek megvalósítását az államtól kivánják. Íme, uralkodó írói elvének ismétlése a tudomány gyakorlati hasznáról.

E kiindulásból vizsgálja a kor uralkodó eszméit, melyek szerinte: a *szabadság*, *egyenlőség* és *nemzetiség* s adja ezeknek mai divatos értelmezését. Ezek szerint a *szabadság* divatos meghatározása ez: «ne létezzék oly hatalom az államban, mely nem a nép nevében s — legalább közvetve — nem általa gyakoroltatik». Az *egyenlőségé* ez: «a nép neve alatt minden ember értetik s hogy mindenki ugyanazon mértékben s ugyanazon módon járul a közös népakarat alkotásához». A *nemzetiség* fogalma határozatlan, törekvéseiben szemlélve jelent nyelv- és fajközösséget és ennek nevében a nemzetiségek majd a különvált néprészek egygyé olvasztását, egyenjoguságot, majd meg éppen uralkodást követelnek.

Eötvös művének első részében, e meghatározások után, szokott dilemmatikus okoskodása módszerével azt mutatja meg, hogy ezek az eszmék, a mi különben eléggé szembeötlő, e divatos értelmezésökben egymásnak nemcsak teljesen ellentmondók; hanem különkülön megvalósításuk csak a jelen államok felbontásával volna elérhető s mégsem eszközölnék a nemzetek óhajtott megnyugvását. Ugyanis a teljes egyenlőség vagy a régi caesarismushoz, vagy pedig a communismushoz, a socialismushoz s ez esetben a nép nevében, de ennek részvétele nélkül gyakorolt kényuralomhoz vezetne, a mi kizárja a szabadságot; a nemzetiségi eszme a maga

uralomra törő czélzatával szintén nemcsak ellentmond a szabadságnak és egyenlőségnek, hanem az annak és emezeknek megvalósítására irányított törekvések visszás arányban állanak s e mellett megbontaná az összes mai történelmi állami alapot; végre a szabadság és egyenlőség divatos értelmezésökben nemcsak egymásnak ellentmondók, hanem amaz csak a kormányhatalom teljes lerontásával, emez csak teljes absolutismussal volna megvalósítható.

Ez a részletezett ellentmondás az említett eszmék értelmezése és a nép vágyakozása közt valóban megvan. Ámde a keresztyén polgáriasodás az egyéni szabadságon alapszik, tulajdonképen ennek megvalósítására törekszik mindhárom eszme által; az állam ellenben az ókori caesarismus megvalósítását tűzte ki czélul, a mi Francziaországban az államcsíny által s az új imperialismusban sikerült. Innen az áthidalhatatlan ellentét, mely mindazóta tart, mióta a franczia forradalom ezt az eredetileg keresztyén-germán eszmét újra föleleveníte. E bajon csak két úton lehet segíteni: vagy a keresztyén társadalmi rendnek ezt az alapelvét kell megsemmisíteni vagy az államot kell másként berendezni. Ez az alternativa. Azok, a kik az alapelvet akarják teljesen felforgatni, a socialisták és communisták; de Eötvös annyira távolinak látja elveik győzelmét, hogy nem is igen foglalkozik velök s törekvésöket, noha elméleteik már, sőt épen a 30—40-es években érték el virágkorukat, nem is tartja korunk uralkodó áramlatai egyikének sem. Azok, kik csak némi változtatással megelégednének, mint Guizot, vagy azt állítják, hogy a demokrata-alkotmány alkalmazásába csúsztak be hibák, vagy a választási jog helyes alkalmazását sürgetik, vagy mint Lamartine, a népfelség nevében köztársaságot kivánnak.

Eötvös most ezek mindenikének a kitűzött czélra való elégtelenségét mutatja ki, a mi valóban szembeötlő is. Ebből világos a jövő fejlődés, t. i. állami mindenhatóság, még pedig, a mint a nagy forradalom előtt az Isten, úgy most a nép nevében. Ez az állami mindenhatóság tehát az absolutismushoz, a caesarismushoz

fog vezetni; más szóval, az egyéni szabadság teljes megsemmisítéséhez. E szerint az állami mindenhatóság ez irányú s a communismus más irányú, de lényegben ugyanolyan törekvése közt csak az útban van különbség, de a végczélban egyenlők, sőt azonosak.

Ez az első rész tartalma, melyet három év mulva követett művének második része, mely a kibontakozás elveit tartalmazza. Szerinte ugyanis nem a keresztyén polgáriasodás alapelvét, tehát nem az egyéni szabadságot kell megsemmisíteni, hogy ez az absolutismusra törekvő állammal összhangba hozassék; hanem az államot kell úgy berendezni, hogy az egyéni szabadsággal meg lehessen egyeztetni. A szabadság, egyenlőség és nemzetiség valóban uralkodó eszméink, csakugyan a keresztyén polgáriasodás körébe tartozók és magokban véve jogosak, helyesek; de az emberiség mást ért alattok, mint a hogy a jelen állami életben értelmeztetnek s a mint megvalósításukra az állami mindenhatóság nevében törekszenek. Ugyanis az emberiség törekvései szerint a *szabadság* oly állapot, melyben az ember saját tehetségeinek s a mennyire ezek engedik, a természetnek is korlátlan ura; az *egyenlőség* csak eszköz e szabadság élvezetére; a *nemzetiség* végre az egyéni szabadság elvének alkalmazása egész népfajokra. Tehát a divatos értelmezésben az egyenlőségbe olvadt be a másik két eszme; az emberiség törekvése szerint pedig az egyéni szabadság a fő s e felfogásban ezek az eszmék nemcsak nem ellentétesek, hanem kiegészítik egymást.

A főkérdés tehát az: berendezhető-e az állam úgy, hogy e törekvést kielégítse? Eötvös szerint be. Ugyanis szerinte az állam a társaságokból keletkezett s mint ilyen, a polgáriasodás eredménye. Hibás ugyan a Rousseau-féle államszerződés deductiv eszméje; de más alapot az állam előállására a szabad akaratnál gondolni nem lehetvén, tehát az állam jogalapja sem lehet más a szabadakarat irányzó elvénél s ez az elv az észszerűség. Ebből az észszerűségből pedig világosan következik, hogy az egyén szempontjából az állam nem czél, hanem csupán eszköz és «az államnak

czélja tehát a bíztosság». Minthogy pedig koronként más-más javak azok, melyek biztosítását az egyén az államtól kivánja; tehát alkotmányt csak koroknak lehet adni, nem pedig minden kornak. Már pedig, ha korunk legfőbb uralkodó eszméje az egyéni szabadság: akkor a jelenkori állam czélja az egyéni szabadság biztosítása s ebből világos az állam mai szervezetének és berendezésének módja is.

Ebből látható, hogy Eötvös az éppen akkori időben föltünő erélylyel működött iskolának híve, mely kiindulva főleg Tocqueville művéből, az egyéni szabadságot tartotta főelvének s az államot a túlságos czentralisaczió veszélyétől féltve, az önkormányzatban és szabad egyesületi jogban kereste a biztosítékokat. Eötvös azonban más részről úgy gondolkozik, a mint ennek világos és szabatos elvi körvonalait már a *Reform*ban, de még inkább későbbi czikkeiben és kivált *Teendőink* czímű czikksorozatában megleljük, hogy az államnak egységesnek, erősnek kell lennie, hogy ezt az egyéni szabadságot biztosíthassa, bárha ez által egyszersmind ugyane szabadságot korlátozza is; e mellett a központosítás ma annál szükségesebb, mert minden állam érdeke korunkban az erős államhatalom; de mindemellett ennek mégsem szabad korlátlanná válnia. Így központosítás nem nélkülözhető a törvényhozásban, kormányzásban, népképviseleti országgyűlésben; de ezzel szemben szükségesek az egyéni szabadságot biztosító intézkedések. Ezek a következők: az államhatalom megfelelő belső szervezése, a felelősség és az államhatalom korlátozása.

Minthogy az elsőre nézve legnagyobb biztosítékot az alkotmányos egyeduralom ad, ez a legczélszerűbb; a második a szabadságot a választási és felelősségre vonási jog által biztosítja; de a mai államhatalommal szemben ezek már nem elég erősek s így valódi biztosítékot csak a harmadik eszköz nyújt, t. i. az államhatalom korlátozása. E mellett a merev központosítás csak növeli az államra rótt lehetetlen feladatokat s csak szaporítja az elégületlenséget. Korlátozni kell tehát az államhatalmat s erre a legjobb, sőt egyetlen mód az önkormányzat

elvének alkalmazása, mely a korlátlanságra törekvő államhatalom egyetlen sikeres gátja; az egyén általa nem érzi magát elszigetelve s önálló tevékenységre tért nyer; ennek az önkormányzatnak pedig alapja és szintere az erős községi élet. Csak a hol a politikai jogok és kötelességek gyakorlatát minden polgár kisebb körökben megszokta: csak ott lehet nagyobb államban politikai szabadság rendetlenség és szilárd alapon álló rend önkényuralom nélkül. Erős központosítás a szükséges dolgokban, vele szemben erős községi élet önkormányzati alapon: ez az, a mit Eötvös a leghelyesebb állami berendezésnek tart. E biztosítékokhoz sorolja továbbá még a szabad egyesületi jogot, melyet megkülönböztet a politikai cluboktól.

Mindezek azonban még mind elégtelenek az erkölcsi biztosítékok nélkül. Ezek elseje a jog iránti tisztelet s épen a fennálló törvényekben letett jog tisztelete, melyet a bírói intézmény tart fenn. Ezért Eötvös helyesnek tartaná egy oly főtörvényszék létesítését, mely az állami belső hatalmi körök összeütközéseiben itélne. Ilyen továbbá a vallás és ezzel kapcsolatban az egyház, illetve az egyházak önállósága; sőt «az egyház szabadsága — mond Eötvös — legfőbb, egyedüli, rendíthetetlen erkölcsi biztosítéka az állam egyes részei önállóságának, az egyetem anyagi hatalma ellenében» (II., 551. l.). Végre semmi intézmény nem adhat az államnak oly szilárdságot, mint az, miről nálunk a 30-as évek óta annyit írtak és beszéltek s mi Deák beszédein állandó vörös fonálként húzódik végig, melyet t. i. az egyes polgárok meggyőződéséből meríthet; már pedig ezt csak úgy érheti el, ha az állam az egyesek jogait saját hatalma erkölcsi korlátainak ismeri el.

Mindez elvek kivihetősége attól függ, hogy megegyeznek-e a haladás törvényével? Eötvös szerint ezek megfelelnek a haladás mind a három főtörvényének: a különböző egyének szabad érintkezésének, a kor uralkodó eszméinek és a kor szükségeinek. Végre csupán az önkormányzat fogja a nemzetiségi igényeket is, nem ugyan kielégíteni, hanem veszélytelenekké tenni.

Eötvös mindezek alapján hiszi, hogy az emberiség az eddig követett utat az államra nézve el fogja hagyni; mert noha sok az aggasztó jelenség és sokan vannak, kik azt hiszik, hogy a keresztyén polgáriasodás betöltötte czélját s elenyésztéhez közelg; de ő azt hiszi, hogy ellenkezőleg: czélja az egyéni szabadság megvalósítása lévén, ezt csak ezután fogja elérni. Nagy harczok lesznek, de az eredmény nem kétséges. «A mit az emberiség természeti fejlődésének folyama hoz magával, azt késleltethetik ugyan a tudomány tévedései, az egyesek büne s egész korszakok rossz szenvedélyei, — de örökre meg nem semmisíthetik.» Tehát a keresztyén polgáriasodásnak nem hanyatlása, hanem teljesedése az, a mi előttünk áll.

Valami bámulatos van e nagyszerű erkölcsi eszmében, mely, noha némi érezhető ugrással és nem elég természetes átmenettel van a mű előbbi fejtegetéseihez csatolva, a romok felett az életet, a megújulást, a boldogulást hirdeti s bizonyára ez az, melyért e művét írta; és ha részleteiben Eötvös nem írta is meg a keresztyén művelődés történetét, e műve lényegében, eszmemenetében és végkövetkeztetéseiben nem más, mint a keresztyén művelődés apotheosisa és valódi czélja az állam újabb szervezését összhangba hozni a keresztyén művelődés alapelvével. E műve tehát más előzményekből kiindulva, újra s hatásosan fejezi ki *A karthausi* alapeszméjét, melyet tehát Eötvös alapmeggyőződésének tekinthetünk.

Az első részről a legbehatóbb magyar bírálatot Brassai Sámuel irta a Szilágyi Ferencz *Magyar Hirlap*jában, (1851. 522—28. sz.) ki midőn a politikai eszmék végzetes hatását említi a könyvnyomtatás előtti, utáni korban s végre a XVIII–XIX. században, első sorban is kiemeli, hogy a mű a nagy várakozást nem elégítette ki s hogy benne a Bacon-féle inductiv módszer alkalmazása nem elég találó; maga Bacon sem mondható e módszer fetalálójának, a természettudomány ismerte azelőtt is és a politika, mint gyakorlati tudomány, nem hasonlítható össze a természettudományokkal módszer tekintetében; mert ebben a tör-

vény minden, a tudomány maga czél; a politikában pedig inkább csak vetojoga van a tudománynak. De továbbá a szerző csak beszél az inductioról; de művében nincs inductio; hanem egész okoskodása felállított elvekből indul ki s okoskodása, dialectiája, mely gyakran bámulatos, teljesen syllogisticus, dilemmatikus. E bevezetés után veszi bírálat alá szerző alapelvét, mint rosszul felállított dilemmát, a melyet azonban tapasztalati tényekkel vagy éppen nem vagy alig fejteget. A XIX-ik századnak éppen nem csak a szerző által felvett három uralkodó eszméje van; de felvéve, hogy csak ennyi van, ezek analysise nem vezet egyébre, mint magán mulatságra s a szabadság értelmezése éppen nem oly általános ebben az alakban, mint szerző a francziák nyomán állítja; így pl. egészen más az angoloknál elméletben és gyakorlatban. Hasonlóan bánik el az egyenlőség és nemzetiség eszméivel is, mely utóbbinak fejtegetésében egyenes ellenkezésbe jut önmagával s oly végkövetkezményeiben tünteti fel, mely e szent eszme iránt elfogultságot mutat. Egészben a könyvet nagyon tartalmasnak, bár élére állított és igen merészen általánosított elvekkel telinek mondja; de kiemeli számos kitünő részét, mint midőn a keresztyénség s az állam viszonyát vagy az állam fentartásban a kis adózók szerepét és érdekét rajzolja. E helyekből elég bőven idéz is. Végre ő is jelzi, hogy ez magával hozza egy új résznek is megirását az igért alkalmazásról, mely, mint láttuk, meg is jelent pár évvel utóbb.

Már említettük e műről, hogy egyébként külföldön nagyobb hatást tett, mint itthon s több tekintetben nagyobb méltánylásra is talált. Itthon utóbb főleg némely részletkérdés volt az, a mi magára vonta a kritikát; így első sorban a műnek a központosítás elleni iránya, szemben az Eötvös 1844 óta s főleg a *Reform*ban kifejtett centralisticus álláspontjával. Ezt különösen a II. kötet megjelenésekor az irodalom terén is kiemelte a *Budapesti Hirlap*ban Szilágyi Ferencz, a szerkesztő, melylyel szemben Csengery Antal vette ugyanott védelmébe,[1] kimutatván, hogy nincs ellentmondás a két

[1] 1855., 659. és 669. sz. és Csengery: Összegyűjtött munkái. V., 303. l.

álláspont közt; mert a mint akkor a központosítás volt az egyetlen politikai gyógyszer hazánkban, most csak az önkormányzat lehet az általános európai központosítás ellen az egyetlen menedék s Eötvös és társai akkor sem a megye, mint municipium, hanem mint államszervezet ellen léptek fel. Azonban e czáfolat daczára a közvéleményben csak megmaradt az, hogy Eötvös nézetet változtatott az államszervezet alaptervezetére nézve.

Mellőzve a továbbiakban Csengeryt, kinek ismertetése csak inkább bemutatásszámba megy, a legbehatóbb bírálatot e műről báró Kemény Gábor adta, ki *A nemzetek fejlődéséről* czímű művét egyenesen e mű hatása alatt és nagy részben czáfolatára írta,[1] mely azonban nagyon szigorú bírálatra s igen kevés elismerésre talált a *Pesti Napló*ban és *Magyar Sajtó*ban. Kemény részletesen ismertetvén a mű I. kötetét, ezt végeredményében óriási tagadásnak nevezi; a II. kötet nagyobb elismerésre talál nála; amazt a szerző nézeteire nézve ingadozónak, aggodalmasnak, emezt sokkal határozottabbnak, bátrabbnak mondja a megoldás terén. De különösen a nemzetiségi eszme az, — s ez a második részletkérdés, mely nálunk a figyelmet leginkább kihívta — melyet Eötvösnél tévesen, önmagában is ellentmondóan meghatározottnak talál a belőle levont következtetésekkel együtt s hozzáteszi, hogy Eötvösnek erről szóló tanában a «megsemmisülés elméletét látta ékes szavakkal, az ész, a tudomány és jóindulat minden kellékeivel támogatva irányunkban érvényre emelkedni.» Ő a nemzetiségi eszmének, melyet Eötvös hol eszmének, hol érzelemnek s hol még másnak nevez, úgy alapjában, mint az állami életben teljesen más és sokkal lényegesebb szerepet tulajdonít. Hibásnak tartja az állam czéljáról szóló meghatározását is; továbbá Eötvös elvének keresztülvitele lehetetlenné tenné az államok létezését. Ő ezekkel szemben az állam biztosságát a közvéleménynyel megegyező folytonos változtathatásban tartja s szerinte, a mi az államokat alkotja és fentartja, az az érdekegység.

[1] Kolozsvár, 1856. Stein János. VIII., 143. l.

Eötvös e műre soha sem felelt; de 1859-ben, Kazinczy feletti emlékbeszédében, újra rajzolván a nemzetiség és nemzeti érzés hatását, Kemény azt vélte kiolvasni belőle, hogy Eötvös változtatott nézetén és sietett 1859 november 4-ikéről hozzá egy nyilt levelet intézni; de ezt, főleg úgy látszik politikai okokból, sem a *Pesti Napló*, sem a *Magyar Sajtó* kiadni nem akarván, *Néhány szó báró Eötvös Józsefhez* czím alatt röpiratban nyomatta ki, természetesen kibővítve;[1] s ebben a nemzetiségi kérdést újra megvitatandónak jelölte ki. Erre Eötvös *Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára* (Pest, 1860. Ráth M. 42 l.) röpiratában válaszolt. mely főképen műve II. kötetéből vett bő idézetekkel mutatja meg, hogy Kemény őt félreértette. Az, a mi új e röpiratban, a vége, különösen azért érdekes, mert benne Eötvös éppen a hazai önkormányzat történetéből fejti ki, hogy nálunk a szélesen kiterjedt municipalismus óvta meg hazánkat a multban a nemzetiségi torzsalkodásoktól s csak ez lehet a jövő megoldása is. Kemény e válaszra *Még egynehány szó* czím alatt felelt (Pest, 1860. Pfeiffer, 32 l.), melyben kivált első művére hivatkozva fejtegeti, hogy Eötvös nevezi ugyan «eszmének» a nemzetiséget, de «magyarázatában» ingadozás és meghatározásában, következtetéseiben káros tévedés van, mert ez eszmének államalkotó és fejlesztő hatása más; Eötvös megoldása az elmélet szempontjából nagyon általános, a gyakorlat szempontjából kivihetetlen, noha egyébként egyik legjobb és leggyakorlatibb elvének tartja, hogy a nemzetiség eszméje szükségképen önkormányzatra vezet.

Kemény nem állt egyedül Eötvösnek a nemzetiségről szóló nézetei czáfolásában. Mocsáry Lajos *Nemzetiség* czímmel (Pest, 1858. Ráth M. 204 l.) egész könyvet írt csupán erről, melyet ő műve elméleti részének nevezett, míg a gyakorlati részben a hazai szláv és más nemzetiségi mozgalmakról szól. A másik két uralkodó eszme (szabadság, egyenlőség) fejtegetésében teljesen egyetért Eötvössel; a nemzetiség eszméjére nézve azonban lehangolónak találja fejtegetését úgy a hangban, mint okosko-

[1] Pesten. 1860. Pfeiffer. 38. l.

dásaiban. Eötvös — mond — éppen úgy bánik el most ezzel az eszmével, mint egykor a megyével. Ily eszmemenetből veszi vizsgálat alá Eötvösnek e két fő tételét, hogy «valamennyi nemzeti törekvés alapja a magasabb hivatás érzete; czélja: az uralkodás». Az elsővel szemben azt a tételt állítja fel, hogy a nemzeti érzelem szereteten s nem elbizottságon alapul; a másodikkal szemben, hogy a nemzeti törekvések czélja az önfentartás. Hibáztatja továbbá, hogy «valamennyi» nemzeti törekvést egyformának tekint, holott annyira más és más minden nemzetnél, hogy a nemzetiséget nem is lehet oly értelemben uralkodó eszmének venni, mint Eötvös teszi. A mű többi része nem tartozik ide; de úgy erről, mint Kemény műveiről el kell ismerni, hogy mélyreható pillantást vetettek a kérdés lényegébe s több oldalról birták Eötvös után is megvilágítni s homályát eloszlatni.

Ezután nálunk hosszasabban nem foglalkoztak e művel. Tankönyvben legelőször Pauler Tivadar említi,[1] bővebben Kautz Gyula *A politikai tudomány kézikönyve* czímű művében; utánok legbehatóbban, a tudós szeretetével, mélyen beható elméjével Concha Győző, a ki *Politiká*ja I. kötetében (1895) mindenütt kiterjeszkedik Eötvös nézeteire a főkérdésekről s így műve számos helyén foglalkozik vele. Előszavában azt az érdekes és jellemző megjegyzést teszi, hogy e mű «bármily nagy számot tegyen a tudományban is, czélzata szerint: megjelölni a 48-iki forradalmak után az európai államok ujjáalakulásának irányait, publiczisztikai mű». Valódi élvezet volna e kiváló műnek Eötvösre vonatkozó elemzéseivel itt részletesebben foglalkozni és ezek fonalán Eötvös művét ismertetni, annál inkább, mert — mond Concha — «későn bár, pótolni törekszem mulasztásunkat nagy állambölcselőnkkel, Eötvössel szemben s tanainak tüzetes feldolgozására, bírálatára különös súlyt fektetek.» De ezen kívül is Concha egyetemi előadásaiban, a mint az előadásairól tanítványai által Kolozsvárt, majd Budapesten kőnyomatban és nyomtatásban kiadott jegyzetek

[1] Jog- és államtudományi encyklopaediaja. 235. §. Eszjogi előtan (1873) 220. §.

tanuskodnak róla,[1] mindig nagy figyelmet szentelt Eötvös e művének, nagyobbat, behatóbbat bárkinél; azonban mindezeknek részletezése csak egy egész külön tanulmány tárgya lehet.

Időközben e sorok írója is Eötvösről írt életrajzi művében 1880-ban (megjelent 1882-ben), ennek keretéhez mérve, megfelelő bőséggel méltatta Eötvös e művét s össze is vetette pár mással. Kissé utóbb, 1883-ban, Trefort tartott róla felolvasást az akadémiában, mely a mű előállásáról tartalmaz pár érdekes adatot; de czélja a műre a figyelem felhívása lévén, általánosságokon kívül elemzésébe nem bocsátkozik.

Külföldön számos beható ismertetés tárgya volt kivált a II. kötet s első sorban Németországon, de ma már ezek nem mind ismertek. Mondják, hogy nevezetes tudósoktól Eötvös egész csomó levelet kapott, melyekben műve érdemeit kiemelik. E leveleket mi nem láttuk, de a nyomtatott ismertetések és méltánylások száma is elég nagy. Ezek közül Schmidt Julián a *Grenzboten*ben, Fallmerayer, Cherbuliez szakfolyóiratokban szóltak róla, Bluntschli pedig *Az általános államjog s politika története* (II.) művében, mely magyar fordításban is megjelent. Bluntschli kapcsolatban szól róla a Tocqueville *(La démocratie en Amerique, 1835)* művével, mely Francziaországban kiindulása volt az államhatalom korlátozására irányult elméleti és gyakorlati politikai mozgalomnak, mint olyan, mely a népfelség eszméjéből indult ki, továbbá Mill Stuart *(On liberty 1859)* művével,[2] mely a társadalmi s egyéni szabadmozgás feltételeit fejti ki angol szempontból, szintén a népfelségnek, mint társasági alapnak, elvéből kiindulva, s a pálmát Eötvösnek nyújtva jelöli ki helyét e művek közt. A *Revue des deux mondes* 1854 október 15-iki füzetében adott róla rövid ismertetést. A 48-iki forradalom bő megvitatása után nehéz volna valami újat írni, — mond —

[1] Concha Gy. Politikai jegyzetek. Kiadták Nyerges Zsigmond és Harmath Jenő. Kézirat gyanánt. I—II. rész. Kolozsvár. 1901. — U. az. Jegyezte Semsey Kálmán. Budapest. 1893. I—II r.

[2] Tocqueville művét magyarra Fábián Gábor fordította 1841—43., Mill Stuart-ét Kállay: A szabadságról. 1867.

de Eötvös birt eredeti lenni. Dicséri világosságát, gyakran új nézeteit, szabatosságát; de mindez cserben hagyja, midőn a végkövetkeztetéseket levonja. «Homályos eszmékkel fejezi be művét, s a keresztyénységtől nem tudni, minő belső átalakítást vár, minek következtében a megingott társadalmi rend újjá fog alakulni.» Lényegében dicséri műve nemes érzelmeit s mint utóbb Concha, szintén publiczisztikai műnek tartja. Részletesebben s nagy rokonszenvvel ismertette e művet Laboulaye Édouard, Eötvös barátja, a *Revue nationale et étrangère*ben (1860 novemberi két füzet) *L'état et ses limites* czímű értekezésében, mely 1863-ban értekezései közt s azóta önállóan is többször megjelent és Molnár Antal *Az állam és határai* (1869) czímmel magyarra is lefordította.[1] E művében Laboulaye azokat a határokat akarja megjelölni, melyeken túl nem terjeszkedhetik az államhatalom a nélkül, hogy az egyéni szabadságot ne veszélyeztesse. Az államhatalom e szükségképi korlátozását teljesen Eötvös műve szellemében s abból kiindulva tárgyalja, úgy hogy e rész ebből majdnem kivonatnak tekinthető. E korlátozást nemcsak az absolut, hanem az alkotmányos országokban is teljesen Eötvös szellemében tartja szükségesnek; mert az egyenlőség annyi, mint korlátlan népfelség s ez végeredményében a többség absolutismusa. Laboulaye egyébként négy művel kapcsolatban tárgyalja Eötvös nézeteit; ezek közül csak Humboldt Vilmos posthumus műve *(Ideen zu einem Versuch die Gränzen der Wirksamkeit der Staaten zu bestimmen,* 1851) jelent meg elébb, mely az egyéni szabadság meghatározásában s lényege kifejtésében világos hatással volt Eötvösre; a másik kettő, a Millé *(On liberty,* 1859), Simon Julesé *(La liberté,* 1859) utóbb jelentek meg, a minthogy általában az ily kérdések fejtegetésében Eötvös műve kiindulásul szolgált s mint ilyen, némikép korszakalkotónak tekinthető.

[1] Az Eötvösről szóló részt l. Lukács Móricztól: Laboulaye b. Eötvös Józsefről. Budapesti Szemle. 1860. XI., 377. l. Ugyanitt pár lapon nagyon helyesen fejtegeti Eötvös politikai eszméit s kiterjeszkedik a következetlenség vádjára is, mind nagyon helyes szempontból.

Mindezekből kiviláglik Eötvös művének jelentősége, melynek alapterve Montesquieu *L'esprit des lois* s rokonsága Tocqueville nagy művével félreismerhetetlen; viszont világos, hogy eredetét abból a Francziaországban tett tapasztalatból vette, hogy a túlságos centralisatio okvetetlen forradalmakra vezet s az ugyanott, az elmult félszázad tapasztalatai alapján, a III. Napoleon alatt uralomra jutott közmeggyőződésből, hogy a szabadság nagyobb kincs, mint az egyenlőség;[1] a nemzetiség eszméjének fejtegetésére pedig Ausztria és hazánk viszonyai adtak ösztönt és tapasztalatokat az elmélet számára. Innen az a különös részvét, melylyel művének a szabadságról s egyenlőségről szóló része külföldön, a nemzetiségről szóló itthon találkozott.

II.

Alig fejezte be Eötvös nagy államtudományi művének II. részét 1853 végén vagy 1854 január első felében, már különböző szépirodalmi tervek foglalkoztatták. Január második felében hozzá fogott egy régi tervéhez, t. i. Auerbach *Dorfgeschichten* czímű művei mintájára oly magyar népi elbeszélések irásához, melyek a mellett, hogy szelid vagy komor idylli képek a nép életéből, mély erkölcsi hatással nemesítsék a nép lelkét. Ő már 1845 márcziusában, mint a «Népkönyvkiadó Egyesület» alelnöke indítványozta Auerbach e művei átdolgozását s báró Jósika ajánlkozott is az első füzet lefordítására, de akkor abban maradt; most Eötvös, a mi helyesebb, fordítás helyett eredetieket írt. Így készült 1854-ben *Egy tót leány az alföldön* (Beszély), *A molnárleány* (október hó) és 1855 elején *A téli vásár*. Mindezeket ő egy album számára írta, melyet Arany, Csengery, Gyulai, Kemény, Vörösmarty és ő *Hat író könyve* czím alatt akartak kiadni 1854 márcziusában. Ez elmaradt s helyette jelent meg *A magyar nép könyve*, melyben ez elbeszéléseit, mint valóban a legjobb helyen, kiadta.[2]

[1] Tisztán e kérdésről jelentős irodalom támadt 1850—60 közt Francziaországban.

[2] Megjelent: Egy tót leány az alföldön. I., (1854) 248. l. — A molnárleány. I., 315. l. — Téli vásár. II. (1855), 117. l. E három külön is. Elbeszélések. Pest, 1859. Hecke-

Ezek az elbeszélések közelebbről annak eredményei, hogy Eötvös ez időben mezőgazdasággal is foglalkozván, alkalma nyílt szenttornyai birtokán, mely neje hozománya volt, érintkezni a néppel. Vegyük közülök pl. a sorrendben legelől megjelentet: *Egy tót leány az alföldön* czímüt. A költő czélja nemcsak a bájos idyll és csendélet rajza, mely a szomoruból vígra fejlődik és boldog optimismust terjeszt; hanem az az erkölcsi tanulság is, hogy a jó rendszerint megleli jutalmát s erre vonatkozva az öreg Apostagi ezzel fejezi be az elbeszélést: «Jótéteményeinkkel is úgy vagyunk, mint a vetéssel. Ha vetünk, sok mag a földben rothad el, sok kifagy, meg kiszárad, s a magnak egy része nem hoz kalászokat. Ha előre tudná az ember, melyik mag nem kel ki, nem lenne senki olyan bolond, hogy elvesse. De mivel ezt senki sem mondhatja meg előre: az okos ember azért csak kissé sürűbben hinti vetését; mert annyi bizonyos, hogy a ki nem vetett, nem is arat. S ládd, Zsuzsi, én vén gazda vagyok, tudok rossz terméseket, de alig emlékszem olyanra, hol egyremásra legalább a magot ne kaptuk volna meg.» Éppen emígy nyújt tanulságot *A molnárleány*ban a parasztgőgről s e Sajóvidékről vett elbeszélés világosan mutatja az alakok életteljes rajza által, hogy alapja valódi esemény volt. A molnár, Ékesy a maga kellemetlen szokásával, melyért nem egy külföldi utazó rótt meg a legujabb időkig bennünket, a kántor, egy jelleme és sorsa által Tengelyire emlékeztető alak, világosan az életből vettek. *A téli vásár*ban, mely éppen oly kedves idyll, mint az első, az isteni gondviselésben való hitet s a szeretet boldogító hatalmát tünteti fel egy nyájas képben. Mind e népies elbeszélésekben van valami megfinomított népies, szó sincs róla; az emberek mondanak olyakat és úgy, minőket a magyar paraszt nem mond s hiányzik nagy részben belőlök, a mit tős-gyökeresnek neveznénk; de nemkülönben igaz, hogy a paraszt gondolkozása azért egészben

nast G. 202, 2. l. Németül: Neuestes belletristisches Lese-Cabinet etc. 546—49. Lief. Ungarische Dorfgeschichten. Von B. Josef Eötvös. Deutsch v. Ad. Dux. 2 Theile. Autorisierte Ausgabe. 273. l.

jól és híven van bennök rajzolva, a kép hű és igaz s végre is ez a fő.

Ily munkássága közt választotta meg az akadémia 1855-ben alelnökének, melynek utóbb 1866-ban elnöke lett s mindkét alkalommal az akkori idők képes lapjai arczképét és életrajzát adták. A Kisfaludy-társaságnak 1847 óta volt elnöke s most az 50-es években ő támasztotta új életre 1856-ban. E tárgyban, midőn 1856 nyarán Ostendébe ment, Bécsben megállapodott s utóbb augusztus 11-ikéről írta Ostendéből Toldynak, hogy Bécsben biztatták s azóta levélben is értesült róla, hogy a társaság újjáalakítása elé nem gördítnek akadályt. Ugyanekkor írta, hogy Heidelberg felé tér haza, írt Hammernek, Fallmerayernek; Bunsennel, Kreutzerrel, Schosserrel személyesen fog találkozni s szeptember elején tér haza. Valóban Heidelberg felé vette útját s ott Welckernek, a híres *Staatslexicon* egyik írójának vendége volt, kinek visszaadta látogatását. Ugyanis Welcker két évvel azelőtt a német *Juristentag* alkalmából csak azért utazott le Pestre, hogy a XIX. század uralkodó eszméiről szóló mű íróját meglátogassa. Eötvös svábhegyi nyaralójában fogadta az ősz tudóst, ki viszonzásul most tiszteletére Heidelberg tudósait hívta meg ebédre. Ez alkalommal Eötvös számos téveszmét oszlatott el hazánk helyzetéről s egyszersmind Heidelberg csodaszép vidékét magasztalta. Erre Welcker pohárköszöntőben felelt, ragyogó képben rajzolva Eötvös svábhegyi nyárilakának fekvését s onnan a tündéri kilátást a fővárosra, a Dunára, a hegyekre és az alföldre.[1] E nyárilakban írta Eötvös nagy állambölcseleti műve második részét s e műről szólva írja Bluntschli: «Innen széles látókör nyílik a Duna vidékére, Budapest fővárosra, a pusztákra, a hegyekre. Érezni lehet valamit belőle iratain.»[2]

Az ötvenes évek emez első felében többnyire falun tartózkodott,

[1] A pohárköszöntő egész terjedelmében Vas. Ujság 1864. 25. sz. U. o. a nyárilak képe. Itt a névtelen iró világosan az 50-es években történtnek mondja a leirt jelenetet; de meg kell jegyeznünk, hogy «*Juristentag*» csak 1860-tól van s Bécsben 1862 augusztusban tartatott az első. Miféle más «Juristentag»-ról szól, nem tudhattam meg. Alább erről lesz még szó.

[2] Az ált. államjog s polit. tört. II., 340. l.

hol Szent-Tornyán, hol Velenczén s említett művein kívül egyéb művei német fordításával vagy új kiadásával foglalkozott;[1] ezek mellett 1856-ban irta utolsó nagyobb művét, *A nővérek* czímű regényét, mely 1857 július 3-ikára megjelenvén, annál nagyobb feltünést okozott, mert úgy látszott, mintha Eötvös már-már megszüntette volna a regényírást.[2]

A regény hátteréül és bevezetőjéül az 1831-iki cholerát s az akkori felső-magyarországi lázadást választotta. Július végén vagyunk. Gróf Ormosyéknak, kik a legboldogabb családi életet élik, két leányuk van s a lázadás elől gyorsan menekülni kellvén, az anya tiltakozása ellenére kisebbik, még csecsemő leányukat dajkájára bízzák, ki egyszersmind hű vadászuknak, Miskának felesége s magok a nagyobbik leánykával lóháton menekülnek a parasztok dühe elől. Azonban az Ormosyék erdésze elpusztul a parasztokkal folytatott

A

NŐVÉREK.

REGÉNY

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

ELSŐ KÖTET.

PEST,

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

MDCCCLVII.

39. »A NŐVÉREK« ELSŐ KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

[1] A már említetteken kívül az 50-es években németül megjelentek: Der Bauernkrieg in Ungarn. Historischer Roman. Aus dem Ungar. von Adolf Dux. 3 Thle. VI., 933. l. Pest. 1850. Leipzig, Hartleben. — Der Dorfnotair. Aus d. Ungar. übers. von Grafen Joh. v. Mailáth. 3 Bde. 2. Auflage. 958. l. Leipzig, 1851. Hartleben. Magyarul uj kiadások: A karthausi. 2 kötet. 3. kiad. 12r. Pest, 1852. Emich G. — A karthausi. Négy rész 2 kötetben. 4. kiad. 12r. Pest, 1856. Heckenast G. — E kiadásért 1856. máj. 26-ikán a Nemz. Muz.-ban levő ered. nyugtatványa szerint 600 frtot kapott bankvalutában s ha 1000 pl. elkél, még 200-at kellett kapnia s valóban 1861 aug. 20-ikán elismeri ennek is átvételét. — The Village Notary. Translated by Otto Wenckstern, with an introduction by F. Pulszky. 1850.

[2] A nővérek. Regény I—II., 350., 376. l. Pest, 1857. Heckenast G. Németül: Belle-

küzdelemben, nejét menekülésében cholera ragadja el s így a csecsemő idegen kézre kerül, kinek azonban annyira nyoma vész, hogy a szülők, egy különben nem elég hiteles halálhiren kívül, róla semmit megtudni nem birnak. E csapás megtöri életöket; az ebből fakadó félreértés elidegeníti a szerető házasfeleket; a férj szivén soha ki nem pusztítható féreg rágódik; így pusztul el külföldön, a hová feledni mentek. A grófné férje halála után visszatér; ott hagyja a gyászemlékű Ormoslakot; a Dunántúlra vérthalmi jószágára költözik. Áttéteti ugyanoda magát Farkas Máté, a család barátja s a helység plébánosa is, ki egykor tábori lelkész volt, honnan magával hozta katonás szokásait, bátor lélekjelenlétét; egyszersmind derék fő, nagy vitatkozó, ki annyira győz néha a vitán, hogy állításait visszavitatná, ha lehetne.

Itt nevelkedik Margit, a grófné idősb leánya. E nevelésnek szentelik a grófné és Farkas Máté összes gondjaikat s nem egy vitát folytatnak egyik vagy másik elv helyességéről; mert a grófnő inkább ideálista, Farkas Máté inkább empirista; de mint Eötvösnek majd minden embere, mindenik philosoph s elveit bőven kifejti. Margit egyetlen játszótársa Galambosnénak, a kulcsárnénak unokája, Mariska, ki a szenvedélyes, ábrándozó hajlamú Margit teljes jellembeli ellentéte. A leányok megnőnek s Farkas észrevevén Margiton az ábrándozó hajlamot, rábeszéli az anyát, hogy vezesse be a nagyvilág tapasztalatai közé; de éppen e tájt az erdőben egy zivatar alkalmából a két eltévedt leány Káldory Adorján gróffal ismerkedik meg, kit Margit végzetszerűen ideáljául választ s Káldory meg szintén beleszeret Margitba vagy legalább azt hiszi. A költő t. i. nagy gonddal rajzolja meg Káldory jellemét, kiben sajátos vegyülete van az őszinteségnek és szinésziességnek, ki maga is el birja hitetni magával, hogy őszintén érez, noha csak inkább belebeszéli magát. Épen ez idő-

tristisches Lese-Cabinet der magyarischen Literatur in sorgfältiger Übers. 19–28 Lief. Die Schwestern. Roman v. Josef Eötvös. Aus d. Ung. von Adolf Dux. 2 Bde. VI., 663. l. 1858. Pest, G. Emich.

tájt egy viszonytól kiván menekülni; ugyanis puszta unalomból meghódította Dárdaynét, egy öreg gróf szép, ifjú nejét, kinél szenvedélyes szerelmet talál s ez már terhére kezd válni; ezért vonult falura is, hogy feledjen s feledtessék.

Dárdayné szerelme azonban nem ismer határt; felkeresi őt falun is testvérével, Vámosyval. Ekkor Káldory, kit erre egy idős nagynénje is ösztökél, elhatározza, hogy szakít vele, megkéri Margitot és Dárdaynénak egy szerelmet színlő levelet ír, mintha csak a kényszer vinné bele a nősülésbe; teszi ezt épen azon a napon, melyen Margitot megkéri és a végzet úgy akarja, hogy Dárday is éppen ekkor hal meg s így az akadály közte és Dárdayné közt leomlik. Dárdayné e levéllel kezében már most boszút állhatna Adorjánon, de boszúját visszatartja későbbre; Káldory és Margit összekelnek s az esküvőn gyászruhában Dárdayné is megjelen egy pillanatra a falusi templomban.

Az ifjú pár utazni megy Margit boldog. Csak Farkas Máté rokonszenvét nem birja Káldory megnyerni, mint olyan, kit sem hír, sem dicsőség nem érdekelnek s lenézi azt, miért mások lelkesednek. Valóban, Káldory nem elegyedik bele a forradalomba sem; külföldön húzza meg magát, a míg neje előtt, ki eszményét látja benne, talány és kiábrándulásának oka lesz. Így telik el majdnem három év, midőn a véletlen összehozza Margitot az emsi fürdőben Dárdaynéval. E nő, noha tudja Káldory levele után, hogy érdemetlent szeretett s noha a közönyig, sőt megvetésig jutott érzelmeiben vagy legalább azt hitte, most újra szenvedélyre gyul Káldory iránt s felébred boszúvágya. Midőn Margittal barátságot köt, még nincs semmi rossz szándéka; de a mint inkább és inkább egyetlen meghittje lesz, beleelegyedik legtitkosabb érzelmeibe s minthogy testvére, Vámosy, Margitba szeret, még inkább törekszik a házasfelek elválasztására. Ekközben Margit, férjének hűlni gondolt szerelmét tüzelni kivánván, kissé kaczérkodik is Vámosyval, a mit ez félreért, tolakodóvá lesz, elutasíttatik s ez még inkább boszúra tüzeli Dárdaynét.

A két nő e viszonya végzetesen bonyolódik, midőn visszatérnek Pestre, hol Dárdayné még könnyebben fonhatja hálóját.

Vámosyt egyébként a költő könnyelmű nőhódítónak rajzolja, a ki házassági igérettel Vérthalmon elcsábítja Viktát, a szenvedélyes molnárleányt; de egyszersmind úgy mutatja be őt, kinek üres, elnyűtt szivében Margit iránti szerelme végzetessé válik, s tulajdonképen most Viktával megújított viszonyában csak feledést keres, melyből utóbb, látva a lány szenvedélyét, menekülni nem bir. Ily körülmények közt Dárdaynénak könnyű a feladata. A házasfelek mind jobban elválnak s egy szenvedélyes jelenet alatt Dárdayné megmutatja Margitnak a Káldorytól éppen a megkérés napján írt levelet, s ezzel tönkreteszi Margitnak nemcsak jelenét, jövőjét, hanem egész multja legszebb óráit is; mert mindebből a szegény nő azt a tudatot kénytelen meríteni, hogy Káldory minden ömledezése hazugság volt.

Odahagyva férjét, anyjához megy Vérthalomra, s halálos bánatnak adja magát, mely már előbb szervezetét is megtámadta. Ekkor Vámosy, ki Viktát valóban nőül akarja venni, búcsútalálkozást kér töle s Margit elfogadja; de Vikta kezébe kerül a levél, a ki felbontja és kedvese árulását sejtvén, Káldoryt a találkozóra viszi. Káldory nem gondolhat komolyan neje bűnösségére; e helyett neje a szenvedély hevében megmutatja neki Dárdaynénak írt levelét. Káldory nem bir a látszat ellen küzdeni, távozik; de Vámosyt párbajra hívja. Most Vikta megtudván, hogy párbaj lesz, melynek oka ő, meg akarja Vámosyt akadályozni a megjelenésben; azonban a küzködés alatt elsült pisztoly Vámosyt halálra sebzi és Vikta utóbb keservében öngyilkos lesz. Margit, ki Viktától szintén megtudja a párbajt, lóra ül, férjéhez siet, kinek csak levelét találja. Nagy lelki felindulásban olvassa el, kénytelen belátni, hogy ő maga is sokban és lényegesen tévedett, megbocsát s most multja romjain boldog lehetne, de tüdővészben pusztul el. A grófnő így elveszti gyermekét; de ezalatt Farkas Máté a sokáig sejtett, de rejtve maradt titkot kideríti, hogy t. i. Mariska, a boldog parasztnő, nem más, mint az

egykor elveszett kisebbik leány. Közli az anyával a boldog titkot s az anya látva, hogy Margitot a fényes világi állás, a leggondosabb nevelés nem birta boldogítani, elhatározza, hogy Mariskának soha föl nem fedi születése titkát; hanem hagyja, hogy maradjon boldog eddigi helyzetében, mint egy derék földmíves neje és két gyermek anyja.

E nevezetes műnek belső szerkezetét közelebbről vizsgálva, lehetetlen több részletében nem gondolni a *Magyarország 1514-ben* czímű regény meséjére, melylyel nem egy pontban mutat hasonlóságot. A kiindulás körülbelül ugyanaz. Amott a Dózsa-féle pórhad hullámzása a Rákoson, emitt a felvidéki népnek cholera miatti dühöngése a háttér. Amott Telegdi családja, emitt Ormosyék, majdnem ugyanoly körülmények közt menekülnek a pórnép elől s mindkét esetben csak egy hajszál híján a pórok kezébe kerülnek; amott a pórok Telegdi nyári lakát, emitt a lázadó csőcselék a vadászlakot ostromolják meg, melyeknek körülményeiben is nem egy a hasonló vonás. E mellett felötlő annak a helyzetnek hasonlósága is, melybe a költő Káldoryt és Ártándi Pált helyezi, kiknek jellemében is nem egy rokonvonás van. Mindkettő két nőt szeret s egyiket sem igazán; mindkettő körülbelől ugyanolyan hazugsággal rázza le egyiket s a Káldory és Ártándi levele, amazé Dárdaynéhoz, emezé Klárihoz, szellemben egyforma; valamint nem egy pontban emlékeztet amannak szenvedélyes, beteges szerelme s e miatti boszúszomja is a Kláriéhoz, noha egészen más viszonyok közt van rajzolva. Sőt Vámosyban a költő némi módosítással mintegy harmadszor ismétli ugyanazt. Vámosy t. i. Margitot szereti és Viktával köt viszonyt. A szenvedélyes lányt elhagyni épen úgy nincs ereje, mint Ártándinak Klári elhagyására. Sőt Klári és Vikta jelleme, féltékenysége, indokolatlan bosszúszomja közt is párhuzam vonható; így a mint Margit levelét Vikta felbontja s a mint Klári felbontja az Ártándiét, valamint a végzetesség, melyet mindkettőnek ez a cselekedete az eseményekre gyakorol, csaknem azonosak.

A másik szembeötlő az, hogy az a lélektani indok, mely

elválasztja Ormosyt és nejét, Káldoryt és Margitot, szintén sokban azonos. Mindkét esetben, némely jellemárnyalat leszámításával, egy túlságos érzékenységü nő áll szemben egy túlságos józan férfival, kik nemcsak nem értik meg egymást s nem is birják, hanem a kimagyarázás elszánásáig el sem tudnak jutni; holott ha eljutnának, talán boldogok lehetnének. Ámde így, állapotuk folytonos elemzése által, magoknak valóságos mesterkélt poklot alkotnak, a mit vagyonosságuk és tétlen életök még előmozdít. A szerző e két élet lélektani indokainak belső kifejtésére helyezi a regény súlyát. Ormosyné lelki életében az anyaszeretetet helyezi előtérbe; ebből fakad az élettársak elidegenedése. Midőn kisebbik gyermekétől el kell válnia, előre érzi, hogy ezt valami baj éri. Józanabb férje, ki épen az elválásban találja a mentő eszközt, türelmetlenül és némi élességgel rójja meg gyerekességeért. Az asszony azzal menti magát, hogy ily dolgokban a nők nem birnak oly józanok lenni s Eötvös épen ebből az eltérő világnézletből következteti itt is, a mit már említettünk, hogy nem az okosabbnak, hanem a mélyebben érzőnek van igaza. Ez volt az első keserű csepp, mely házasságukba vegyült. A következményeket tudjuk; a gyermek nyomtalanul eltünik, Miskát a vadászlakban ölik meg, felesége az úton hal meg, még mielőtt Kerékhegyre, nénjéhez jutna.

Az első keserüséget a házasfelek közt a keserüségek egész sora követi. Maga az a kitartás, melylyel a nő gyermekét keresi s e miatti vigasztalhatatlansága mind eltávolítják férjétől, ki ebben állandó szemrehányást és fogalmai szerint kevesebb szerelmet lát, mint óhajtaná és érdemelné. A férj elhibázta életét, mert neje boldogságát tette czéljául; a nő boldogtalan, mert gyermekét vesztette el s másfelől éreznie kell, hogy férje boldogtalanságának oka ő. Megpróbálja tehát eltitkolni bánatát, de még szerencsétlenebbekké válnak; mindketten elszánják magukat egy nagy kimagyarázásra, de sohasem birják végrehajtani; mindketten érezik, hogy hibásak s a bizalom szavait még sem birják meglelni; pedig — mond egy helyt Eötvös e regényében — «a bizodalom a talizmán, mely

nélkül nagygyá vagy boldoggá senki sem lett a világon»; és midőn Ormosy hét év mulva meghalt, neje azzal a tudattal temette el, hogy bárha mindennél jobban szerette, boldoggá tenni nem birta.

Szemmel látható az előszeretet, melylyel a költő az összeférhetetlenség, vagy még inkább boldogtalanság okait gyakran éppen a jó tulajdonokból magyarázza. Azonban egészben ez csak bevezetés a regény tulajdonképeni tárgyára, a Margit és Mariska, a két leány s az ebből folyó tanulság történetére. Itt Eötvös a Margit neveltetése eredményeit nemcsak az öröklés természetes tulajdonai, hanem anyja befolyása alapján magyarázza, ki az élet sajátos körülményei miatt természetes érzékenységén kívül egy bizonyos belső érzelmi elrejtőzést szokott meg, hová bepillantást senkinek sem enged. E tulajdon kifejlése Margitnál annál veszélyesebbé vált, mert szivében erős szenvedélyek csirái rejtőzködtek s mert érzelmeiben és kivánataiban anyja nevelése követelővé tette s elkényeztette.

Azok a nevelési gondolatok, melyek a grófnőt és Farkas Mátét Margit növekedése alatt foglalkoztatják, melyeket a költő vitatkozás alakjában tár elénk, oly terjedelmüek, hogy megjelenése idejében s később is sokan Eötvös e művét nevelési regénynek mondták. Ez tévedés; mert noha Margitnak a világ valódi képéről való tapasztalatlanságát és ábrándos szemlélődéseit, melyek későbbi szerencsétlenségének forrásai, a költő részben neveltetéséből magyarázza; főczélja még sem ez volt, hanem egy belső leki történet részletes és hű rajza. Ő nem nevelési, hanem lélektani regényt írt. Nem az a lényeges, hogy Margit mint neveltetik; hanem érzelmi világa, érzékenysége, szenvedélyessége, továbbá világismeretének hiánya miatt tisztán képzeleti idealismusa, nemes szive mellett önző magábamerülése s az a hite, hogy anyja érintett elzárkozottsága miatt meghitt viszony köztük kifejlődni nem bir; s ezért mélyen érzi, hogy éppen abban, a mi a legbensőbb, magára áll, mint leány s később tapasztalja, hogy magára áll, mint asszony. E szerint, ha a költő

nagy gonddal rajzolja Káldory jellemét, mely sem nem valóban jó, de semmi esetre sem gonosz, ez is főkép csak Margit lelki sorsának illusztrálására szolgál.

A Káldory és Margit házasságának három első éve telik el boldog egyetértésben; de már kiábrándulásban, mert csalódva omlik össze férje iránti idealismusa, látva az új, nagyszerű időszakban részvétlenségét. Vegyük ehhez, hogy férje érti őt s lealjasítva érzi magát neje szemében. Gyermekök nem volt, a ki közelebb hozta volna őket s noha Margit szerette férjét s ez őt most még inkább, mint mikor elvette, még sem lehettek boldogok; «régi tapasztalás szerint, — mond Eötvös — melynél szomoruabb nincs a világon, két ember igen szeretheti egymást a nélkül, hogy azért boldog legyen.»

E hangulatban mennek Emsbe. A külső körülményeket, a mesterségesen gyártott poklot, melybe Margit beleképzeli magát, ismerjük. Egyszerre látja be, hogy férje, kit ideálnak nézett, közönséges ember; de annál jobban szereti, mert azt véli, hogy féltenie kell s Káldory abbeli törekvéseiben, hogy Dárdaynét és nejét távol tartsa a bizalmaskodásoktól, neje gyanuját megerősíti. Ezek a képzelt szenvedések ássák alá Margit lelki életét. «Bármint bántsanak valakit tárgyak és emberek: — mondja magyarázatul Eötvös — azon kínok, miket néha puszta képzelgés okoz, nagyobbak.» Így önmaga nyujtja át bizalmas óráiban azt a tőrt, melylyel Dárdayné sziven találhatja s ez a felindulás egy perczében, sokáig küzdve jobb érzelmeivel, végre meg is teszi. Mindez idő alatt Káldory és neje kölcsönösen a legrosszabb módot választják, hogy egymáshoz közeledjenek; sőt minden lépés érzelmeikben eltávolítja őket; egyszóval «rendkívüli események nélkül szép csendesen válnak szerencsétlenekké.» Ily körülmények közt Dárdayné azzal a sophismával nyugtatta meg magát, látva Káldoryék boldogtalanságát és testvére szerelmét, hogy a mit tesz Vilmosért, voltaképen Margitért teszi; legjobb, ha ő és Káldory elválnak s kiki boldog lesz más úton. Így Dárdayné megnyervén mindkét fél bizalmát, okos móddal

növeli köztük az űrt s így adja Margitnak a tanácsot, hogy tegye Káldoryt szerelemféltővé. Margit meg is próbálta, de annyira túlozta szerepét, hogy férje átlátta a cselt; ellenben ártatlan kaczérkodása végzetes volt Vámosyval szemben s midőn észrevette az okozott bajt, még lelkiismeretét is megterhelte, hogy egy ember szivével könnyelmű játékot űzött.

Így utaznak Káldoryék Emsből hirtelen haza s Margit, már a jelzett okok miatt, anyjánál sem leli meg a szükséges részvétet és bizalmat. Szenvedéseinek csak Mariska tanuja, ki Andrissal boldog s meg sem érti egyszerű női és családanyai érzésében Margit bonyolult érzelmi életéből eredő kérdéseit, a ki szomoruan fejezi ki a regény fontos tanulságát: «Az ég csak nyugodt folyóban tükrözik, s vannak emberek, kik soha szerencsések nem lehetnek. De ha van szerencse a világon, az csak a tiedhez hasonló helyzetben találtatik fel.»

Ily hangulatban megy vissza Vérthalomról Pestre, hol végre egy szenvedélyes jelenetben meggyőződni vél, hogy férje nem szereti; ez pedig a magyarázatot elhalasztja. E hangulatában megy Margit Dárdaynéhoz, hol Vámosyval találkozik s egy másik szenvedélyes jelenetben Dárdayné végre megmutatja neki Káldory levelét. A többit ismerjük. Látható, hogy miként építi fel a költő e belső történetet; de ebben bármily sokoldalú is az indokolás, nincs mégsem az a vaskövetkezetesség, mely pl. Kemény Zsigmond lélekrajzait oly megdöbbentőkké és oly sötétekké, zordakká teszi. Így pl. Margitról alig fogja valaki elhinni, hogy kaczérkodás által fogja visszaszerezni akarni férje szerelmét s még kevésbbé, hogy tárgyul Vámosyt választja; ép oly kevéssé valószínű, hogy titkosan magánál falun elfogadja, mi titokban úgy is nehezen történhetnék; pedig e körülmények lényegesek, mert mindkettőn a regény fordulópontra jut; az utóbbi éppen a katasztrófa okozója lesz.

Azonban, noha a regénynek e lélekrajz több mint két harmadát foglalja el, tulajdonképeni főtárgya, az erkölcsi eszme ezután következik. Farkas Máté buzgólkodása folytán a grófné

feltalálja elveszettnek hitt gyermekét Mariskában, ki, mint egy földész, Andris neje s két gyermek anyja, boldogan él. Ez az anyát öröm helyett új aggodalmakkal tölti el: vajon felfedezze-e leányának származását, bevigye-e a magas körbe, melyben Margit oly boldogtalan volt? «Szerette férjét; — mond — betegségében láttuk, hogy férje viszonozta szerelmét, és mégis szerencsétlen volt, csak azért, mert a körben, hova őt születése állítá, idegennek érezte magát, mert a szívtelen világ, melyben élni kelle, nemesebb lelkének vágyaival s reményeivel ellentétben állt.»

Ez a főeszme, kétségtelenül ez. A nagy születés, fényes kör, műveltség nem ad boldogságot s az egyszerű kör józan megelégedése fölér az egyénre nézve a művelődés összes vívmányaival. És noha világos, hogy Margit hihetőleg nem lett volna a Mariska körében sem boldog; másfelől Farkas Máté helyesen mondja, hogy Mariska a Margit helyzetében, más módon, de ép oly szerencsés volna: az anya épen azért, mert e más módot meg nem adhatja már, elhatározza, hogy szerény köréből nem ragadja ki második leányát, sőt föl sem fedi előtte származását.

Ez az eredmény Eötvös bölcselmi fölfogásának és élettapasztalatainak eredménye, melyre a *Gondolatok*ban számos vonatkozás található. Míg politikai műveiben a haladás által hirdette az emberiség emelkedését; az érzelmek rajzában kételyt hirdet, hogy ez a boldogságot növelné vagy biztosítaná. Ebben megtaláljuk kulcsát annak is, hogy államszervezetét is az egyénre s ennek boldogulására kivánta alapítani. Ő az egyénért küzd az emberiségben, nem az emberiségért az emberiségben s ez a költő álláspontja. *A nővérek*ben tehát ugyanoly aggodalommal kíséri az egyén életét a bonyolult műveltség által előállott érzelmi finomságok közt, mint *A karthausi*ban; mert ha a tudás növeli az ismeretek összegét s a haladás egyetemes szinvonalát: épp oly arányban majdnem betegesen érzékenynyé is teszi a lelket s fogékonyabbá az érzelem betegségi tünetei és így a boldogtalanság iránt. Ebben áll Eötvös «kétely»-e; így csak természetes, hogy e szót is ő alkotta, melynek érzését annyira szivében hordta.

III.

De forduljunk el e nevezetes regénytől, melyben *A karthausi* szelleme egy már érett férfiú tapasztaltságán átszürődve jelenik meg; a ki elmondja kételyeit és mély szemlélődéseit az élet felett. Vegyük most figyelembe Eötvös más irányú működését az 50-es évek végéről s a 60-as éves elejéről. Első sorban ott látjuk őt működni, mint az akadémia alelnökét. Az ő alelnöksége alatt kezdődött 1856-ban az a mozgalom, hogy a magyar történelmi emlékek három sorozata kiadassék egyelőre három évi időtartamra évi 10 frt előfizetési díjjal. Egyik felhívója és szerkesztője az *Új nemzeti múzeum* vállalatnak, melynek czélja volt a magyar klasszikusok új és olcsó kiadása. Tevékeny részt vett az akadémia palotája építő munkálataiban s e mellett az akadémiában két emlékbeszédet tartott, t. i. Vörösmarty Mihály felett 1858 deczember 20-ikán és Kazinczy Ferencz születésének 100-dik évfordulóján, a nemzeti múzeum nagy termében tartott ünnepen, 1859 október 27-ikén.

Ez utóbbi ünnep leírását, melynek jelentősége annál nagyobbá vált, mert ezen lélekzett fel az olasz háború hatása alatt először a nemzet a 10 éves önkényuralom után, az akkori lapok bőven adják; viszont bő ismertetéseit találjuk annak az általános lelkesedésnek, melylyel a Kazinczy-ünnepeket az egész országban tartották s megannyi tiltakozó és nemzeti ünnepekké tették; de mi csupán pár sort idézünk Eötvös beszédéről a *Pesti Napló*ból: «Leírhatatlan a hatás, melyet alelnök báró Eötvös József beszéde előidézett. A hazafias és nemes érzelmek, az emelkedett és nemes eszmék által fölkeltett lelkesedés a beszéd végszavain tetőpontot ért és a taps szünni nem akart, midőn egyszersmind a koszorú a Kazinczy-szoborra tétetett.»[1] E nagyszerű ünnep után kevéssel, november 23-ikán, Kolozsvárt jelent meg Eötvös s az Erdélyi Múzeum megalapítása ünnepén tartott beszédet az akadémia nevé-

[1] 246. sz. V. ö. Vas. Ujs. 1859.

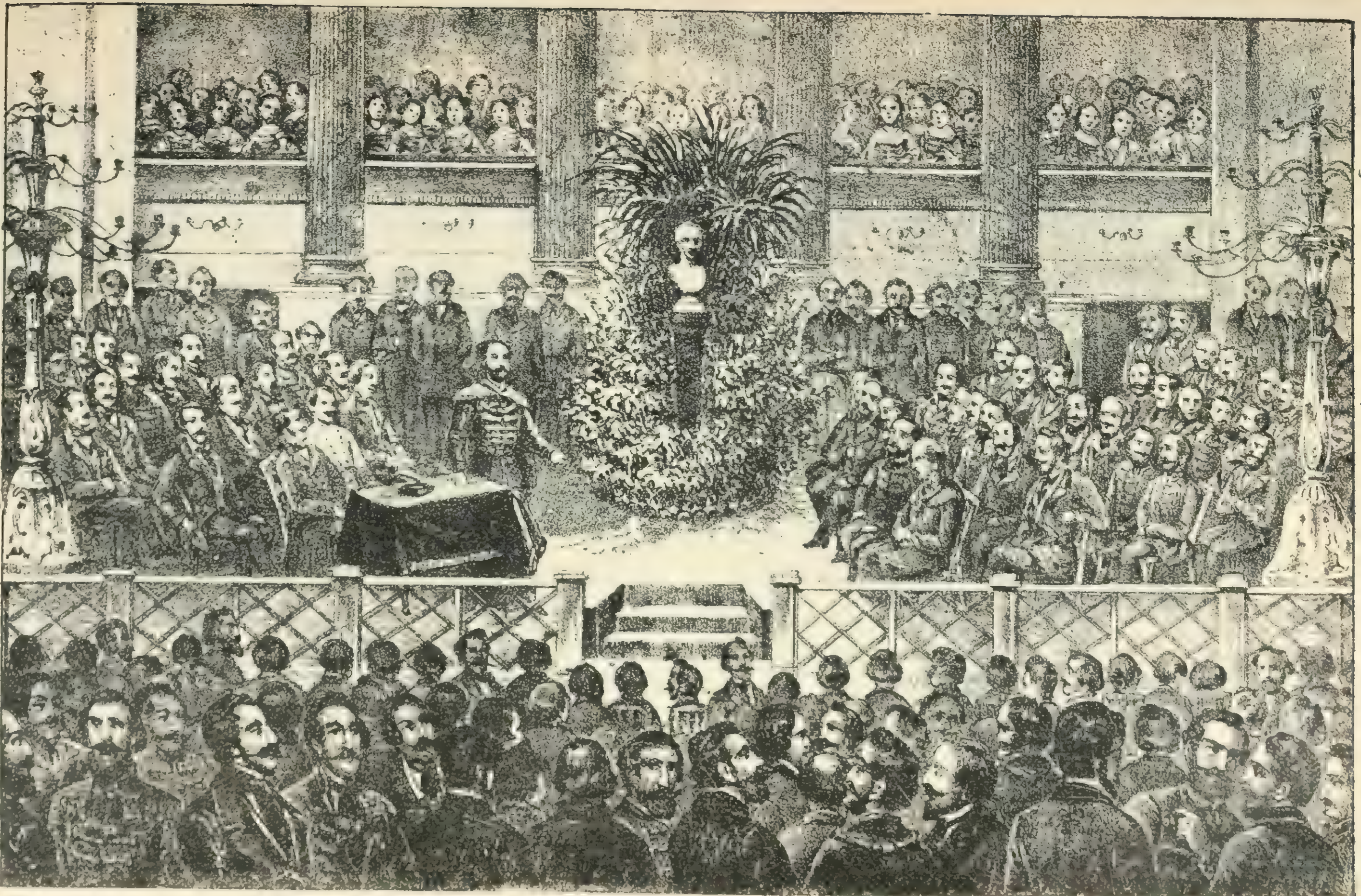
ben. Majd 1860 június 11-ikén Balaton-Füredre ment szintén az Akadémia nevében Kemény Zsigmonddal, Tóth Lőrinczczel és Hollán Ernővel, a Kisfaludy Sándor szobra leleplezésére, onnan Niklára Berzsenyi síremléke felavatására, hol mindenütt az eszméket ünneplő beszédeket tartott.[1] Ugyanez év, 1860 október 13-ikán, Széchenyi István felett tartott emlékbeszédet az akadémia nagygyűlése alkalmából. E Széchenyi feletti beszéd jelentőségét mindazok a nagyszerű körülmények, melyek közt Széchenyi meghalt s melyek halálát követték, egyaránt épúgy kiemelték, mint a Kazinczy felett tartott beszédet s így Eötvös két nevezetes alkalommal jelent meg két egymásutáni évben, mint nemzetének szónoka.

Ezek mellett a Kisfaludy-társaság egyenesen neki köszönheti, hogy újra felébredt halottaiból s megjelenhetett újra nyilvánosan a haza előtt. Az 1848 február 6-iki közgyűlés óta 1853-ban adott új eletjelt, t. i. meg akarta erősíttetni alapszabályait; de csak 1858-ban kapott választ, hogy új alapszabályokat küldjön fel. Csupán Eötvös szorgalmazására erősítették meg őket 1860 április 6-ikán. Ekkor Eötvös első teendője volt a szétszórt tagokat újra egyesítni[2] s július 15-ikén tagválasztó ülést tartván, ez kiegészítette a 10 év óta támadt hézagokat; felvette régi munkássága fonalát, sőt tágabb körre terjesztette ki, főleg a pártolói tagságban szétosztott jó művek kiadása által, melynek alapelveit az ő elnöklete alatt az 1860 augusztus 1-jén tartott ülés állapította meg. Így jelenhetett meg ünnepi üléseivel a társaság újra a közönség előtt, melyeken 1862 óta *A költészet hivatásáról* (2 beszéd), *Irodalmunk nemzeti irányáról, Meghalt írókról* tartott elnöki megnyitókat.

Éppen ilyen nevezetes e pár év Eötvösre, mint politikai íróra. Kiemelendő körülmény, hogy előbbi politikai röpirataiban kifejezett elveihez híven vagy talán mert többet megnyerni nem remélt,

[1] Visszatérte alalmából a székesfejérvári ünnepi fogadtatásról június 15-ikén l. Pesti Napló 1860. 159. sz. Ugyanekkor határozták el az ebéd alatt Vörösmarty szobra felállítását Székes-Fejérvárt.

[2] Maga 200 aranynyal lett alapító tag u. ekkor.

40. AZ 1859. OKTÓBER 27-IKI KAZINCZY-ÜNNEP A MEGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN.

1857-ben, az uralkodó második körútja alkalmával, azt a nevezetes kérelmet, hogy a király állítsa vissza az 1847-iki alkotmányt, a 129 kérelmező közt ő is aláírta. Lehet, hogy aláírta bátorságból is; mert Bach forradalmi szelleműeknek tüntette fel őket s felségsértési perre gondolt; de mindenesetre aláírta elvből is, mert hazánkat vagy attól féltette, hogy egy új forradalomban keres menedéket s ezt nem bírná el; vagy hogy megszokjuk az absolutismust s a nemzet ereje ellankad.[1]

Nevezetesebbek ennél röpiratai, melyekben az 1859–60-iki európai mozgalmakat s ezek hatásait Ausztriára és hazánkra nézve rajzolta, még pedig oly mély belátással, hogy minden kör és nemzetiség figyelmét magára vonta és bizalmát megnyerte.[2]

Az olasz háború kitörése előtt kevéssel, 1859 április elsejére jelent meg névtelenül Eötvös egy újabb fontos röpirata *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* (Leipzig, F. A. Brockhaus, 4, 218. l.), mely az olasz háborút megjósolja s nagy föltünést keltett künn és benn egyaránt, úgy hogy pár hét alatt második, kevéssel utóbb harmadik és negyedik kiadásban jelent meg. Általában azt mondták, hogy olvasásra legméltóbb mindazok közt, mik évek óta Ausztriáról megjelentek; már pedig özönnel jelentek meg a röpiratok. Eötvös abból indul ki, hogy Ausztriának erősnek és hatalmasnak kell lenni s minthogy az 1859-iki viszonyok közt csak egyetlen érdekszövetségesre, Angliára számíthat, a kérdés az, miként lehetne a legrövidebb idő alatt Ausztria egységét és erejét növelni, minthogy rövid időn nagy erőfeszítéseket kell tennie és ez az erőnövelés Európa közérdeke? Tehát ez nem külön a dynastia, nem is az egyes nemzetiségek, hanem a szabadság és haladás kérdése. Ennek megoldásában nem a multból, hanem a jelenből kell kiindulni. Erre nézve tény, hogy Ausztria a maga mai európai elszigeteltségében csak önmagára számíthat és elszigeteltségének oka a keleti

[1] L. Kivált Falk: Széchenyi és kora. —. és Kor és jellemrajzok. 325. l.

[2] L. az erdély szászok 50 aláírással ellátott levelét Eötvöshöz Segesvár. 1860 deczember 25. Pesti Napló. 1861. 3. sz.

kérdés. E belső erejét csak kettő növelheti: erőösszpontosítás és a belső egyenetlenség okainak megszüntetése. Az elsőt csak központosítás által érheti el, a második meg azt követeli, hogy a monarchia egyik része se kapjon a másiknál előnyösebb állást; sőt mindeniknek viszonya az egészhez «egészen» azonos legyen. Ez az egyenlő állás csak politikai szabadságon s nem kényuralmon alapulhat és ennek az egyes államok administrativ autonomiájában kell állania, még pedig nem ezek nemzetiségi felosztása, hanem történelmi határai szerint. E belkormányzati administrationak nem kell szükségképen azonosnak lenni, csak az összállamhoz való viszonyaiban. Ez Ausztria jövőjének első biztosítéka. A második, még fontosabb biztosítéka a nemzetiségi elvben van. Ugyanis ez Ausztriában megegyező a történelmi alappal; tehát a nemzetiségi elv emígy a belső önkormányzattal egész népek által képviselve, forradalomellenes és így a központi hatalom erősödésére vezet azon meggyőződés által, mely szerint az egyes nemzetiségek érzik, hogy kifejlődésöket csak egy hatalmas központi állam biztosíthatja. E felfogást elősegíti az is, hogy az egyes nemzetiségek történeti öntudata és önérzete Ausztria egyes államaiban sokkal jobban él mint bárhol. Bizalommal tekinti tehát Ausztria jövőjét; mert mihelyt belátja, hogy az egyes nemzetiségek természetes kifejlődését támogatnia és erősítnie kell s mihelyt e nemzetiségek belátják, hogy fejlődésöket csak egy hatalmas egészszé egyesített monarchia biztosíthatja: Ausztria egysége és hatalma biztosítva van; már pedig ez mind többnek és többnek kezd ma meggyőződése lenni.

Az itt elmondottakra csupán egy pár megjegyzést kell tennünk. Eötvös itt éppen azokat az elveket fejti ki más viszonyok közt, t. i. az önkényuralommal szemben, mint 1850-ben a márcziusi alkotmányon alapult berendezéssel szemben. Akkor annak az alkotmánynak alapelveit elfogadva, részleges változtatások, most meg az önkényuralom megszüntetése és megfelelő alkotmányos berendezés által kivánta volna megmenteni Ausztriát a zavaroktól; de a végső mód mindkét esetben ugyanaz: alkotmányos alapon

központosítása egy reichsrathban mindannak, közös miniszteriummal egy központban, mi az összmonarchiára tartozik (Eötvös a kül-, had-, pénzügyet és kereskedelmet nevezi meg) és belkormányzati önkormányzat történelmi alapon minden egyes államban. Ő tehát nem dualistikus alapon kivánná szervezni Ausztriát Magyarországgal, mint a hogy ma van s a mint hazánk politikusai egyaránt kivánták már 1848 előtt és utána mindig; előtte hazánk is csak az összmonarchia egyik állama, melynek 1848 előtti állása a fenti négy ügyre nézve csaknem épen oly kényuralmi volt, mint a többi provincziáé (als die übrigen Provinzen). Eötvös tehát 1850-iki elveitől e tekintetben nemcsak nem tágított; sőt ebben a röpiratban külön fejezetet szentel annak, hogy a monarchia ily berendezése nem ellenkezik hazánk történelmi multjával s a monarchia összkormányzatához való 1848 előtti állásával. Így tehát ő az 1848 április 11-iki törvények által biztosított és kifejtett önálló magyar alkotmány alapelveit mellőzi s jóformán nem is említi; sőt műve utolsó fejezetében módosításokkal ugyan, de visszatérést ajánl az 1849 márczius 4-iki alkotmányra, azt írván: «Bármekkorák ez alkotmány egyes fogyatkozásai, minden elfogulatlannak el kell ismernie, hogy az alkotmányos szabadság minden lényeges elvét kifejezi, s hogy megvan benne minden, minek az állam végleges szervezésében alapunk gyanánt kell szolgálnia». Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy egy ily alkotmány, a hibák elkerülésével, 1859-ben nem fogadtatnék oly ellenszenvvel, mint a márczius 4-iki 1849-ben, az akkori idők izgatottsága miatt, fogadtatott.

Kónyi Manó *Deák Ferencz beszédei* II. kötetében (2. kiad. 404. l.) e műről a következő érdekes adatot mondja el, mint gróf Andrássy Gyulától hallottat, ki csak 1858 augusztusában tért haza az emigratióból. Alig olvasta el Eötvös e művét, hozzá sietett és szemrehányást tett neki műve irányáért, mint mely összes nemzeti igényeinkkel és multunkkal ellenkezik. Eötvös erre azt felelé, hogy műve utolsó fejezetének kefelevonatát megküldte Deáknak, ki minden megjegyzés nélkül küldvén vissza,

ezzel kifejezte, hogy kiadása ellen nincs kifogása. Erre Andrássy Deákhoz sietett, ki meg azt felelte, hogy az ő politikája homlokegyenest ellenkezik Eötvösével; de a haza mai válságos helyzetében nem érez jogot rá, hogy az övétől eltérő vélemény nyilvánítását megakadályozza.

Ennek az adatnak fontossága kiviláglik abból, hogy Deák e nyilatkozata fordulópontot alkot Eötvös politikai és publicistikai működésében. Ez idő óta szakít eddigi elveivel, melyekben különben is némi ingadozás vehető észre, különösen ha összehasonlítjuk ez elveit s azt az eljárását, hogy az 1857 május 9-iki memorandumot aláírta. Mindennek magyarázata azonban csak egy, még pedig az, hogy kimenekülést keresett az önkényuralomból és hogy ezen kívül úgy hazánkat, mint vele együtt Ausztriát féltette a ki nem kerülhető külső bonyodalmaktól, sőt mindkettőt a végleges bukástól.

Mindjárt következő röpiratát, *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands,*[1] már az 1859-iki olasz háború s az 1860 április 19-iki királyi kézirat után írta, mely a kényuralmi központosítás elvéről való lemondást jelentette ki. Eötvös itt abból indul ki, hogy az olasz háború, Olaszország egysége okvetetlenül előtérbe tolta a német egység kérdését. Ha az osztrák monarchia kérdése általános európai kérdés, az a német egységé is; és így, ha Ausztria mai elszigeteltsége ugyanaz, mint volt egy év előtt, helyzete nehezebb és más megoldást igényel. Ugyanis a német egység csak szövetséges állam alakjában, közös népképviselettel oldható meg s ez döntő Ausztria sorsára nézve is; mert harmadrésze a német szövetséghez tartozik. E szerint Ausztria szervezése csak úgy oldható meg, ha vagy belép egész területével a német szövetségbe, vagy kilép belőle egészen, vagy végre ha a szövetséghez tartozó részei oda tartoznak ezután is s a többi tartományai

[1] Leipzig. 1860. F. A. Brockhaus. V. 98. l. Magyarul: Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Egy magyar államférfiútól. Pest. 1861. Emich G. 122, 2. l. Megjelent 1861 április 30-ikára. Meglehetős zavaros fordítás Toldy Istvántól.

külön kormányoztatnak. A két első megoldás lehetetlenséget foglal magában s így marad a harmadik. Ebből azonban világosan következik, hogy a német egység, mint szövetséges állam, s Ausztria egysége, az eddigi merev és mindenre kiterjeszkedni akaró központosítással, egymással ellentétben állanak. Eötvös azt igyekszik bebizonyítni, hogy Ausztria egysége és ereje, mi szintén európai szükség, elérhető e merev központosítás nélkül is; sőt Magyarországra nézve csak a törvényhozási különállás (personalis unio) a törvényes mód s csak ez a különállás egyeztethető meg a német egység kérdésével. Kifejti, hogy hazánk és Ausztria közt a multban csak personal-unio volt, s noha idővel e kapocs szorosabbá vált; de sohasem lett azzá, mivé 10 év óta, a magyar törvényhozás nélkül, önkényuralom útján tenni akarják. Ő ugyan e művében is kiemeli az összmonarchia eszméjének ugyanazon gyakorlati előnyeit, mint előbbi két röpiratában; de most a változott idők hatása alatt, az 1848 előtti dualismust tartja csupán lehetőnek; és noha nem kétli, hogy hazánk országgyűlése által egy összmonarchiai szerkezetet, egy összbirodalmi képviselőtestülettel és közös ügyekkel (ezeket most csak háromra teszi: kül-, had-, pénzügy) a köz- és európai érdekviszonyok, viszont a hazai állapotok bölcs mérlegelésével a mult évek alatt a 47-es alapra visszatérve meg lehetett volna oldani; de ez csakis országgyűlésen történhetett volna és csakis Magyarország törvényhozási különállásával mindazokban, melyek a közös ügyekre s így a központosításra nem tartoznak. De most, a módosult európai egyensúly miatt, mely a német egység elérhetésétől van függővé téve, mindez megváltozott s hozzáteszi, hogy az összmonarchia megvalósítása Ausztria erejének növeléséhez nem is szükséges. Kimutatja történelmi alapon, hogy Ausztria csak addig volt egységes, erős és kiállotta a legnagyobb viharokat, míg kapcsolata hazánkkal a personal unión alapult; a monarchia egységét és erejét a beolvasztási kisérletek ingatták meg. Az eredmény lett belsőleg züllés, külsőleg Ausztria elszigeteltsége. Magyarország ellenállása az eddigi kisérletekkel szemben nem

más, mint a történelmi mult, vagyis a jogfolytonosság elvének harcza a bécsi központosítás ellen.

Látható, hogy ez nem más, mint Eötvös elveinek gyökeres megváltoztatása arra nézve, mi hazánkat illeti s visszatérés a dualismus eszméjére a 48 előtti alapon, az idők szükségeinek megfelelő változtatásokkal. Mindazok, kik eddigi fejtegetéseinket megfigyelték, láthatják, hogy Eötvös még mindig nem mondta ki Magyarországra nézve az egyetlen helyes végkövetkeztetést: t. i. hogy kiindulásul csak az 1848. évi törvények szolgálhatnak; de a personal-unió e világos hangsúlyozása lényegileg most már ezt legalább is maga után vonta.

Ez idő óta Eötvös politikai elve ugyanaz maradt s főképen abban állt, hogy Ausztria álljon a német egységi mozgalom élére; hozzon létre közvetetlen választás útján egy központi német parlamentet, melyben részt vennének Ausztria német tartományai is; Ausztria központosítása megszüntetendő, Magyarország törvényes állása visszaadandó s a közös ügyek azután megoldandók alkotmányos egyezkedés útján, a dualismus alapján. Nem ily határozott alakban ugyan; de ez említett röpiratának is lényege. Falk írja, hogy még e röpirat megjelente előtt, majdnem közvetetlenül a villafrancai béke után egy ily tartalmú emlékiratot is irt, melyet herczeg Esterházy közvetítésével gróf Rechberg külügyminiszternek adott át. Rechberg több napig nem szólván róla, Esterházy kérdést intézett hozzá, mire Rechberg így szólt: «Kedves herczeg, a mit báró Eötvös ír, az mind igen szép, hanem erről majd harmincz esztendő mulva beszéljünk».

Ugyanő írja, hogy 1860 deczemberében, tehát az erdélyi út után, egyszer kihallgatáson volt az uralkodónál. A tárgy befejezte után, óvatosan a magyar viszonyokra terelvén a beszédet s látván, hogy a császár szívesen hallgatja, a magyar viszonyokat feltárta az uralkodó nézetekkel együtt. A császár nyugodtan végig hallgatván, azt kérdezte, hogy mi volna határozott terve a magyar viszonyok rendezésére? Eötvös ekkor az uralkodónak is előadta a memorandum lényeges tartalmát, kifejtvén, hogy a német

egység feltartóztathatatlan s ha nem áll ő az élére, akkor ismét előáll a 48-diki helyzet, hogy Ausztriának egy forradalmi parlamentbe kellene követeket küldenie. A császár ezek hallatára mind izgatottabb lett s azt mondta rá: «Micsoda, én képviselőket, népképviselőket küldjek Frankfurtba? Soha, soha, de soha!» Ugyanazon nap Haynald is kihallgatáson volt az uralkodónál, ki Eötvösről így szólt neki: «Imént Eötvös volt nálam. Ennek az embernek személye nagyon tetszett nekem; de az költő, idealista; képzelje csak, azt akarja, hogy képviselőket küldjek Frankfurtba». Ezt pár nappal utóbb Haynald maga beszélte Falknak.[1]

E röpirat minden irányban mély benyomást tett s a megingott önkényuralom fentartására, mely a diplomatiában, belkormányzatban, háborúban egyaránt vereséget szenvedett, senki sem gondolt; ám Bécsben a 48-iki törvények s a dualismus elfogadására sem gondoltak még; de már tudva volt, hogy valami történik. Valóban a külügyekben Buol-Schauensteint Rechberg, Bachot augusztusban (1860) Goluchowski Agenor váltották fel, kik belátták, hogy az államot csak Ausztria népeinek alkotmányos közreműködése mentheti meg. Így adta ki az uralkodó az októberi diplomát (20-ikán), melynek alapelve, hogy ezentúl a törvényhozás joga csak a tartományi gyűlések által választott s egy kamarából álló reichstagot illeti meg.

Minde megelőző körülmények alatt hazánkban a fődolog volt az egyetértés bizonyos főpontokban úgy Magyarországon, mint Erdélyben s így első sorban az 1848-iki törvényekben kimondott unió kérdésében. E végből Eötvös 1860 augusztus első napjaiban Szent-Tornyára (augusztus 9-ikén), onnan fiával, ennek nevelőjével együtt, gróf Mikó meghivására, az erdélyiek felvilágosítására és előkészítésére s egyszersmind hogy az azelőtti évben az erdélyi múzeum megnyitó ülésén kifejtett elveinek mélyebb alapot adjon, újra Erdélybe ment s ez az útja valóságos diadalúttá valt. Augusztus 13-ikán Dézsen át Beszterczére érkezett a szász hon-

[1] Falk, Kor- és jellemrajzok. 224—226. l.

ismertető társulat évi nagygyűlésére, hol 15-ikéig időzött; részt vett e testvéries ünnepen s 15-ikén este a búcsúlakomán az erdélyi nemzetiségeknek a tudományban való egyesülésére ő is beszédet mondott Budaker felköszöntője után. Beszterczéről gróf Teleki Domokos meghívására Gernyeszegre, onnan augusztus 18-ikára M.-Vásárhelyre ért, éppen a király születése napján. Itt is, mint egész útjában, ovatiók tárgya volt. Innen Szt-Benedekre ment gróf Toldalaghy Mihályhoz, Bonyhára gróf Bethlen Farkashoz, augusztus 19-ikén Medgyesre, Erzsébetfalvára, estére Keresdre, 20-ikán Almakerekre, majd Segesvárra, onnan augusztus 21-ikén Sz.-Udvarhelyre ért, hol azonban már a kimerítő utazás miatt lázt kapott. Ezért tervezett útját félbe hagyva Csikbe és Kézdivásárhelyre nem ment el, hanem a Rikán keresztül Brassóba sietett. Kirándult Előpatakra is; de már Sepsiszentgyörgyre nem ment; hanem másnap Fogarasra, onnan Nagyszebenbe, majd Gyulafejérvárra ment; de itt betegsége több napra lekötvén, a tervezett találkozás Mikóval a Detonáta csúcsán, hol a két férfiú búcsukezet akart szorítani, elmaradt s csak Eötvös fia és nevelője mentek el oda, hol az oláhok nagyszerű fogadtatást akartak rendezni. Mikó Gyulafejérvárt búcsuzott el Eötvöstől augusztus végén, Eötvös pedig szeptember 8-ikán ért vissza Pestre.

Eötvös ez útjának politikai jelentőségét különösen az emeli ki, hogy ez alkalmat adott a nemzetiségi érzelmek megnyilatkozására; újra népszerűvé tette az unió eszméjét, mely éppen a tulajdonképeni magyarországiak közül akkoriban némelyek meggondolatlan nyilatkozatai miatt Erdélyben nem csekély visszahatást ébresztett; előkészítette az elméket mindarra, mi az 1860 deczember 18-iki nagy esztergomi értekezleten s utóbb ennek hatása alatt, kivált Haynald föllépése által, Erdélyben 1861 február 11-én a gyulafejérvári konferencziában történt, melyben Haynald Erdély ügyeire nézve az egyedül illetékes magyarországi országgyűlésre való meghívást jelentette ki törvényesnek.

Visszatérve az események fonalára, látható, hogy az októberi diploma más alakban újra Ausztria foederalistikus szervezését

czélozta s hazánk éppen oly kevéssé fogadhatta el, mint az 1849-iki márcziusi alkotmányt. Ugyanis nem nyerte volna vissza a teljes magyar alkotmányt, sem az uniót Erdélylyel; és noha a diploma szakított a jogeljátszás az előtt divatos elméletével, nem ismerte el sem az 1848-iki törvényeket, sem a jogfolytonosságot. Magyarország álláspontja erre mondhatni nyomban kifejezésre jutott az 1860 deczember 18-iki esztergomi értekezleten, melyen 45 meghívott vett részt különböző pártárnyalatokból s csak Deák utasította vissza a meghívást. Eötvös és Andrássy is megjelentek ott s az általános vélemény abban fejeződött ki, hogy házánk állása csak országgyűlésen, még pedig nem az 1608: VIII., hanem csakis az 1848: V. t.-cz. alapján összehívott országgyűlésen tárgyalható. Ezt fogadták el még a conservativek is s ebben az értelemben szóltak a kérdéshez Wenkheim, Dessewffy Emil, Eötvös és Andrássy is, kik épen az 1848-iki törvények legalitásának hangsúlyozása végett mentek el.

De nemcsak hazánknak nem tetszhetett az októberi diploma; nem tetszett az ausztriai németeknek sem, kik világosan elvesztették volna a hegemoniát úgy az egyes tartományi gyűléseken, mint a teljes, valamint a szűkebb reichsrathban, mely utóbbi csak az ausztriai tartományok ügyeire terjeszkedett volna ki s e mellett fenyegette ez az alkotmány Ausztria állását Németországban is. Goluchowski erre nemsokára visszalépett, helyét Schmerling Antal foglalta el, ki 1861 február 26-ikán az u. n. februári patenst bocsáttatta ki. Ez a központosított alkotmányt megint módosította. E szerint a reichsrath két házból (urak háza és képviselők háza) állt volna. A képviselőház abban különbözött volna az 1849 márczius 4-iki alkotmányétól, hogy tagjait a tartományi gyűlések választották volna; állt volna 343 képviselőből, kik közül Magyar-, Horvát- és Erdélyország 120-at küldött volna, a 17 ausztriai tartomány 203-at, Velencze 20-at s ebben a német elem túlnyomósága biztosítva volt. Ez a patens egyébként a szűkebb reichsrath eszméjét, a Magyarországot nem illető ügyekre nézve, szintén megtartotta. Ez a reichsrath először

1861 május 1-jén ült össze oly czélzattal, hogy a hazánk által felküldendő tagokkal teljessé tétessék, mi, mint tudjuk, nem történt meg.

Mindezek következtében az 1860 év végét és 61 elejét a túláradó politikai hangulat, a több mint tiz év óta nem ismert reményteljes izgatottság jellemzi. A megyék feliratai, a hirlapoknak engedett szabadabb mozgás, e feliratoknak a hirlapokban megjelenhetése mind egy pontra, a nemzet nagy érdekére összpontosították a figyelmet. Ily körülmények közt tartatott Pesten az ismert, nevezetes országbirói értekezlet közvetetlenül az országgyűlés előtt 1861 február—márczius havában, melynek működésében Deákkal együtt Eötvös is részt vett. De ennél fontosabb az a várakozás, melylyel a nemzet az országgyűlésre készült, mely hivatva volt az októberi diplomára nézve elmondani a nemzet véleményét, melyet egyébként a megyék feliratai már előre tisztába hoztak. Eötvöst Balássy Antallal együtt Budavár választotta meg nagy lelkesedéssel képviselőjéül,[1] s az országgyűlésen a második osztályba sorsoltatván ki, június 17-ikén ennek elnökévé választatott. Szalayt Pesten a Lipótváros választotta meg s neki márczius 11-ikén alkalma nyílt, hogy gyermekkori barátját ő ajánlja a választók figyelmébe. E nevezetes beszéd azonban Eötvösnél egyszersmind programmbeszéddé vált, melyben határozottan körvonalozza az országgyűlés teendőjét a következő szavakban:

«Törvényhozásunk föladása: *föntartani nemzeti önállásunkat*, melyet ezer év óta annyi veszélyeken át megőriztünk, melyet sarkalatos törvényeink, a sanctio pragmatica s annyi királyi eskű és hitlevél biztosított; melytől erőszak által megfosztathatunk, de melyről önként lemondani nem fogunk soha.» «Törvényhozásunk második föladása *megőrizni, kifejteni, biztosítani czélszerű szabályozás által az 1848. év vivmányait.*»

Az 1861 április 6-ikán megnyilt országgyűlés történetének

[1] A tiszteletökre 1861 márczius 27-ikén rendezett diszlakoma leirását l. Pesti Napló 1861. 72. sz.

részletei nem tartozhatnak ez életrajz keretébe; csupán röviden említjük meg, hogy az országgyűlést megnyitó trónbeszéd egyetlen szóval sem említette a februári patenst, csak az októberi diplomáról szólt, a mi akkor nagy feltünést okozott; de az ujonnan tervezett alkotmány viszonya a magyar közvéleménynyel és meggyőződéssel szemben ugyanaz maradt. Eötvös ekkor már, mint láttuk, teljesen azonos állásponton állt mint Deák, s ezért az

41. DISZMENET EÖTVÖS KÉPVISELŐVÉ VALASZTASAKOR.

1860-iki röpirat után az ausztriai lapok azt a pártot, mely a 48-iki törvények elismerésével akarta az új idők kiengesztelő politikáját a dualismus alapján elkezdeni, Deák-Eötvös pártnak szerették nevezni, melynek alapelvét ebben lehet legjobban kifejezni: A nemzet világos és szabatos álláspontja az, hogy az 1848 április 11-iki törvények érvényesek mindaddig, míg a király által szentesített országgyűlési határozat őket nem módosítja vagy el nem törli; ezeknek elismerése az alkotmányosnak ter-

vezett új rendszer első és természetes következménye, ez a jog és törvény első kérdése. Ámde Ausztria kormánya épen azt, az általa úgynevezett «jogtámasz»-t nem akarta kiadni kezéből, hogy 1849 április 14-ike eltörölte e törvényeket; tehát a forradalom fegyveres leverése által a magyarok elvesztették alkotmányukhoz való igényöket s így bármely alkotmány számukra ingyen kegyelem.

Az 1861-iki országgyűlés első hónapja kevés kivétellel a szervezkedésé volt. Magoknak a teendőknek tárgyalására csak május 13-ikán került a sor, midőn Deák első feliratát letette a ház asztalára s ezzel határozott irányt adott az országgyűlésnek. Időközben két nevezetes haláleset zavarta meg a ház tárgyalásait. Egyik volt Palóczy Lászlóé az április 26–27-ike közti éjfél után, mely miatt a ház üléseit három napra elnapolta. Ez alkalommal az április 27-iki ülésen Eötvös is magasztaló szavakkal szólt az elhunyt érdemeiről, kivel Borsod megyében több éven át együtt munkált. E felszólalásának oka egyébaránt Hunfalvy Pál beszéde volt, ki közfelháborodás között a ház üléseinek elnapolása ellen nyilatkozott. A másik, az egész országot megdöbbentő eset, a Teleki László gróf öngyilkossága volt május 7–8-ika közti éjjelen s másnap, szerdán, éppen Deák felszólalására, ki feliratí javaslatát e napon akarta előterjeszteni, üléseit a ház hétfőig (május 13-ikáig) elnapolta.[1] Teleki temetésén, május 10-ikén, a ház nevében Eötvös tartott felette búcsúbeszédet, melyet e megható szavakkal végzett: «Sorainkban nagy hézag támad távozásod által. Sajnosan fogunk nélkülözni a küzdelmek között, melyek reánk várnak. De ha Isten becsületes törekvéseinket megsegíti, s a czél, mely után fáradunk, el leszen érve, ha e nemzet ismét visszanyerheti jogos állását, és sok fáradság, sok áldozat után az lesz, a mivé azt véred hullatásával is tenni akartad volna: a győzelem pillanatában részt fogsz venni Te is, s a nemzet szobrodra fogja tűzni a koszorút, mely nemcsak azokat illeti,

[1] Ez az elnapolás volt oka, hogy Deák javaslatát a külföldi lapok előbb közölték, hogy sem előadta.

kik a diadalban részt vesznek, hanem megillet minden bajnokot, ki a csatában, mely győzelemmel végződött, vérez vala el.»

Hétfőn, május 13-ikán, Deák beterjesztette felirati javaslatát (XXI-ik ülés); a határozati párt programmját Tisza Kálmán május 16-ikán fejtette ki (XXIII. ülés), melyre nyomban Szalay László felelt. Eötvös a maga nagy beszédét május 17-ikén tartotta meg, melynél fontosabbat egész politikai pályáján sem mondott. A beszéd, tartalmára nézve, teljesen azonos 1860-iki röpiratával. Kijelenti ebben, hogy a szoros törvényesség híve; híve annak az irányzatnak, mely «az ország alkotmányos önállásának s függetlenségének teljes biztosítékát tűzi ki törekvése czéljául;» kijelenti, hogy Deáknak «mind elveit, mind azon következtetéseket, melyeket azokból vont, egész kiterjedésökben elfogadja.»

Eötvös e beszéde más oldalról és más szempontból veszi vizsgálat alá a szóban forgó kérdéseket, t. i. abból, hogy ezek megoldása az «egész» birodalom, sőt Európa jövőjére is befolyást fog gyakorolni; már pedig e szempontból nem elég, hogyha mellettünk szól a törvény holt betűje; mert ha az a népek érdekeivel s az európai közvéleménynyel ellentétben áll, diadalra nem számíthat.

E bevezetés után tér át a kérdés lényegére, mely abban áll, hogyha hazánk engedne is az októberi diploma és februári patens óhajainak s lemondana is ezredéves önállásáról: a patens által tervezett viszonyok létre jönni nem fognak; mert útjában állanak oly körülmények, melyek eldöntése Ausztria körén kívül esik. Ez a döntő körülmény a német egység, melynek lényeges átalakítását fogná okozni az októberi diploma elfogadása, melynek világos czélja a hazánk és Ausztria közti 1848 előtti dualismus megszüntetése; holott ennek a dualismusnak helyreállítása a personalis unió alapján, a kérdések megoldásának egyetlen lehetősége s tehát a megoldás nem is lesz más. «Ügyünk — mondá beszéde végén — nem olyan, mely egy pár napnak jobb vagy rosszabb kedvétől függ; ügyünk nem olyan, melyet a kegyelem adhat, vagy a hatalom megsemmisíthet; ügyünk a legszorosabb összeköttetésben áll az osztrák birodalom minden népének érdekeivel, ügyünk

összeköttetésben áll mindazon nemzetiségek ügyével, kik részint e hazában, részint e haza környékein laknak. Ügyünk feltétele az Olaszország egységének; egyik feltétele a német egységnek. Ügyünk a legszorosabb összeköttetésben áll azon nagy ügygyel, melyért Európa népei három század óta vérzenek: a szabad-

AZ

1861. ÉV APRIL 2. PESTEN EGYBEGYŰLT

ORSZÁGGYŰLÉS

KÉPVISELŐHÁZÁNAK

NAPLÓJA.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI GYORSÍRÓ-KAR KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

HAJNIK KÁROLY.

ELSŐ KÖTET.

HITELES KIADÁS

PEST.

LANDERER ÉS HECKENAST TULAJDONA

MDCCCLXI

42. AZ 1861-IKI ORSZÁGGYŰLÉS NAPLÓJÁNAK CZÍMLAPJA.

sággal; és egy oly ügy, mely ily érdekekre támaszkodhatik, mely ugyanaz ezen ügyekkel: olyan ügy nem veszhet el. (Zajos helyeslés.) Csak egy veszély fenyegethetné mégis jövőnket, és e veszély az volna, ha mi mondanánk le magukról, ha elijedve azon nehézségektől, melyekkel találkozni fogunk, materiális jól-létünkért a nemzet függetlenségét árúba akarnánk bocsátani;

vagy elragadtatva szenvedélyek által, a törvényesség teréről lelépnénk, vagy ha egyes kérdésekre nézve véleménykülönbségben lévén, mi kisebb kérdéseknél kikerülhetetlen, megfeledkeznénk a nagy czélról, mely előttünk áll, mely valamennyinknek az egyetértést teszi első kötelességül.»

A szünni nem akaró éljenzéssel fogadott beszéd élénk tárgyalásra adott alkalmat úgy a következő szónokok beszédei, mint az osztrák lapok nyilatkozatai következtében s Deák és Szalay beszédein kívül a legfontosabbnak tartották a felíratot pártolók között.

Megtörténvén június 5-ikén az emlékezetes szavazás, melyen a ház három szótöbbséggel (155 : 152 ellen) elfogadta Deák felírati javaslatát a részletes tárgyalás alapjául: Eötvös a részletes vitában is állandón részt vett június 5—14-ikéig; ő volt a többek közt, a ki a beadott módosítások irályi megszerkesztése és beillesztése végett június 8-ikán egy bizottság kiküldését javasolta, melybe öt is tagul választották Szalayval és Tisza Kálmánnal s így nyujtották be június 14-ikén a végleges szöveget, melyet a ház elfogadott.

Ez országgyűlésen az ö másik legfontosabb tette volt a nemzetiségi kérdésben beadott javaslata. Ugyanis június 8-ikán a felírati javaslat 8-ik czikke tárgyaltatván, ebben a «nem magyar szempontból, nem magyar érdekek szerint» kifejezésben a nemzetiségek megnyugtatására Károlyi Ede gróf «nem hazai szempontból, nem hazai érdekek szerint» kifejezést indítványozott, melyet a nemzetiségi képviselők helyesléssel fogadván, egy kis nemzetiségi vita fejlödött ki. Ekkor Eötvös terelte a kérdést helyes irányba, t. i. hogy ily fontos ügyet ne tárgyaljanak ötletszerűleg; mert a nemzetiségi kérdés a legfontosabb kérdés; ezért határozott intézkedéseket javasol s e végre már most bejelentette indítványát, kijelentvén, hogy ő a teljes polgári egyenjogúság híve, mint azt kimondta a 48-iki törvény. Ezzel az eredeti kifejezést megszavazták.

Midön június 10-ikén a 31-ik czikknél e kérdés másodszor fordult elö, Popovics Zsigmond tényleges módosítást kivánt a

felirat e helyén oly szellemben, mely alapul szolgáljon a nemzetiségi igényeknek. A vita folyamán Faur János általános szempontból fejtvén ki a kérdést, közértelmű helyeslésre talált s ehhez kapcsolta Eötvös második beszédét, ismét hangsúlyozván, hogy e kérdésben külön törvény által kiván intézkedést tétetni s az előbbi ülésen tett kijelentése szerint benyujtotta következő «indítványát bizottmánynak kiküldésére a nemzetiségi kérdésben» :

«Azon kérdések között, melyeknek megoldása a jelen törvényhozás feladatához tartozik, a különböző nemzetiségek méltányos igényeinek kielégítésénél fontosabb alig létezik.

E ház kijelelte az elveket, melyeket e kérdés megoldásánál követni akar, midőn első felszólalásában kifejezte, hogy minden nemzetiségnek

43. AZ 1861-IKI ORSZÁGGYŰLÉS EMLÉKÉRME.

kész megadni mindazt, mi az ország területi és politikai szétdarabolása és törvényes önállásának keczkáztatása nélkül megadható. Minthogy azonban ezen elveknek czélszerű alkalmazása attól feltételeztetik, hogy egyrészről a hazában létező különböző nemzetiségek igényei és kivánatai, a másikról azon nagy fontosságú országos érdekek kellő figyelembe vétessenek, melyekkel a nemzetiségi kérdés végleges elrendezése összeköttetésben áll: *egy 27 tagból álló választmánynak kiküldését* indítványozom, mely addig is, míg azon akadályok elháríttatnak, melyek miatt az országgyűlés a jelen pillanatban törvények alkotására illetékesnek nem tartja magát, mindazon előmunkálatokat megtegye, melyek elkerülhetetlenül szükségesek arra, hogy e fontos kérdés e hon külön ajkú polgárainak megelégedésére s a haza közjavára törvény által megoldassék.»

Ezt az indítványt a ház június 25-ikén egyhangúlag elfogadta s a 27 tagú választmányt, melynek Eötvös tagja s választott elnöke lett, kiküldte. Ez munkálatát augusztus 1-jén benyujtotta a háznak, mely állt egy jelentésből azon főelvekről, melyeket szeme előtt tartott s az ezek szerint készült törvényjavaslatból. Mindkettő annyira kifejezi Eötvős elveit s annyira ezeket fejezi ki, hogy minden túlzás nélkül a főrészt bennök az övének mondhatjuk. Elvetvén ezek szerint a tótok, erdélyi oláhok és szerbek külön kívánalmait, a jelentés különösen két elvet állított fel: *a)* hogy «Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam históriai fogalmának megfelelő egységes és oszthatlan magyar nemzetet képezik; és *b)* hogy az országban lakó minden népek, — névszerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz stb. — egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül, az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.»

Ez tehát más szóval az 1848-iki törvény elvének alkalmazása volt a részletekre s ez alapon dolgozták ki az összesen 24. §-ból álló javaslatot, mely különben csak ideiglenes jellegű lett volna addig, míg a kiegészített országgyűlés véglegesen le nem tárgyalta volna. Mellőzve a részleteket, megjegyezzük, hogy Vlád Lajos Krassó és Popovics Zsigmond Arad megyei képviselők ugyanekkor egy ennél bővebb s a nemzetiségek politikai érvényesülését sokkal jobban kidomborító törvényjavaslatot adtak be, mely utóbb a nemzetiségi kérdés feletti harczokban a nemzetiségi követelések minimuma lett. Így könnyen elgondolható, hogy sem a szerbek, sem az erdélyi oláhok nemcsak nem fogadták bizalommal Eötvös e javaslatát s a bizottsági munkálatot, sőt ez a nemzetiségi harczoknak egyik oka lett a 60-as évek első felében. A *Telegraful Roman*[1] már most egyenesen felhívta a

[1] Pesti Napló, 1861. 149. sz.

románok figyelmét e javaslat ellen, melynek törvénynyé válását meg akarta gátolni és ez magyarázza meg Eötvös utóbbi működését a nemzetiségi kérdésben.

Azonban nemcsak ebben, hanem egyébben is, Eötvös az 1861-iki országgyűlés egyik legkimagaslóbb és legtevékenyebb tagja volt. Minden fontosabb bizottságban részt vett; így a május 25-ikén kiküldött 9 tagú bizottságban is, melynek feladata volt az országbirói értekezlet munkálata alapul vételével indítványt tenni arról, hogy a rendszeres codificatio előtt is miként lehetne a törvénykezést ideiglenesen elrendelni? Ennek jelentése június 20-ikán került napirendre s a ház ennek alapján e munkálatot, az 1848: XV. t.-cz. s az újabb változott jogviszonyok szerinti módosításokkal, ideiglenesen elfogadta.

Mellőzve más részletkérdésekben való szerepét, Eötvös e működése, híres felirati beszéde, mind azt mutatják, hogy nemcsak Deák nézeteit vallotta; de épen a felirati vitából világos, hogy a párszor távollevő Deák elveinek s óhajainak megbizottja is volt s mint ilyen szólalt fel. Az országgyűlés augusztus 22-ikén, mint ismeretes, feloszlatással végződött.

IV.

Az országgyűlés után Eötvös éppen úgy, mint az összes hazai vezető elemek, a politikától egyelőre visszavonult s hagyta, hogy történjék, mit a felség és kormánya jónak látnak. Így következett el a «kurta alkotmány» korszaka, a mint a Schmerling-féle rendszert akkoriban a magyar közönség gúnyosan nevezte s melynek, mint gyermek, már e sorok írója is tanuja volt.

Az az élénkség azonban, mely közéletünkben az 1859-iki olasz háború után megindúlt, nem maradt abban. A tizenkétévi tespedtséget élénk munkakedv váltotta fel, mely nem birt többé közömbös maradni. E tevékenyek közé tartozott Eötvös annál is inkább, mert természetéből teljesen hiányzott a magyar ember végzetszerűségben vetett hite és megnyugvása. Ellenkezőleg, az

ő nyughatatlan és mozgékony, eszmét eszmére, megoldást megoldásra kigondoló szelleme folyton a kilábolás lehetőségét kereste s valójában innen az az ingadozás, mely az 50-es években iratait jellemzi. Alig oszlott el az országgyűlés, egy bizottság állt össze, mely Kossuthék példájára a magyar ügynek a külföldi sajtóban való állandó ébrentartására az egész országban pénz gyüjtött. Eötvös is részt vett benne. Ennek pénztárnoka gr. Károlyi Sándor volt és 1861 novemberében megkezdte működését. Az akadémia és Kisfaludy-társaság a felvett fonalat szintén nem engedte ki kezéből; a nemzet pedig ez és más társulatok, intézetek működését, így az erdélyi múzeum-egyletét, nemzeti szinházét, röviden mindazét, mi a nemzeti élettel kapcsolatban állt, sem azelőtt, sem azután nem tapasztalt áldozatkészséggel támogatta. Így indult meg Eötvös működésével 1861 november 24-ikén a magyar írók segélyegylete,[1] melynek alakuló űlésén Eötvös elnökölt s ezen tartott beszédében többek közt a csak imént, 1861 április 9-ikén, meghalt Vachott Sándor családja sorsára hivatkozva, emeli ki egy ily egylet és pénzalap létesítésének szükségét. Ő lett az egylet alelnöke s a választmány elnöke és mint ilyen, nagy munkásságot fejtett ki a pénzalap növelésében s e czélra 1862 szeptemberében egy évenként megjelenő album kiadása tárgyában. Volt alkalmunk az album érdekében az írókhoz intézett felhivást olvasni az ő és Gyulai Pál, mint titkár, aláírásával. Így jelent meg a *Részvét Könyve* Gyulai szerkesztésében 1863-ban,[2] melyben Eötvös gondolataiból közölt nehányat. Ebbeli működését kiegészíti továbbá az államtól kieszközölt sorsjáték, az alaptőke állandó gyarapítása, hangversenyek rendezése stb.

A következő 1862-ik évben az ő elnöklete alatt folytak a magyar természetvizsgálók és orvosok IX. nagygyűlésének előkészületei és állandón részt vett az összes irodalmi és társa-

[1] L. pl. Vas. Újs. 1861. 48. sz. U. ez időben Eötvös betegségéről lásd Vachottnénak nov. 3-ikáról írt levelét. (Nemz. Múz.)

[2] A közönséghez szóló felhivást l. P. Napló 268. sz. 1862 novembar 4-ről.

dalmi mozgalmakban. Tagja lett a nemzeti múzeum választmányának és Fejérmegye hölgyei az ő buzdítására szerezték meg a múzeumnak Székely Bertalan *Dobozy és neje* czímű képét. Részt vett továbbá 5000 frt tőkével a magyar földhitelintézet alapításában; engedélyt kért b. Wenkheim Béla, Trefort Ágoston és gr. Károlyi Sándor társaságában egy vasút előmunkálataira, mely Mezőtúr vagy Gyoma—Szarvas—Orosházán át a Tiszáig, illetőleg Szegedig vezetett volna.

Mindezek részletezése nagyon is eltérítne kitűzött czélunktól. Visszatérve az íróhoz, az országgyűlés után kiadott első műve: *Gyöngysorok. Báró Eötvös József összes szépirodalmi műveiből fűzte Vachott Sándorné.* (Pest, 1861. Heckenast Gusztáv. 414 l. Wigand K. F. könyvnyomdája Pozsonyban.) Megjelent 1861 szeptember 20-ikára. Ebben Vachottné, mint czíme is mutatja, összegyűjtötte (isten, haza, természet, árny és felhő, lélektan, élet, ábránd, szerelem, a nő hivatása, nevelés, nép, szabadság, egyenlőség czímek alatt) az Eötvös műveiben elszórt gondolatokat és elmélkedéseket. Mint ilyen, e gyűjtemény társa a későbben kiadott *Gondolatok*-nak s még inkább az 1894-ben kiadott *Arany kalászok*-nak.[1] Vachottné gyűjteményének eredete igen érdekes világot vet Eötvösre s ezért méltó megemlítésre; t. i. azért egyezett bele kiadásába, mert az 1861 április 9-ikén elhalt költő családján akart vele segíteni.[2] Igen valószínű másrészt, hogy ez

[1] Arany kalászok B. Eötvös József munkáiból. Budapest. 1894. Kiadja Ráth Mór. 8, 272. l. Ennek szakaszai: Hit és vallás, Ember és világ, Irodalom és tudomány, Tanítás és nevelés, Haza és nemzet. Ez utóbbi gyűjteményt Pethes János állította össze s hogy a Vachottnééval sokban azonos, csak természetes. Megjegyzendő, hogy a Gyöngysorokkal is előbb Vachottné Ráthot kinálta meg; de mint Eötvös egy leveléből tudjuk, nem vállalta el, hanem fordítást igért Vachottnénak. «Nehéz az élet, — írja itt Etvös — ő legjobban tudja s a gondviselés nem élvezésre, hanem türelemre állított a földre s ez a legfőbb, a legszükségesebb erény.»

[2] Ezóta állandón segített Vachottnén és gyermekein. Bizonyítják ezt több mint 100, többnyire kelet nélküli levélkéje Vachottnéhoz (Nemz. Múz.), felhivása az Anyák hetilapja (1861 szeptember 26. P. Napló, 1861. 237., 256. sz.) érdekében s neki adott művei, melyeket Vachottné a Magyar gazdasszonyok hetilapjában, Anyák hetilapjában és Almanachjában adott ki s 1871-ben Babérlombok b. Eötvös József műveiből (Pest, 1871. Heckenast G. XL, 502. l.) cz. a. gyűjtötte össze, 1871. márczius 19-ikén kelt előszóval. A kötet áll egy érdekes életrajzból Pulszky Ferencztől, ezt követik Eötvös művei: Gondolatgyöngyök, Novella, Egy gazdasszony levelei (Regénytöredék), Különféle

adta az ötletet arra, hogy saját oly gondolatait, melyeket tapasztalatai és irodalmi benyomások hatása alatt külön följegyzett, de műveiben fel nem használt, összegyűjtve kiadja. Kora ifjúságától fogva szokása volt ugyanis apró kis zsebkönyvekbe beírni gondolatait, a mint alkalmilag eszébe jutottak munka- vagy sétaközben. Ilyen zsebkönyvet minden évben tele írt egy párt, mint ez Goetheről olvasható; mert a szép és emelkedett gondolatokat senki sem tisztelhette volna jobban. Eötvös is mindig gondolkozott: hit, világ, emberiség, politika, tudomány, egyszóval minden, reflexiói és érzelmei tárgya volt. Egyszer mutatta Ráthnak abból az alkalomból, midőn e mű második kiadásáról beszéltek, — mely azonban csak Eötvös halála után jelent meg 1874-ben Gyulai rendezésében — hogy nem egy, hanem három-négy kötetet is adhatna ki oly gondolataiból, melyeket műveiben és beszédeiben fel nem használt. A *Gondolatok*[1] 1864-iki évszámmal jelentek meg, anyja emlékének ajánlva s az anyja leveleiből vett és már említett jelige alatt; de még 1863-ban rendezte sajtó alá: *hit és vallás, ember és világ, irodalom és tudomány, állam és politika, észrevételek és szabályok* fejezetek alá foglalván őket.

Magától értetődik, hogy mint minden ily mű, ez is egyenetlen. Lyrai hévből, gazdag képzeletből, szemléletes hasonlatból eredő mély lélek- és erkölcstani gondolat mellett olykor ötletek vagy kevésbbé sikerültek állanak s a szabatos rövidséggel kifejezett aphorisma mellett néha széles mederben folyó elmélkedés, a fordulatos mellett hideg logikai fejtegetés vagy pongyolább körülírás áll. Ez Eötvösről különösen igaz, a kiben sokkal több volt a gondolkodás termékénysége és az érzelem bősége, mint az alakbaöntés művészete, a kifejezés talpraesett tömörsége

alkalmi iratok (6 kisebb czikk és egy levél(s végre ujra kiadta a Gyöngysorok-at is benne. Az Egy gazdasszony leveleit Dux Adolf németre átdolgozta és kiegészítette Für den Glanz des Hauses cz. a. (Wien, Pest, Leipzig, 1873. Hartleben. 155 l.), de nem sikerrel. L. róla Végh Arthur Tanulmányok. 265. l. (Eötvös bevégzetlen regénye.)

[1] Gondolatok. Irta b. Eötvös József. Pest 1864. Ráth Mór bizománya. 12, 336 l. (Pest, 1863. Nyom. Emich G. akad. nyomdásznál.) — A második kiadás ugyane cz. alatt. A hátrahagyott kéziratokból bővített második kiadás. Budapest, 1874. Ráth Mór. 404 l. U. ebből emlékkiadás is jelent meg.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEFNÉ SZ. ROSTY ÁGNES.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

és a stíl választékos rövidsége, mint olyanban, a ki többnyire széles keretet is választott arra, mit el akart mondani. De minő változatos az összbenyomás, melyet nyerünk! Itt lyrai hév, amott finom irónia vagy epigrammi csipősség; itt philosophiai elmélyedés, amott elegiai borongás; itt nemes természetszemlélet, ott megindulással kapcsolatos reflexio, mint megannyi emlékei a tanulmányoknak, élettapasztalatoknak, sóvárgásnak és csalódásnak, örömnek és fájdalomnak, reménynek és lemondásnak. Épen azért némileg pályájának tükre e mű, mint egy nem időrendben elhelyezett lyrai költeményfüzet; számos közülök életének egy-egy meghatározott idejére utal, vagy vallomás politikai és irodalmi pályájáról. Így Eötvösben a belső emberre és íróra egyaránt jellemző adalékok; mert azon gondolatok közt, melyek bennünk világ- és emberismeret megszerzése közben felébrednek s a lyrai érzelmek és eszmék közt megvan a rokonság abban az egyéni alkalomszerűségben, közvetetlenségben és meggyőződésben, mely mindkettőnek nemcsak jellemző vonása, hanem az irántuk való érdeklődésünknek is egyik magyarázata. Ezt az alkalomszerűséget az általános szellemi irányzat, t. i. hit, szeretet, emberiesség mellett s egy nem felekezetnélküli, de eszményi irányú keresztyénség érzelmi és eszmei befolyása alatt, Eötvös gondolataiban könnyű felismerni.

GONDOLATOK.

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

PEST,
RÁTH MÓR BIZOMÁNYA.
1864.

41. A «GONDOLATOK» ELSŐ ÖNÁLLÓ KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

Mindezekért Eötvös e művét már megjelenésekor Toldy és

Salamon a Pascal *Pensée*-ihez hasonlították s mindenesetre inkább ezekre emlékeztetnek a modorban, mint Rochefoucauld maximáihoz, melyekhez szintén hasonlították már. De míg Pascal tulajdonképen gondolatai összegében a vallás apologiáját akarta megírni, Eötvösnek ily egységes terve nem volt. És ha mégis vezető gondolatképen azt találjuk bennök, hogy általában a materializmus ellen, másfelől a lélek és érzelem szabadsága, továbbá az erkölcsiségben a szigor mellett szólal fel a szeretet nevében s a keresztyén mívelődés érdekében; ha általában az érzelmet biztosabb kalauznak tartja az életben az for észnél s az eszmékben való hitet tanítja, mint a lelki élet legelső feladatát; ha a morál alkalmazását a politikában s az államban mellőzhetetlen kötelességnek hirdeti; ha az egyéni szabadságon alapuló állami és társadalmi rend jövőjében s a keresztyén eszmék győzelmében hisz, és mindezek mintegy műve alapszínezetét alkotják; ha a tudományban a kétely, a politikában és közéletben az erős meggyőződés szükségét hangsúlyozza; ha kiemeli ismételve azt az ellentétet, mely az állambölcselet tudósai és elmélkedői s a gyakorlati politika mívelői közt fennáll, t. i. hogy a tanok kiváló bölcselői nem bizonyultak kiváló gyakorlati államférfiaknak: mindez onnan van, mert amazok Eötvös lelki életének tartalmát, az utóbbi nézetek saját életén és működésén tett tapasztalatait fejezik ki. Éppen e szempontból teszi egyik gondolatában az ő egész működését jellemző vallomást: «Két dologra megelégedéssel tekinthetek vissza s ezt tőlem még elleneim sem tagadhatják meg. Az egyik az, hogy bármennyiszer csalódtam, bármennyiszer kételkedtem egyes nézeteimben: érzelmeimben sohasem ingadoztam, és egyes eszmékhez sohasem vesztettem el bizalmamat. A másik az, hogy egész életem az eszmék létesítésének volt szentelve s mint magamat, úgy minden tehetségemet csak az eszmék eszközének tekintettem.»

E műve tehát kiegészíti vagy más szempontból magyarázza egyéb műveiben kifejezett nézeteit az ember magasabb rendeltetéséről, a keresztyén művelődés győzelméről, az egyéni szabad-

ságról és végűl saját érzelmeiről, melyek sugallata alatt az emberi küzdelmeket rokonszenvvel és egy bölcs elnézésével kíséri, mint olyan bölcs, a ki eldobva a világfájdalmat, csüggedést és kételyt, épségben őrizte meg hitét s a szabadelvüség és demokratikus eszmék szószólója lenni soha sem szűnt meg.[1]

Még a *Gondolatok* megjelenése előtt adta ki 1862 május 29-ikére *A karthausi*-t 5-ik és *A nővérek*-et 2-ik kiadásban, egy-egy kötetben Heckenastnál, aczélmetszetű czímképpel.[2] Ugyanakkor kivált a nemzetiségi kérdés foglalkoztatta, mint az 1861-iki országgyűlés határozata miatt ujra fölszinre került kérdés. E tárgyban ebből az időből főleg két nyilatkozata érdekes. Egyiket Pesthy Frigyesnek írta meg 1861 október 17-ikén, ki e kérdésben inkább a szigort, mint az engedékenységet ajánlta. Eötvös felelé: »helyzetünkben nemcsak engedmények, de túlzó szigor által is politikátlanságot követhetünk el s hogy bármire határozzuk magunkat, őrizkednünk kell mindentől, mi a nem magyar nemzetiségeket sérthetné.« Ő is azt hiszi, »hogy a szabadság eszméje hazánkban a magyarság eszméjével van összekötve, mert tudom, — mond — hogy fajunk, valamint vagyon s míveltség, úgy erély s elmebeli tehetségei által másoknál magasabban áll, mert meg vagyok győződve, hogy minden tekintetben őt illeti meg az első hely, azért meg vagyok győződve arról is, hogy csak szabadságra van szüksége, hogy e természetes helyét elfoglalja; s így az ok, melyért én a nemzetiségi kérdés nemcsak békés, de a magyarra nézve legkedvezőbb megoldását a teljes szabadságban

[1] A Gondolatokat, mint Eötvösnek 1863 november 15-iki, Hartlebenhez írt leveléből olvassuk, Falk Miksa ford. németre s mint eredeti mű jelent meg. Hartleben ajánlatát elfogadta a kiadásra nézve, noha az árt keveselte; de 1250 pld.-on felűl fentartotta a további kiadás jogát. Így jelentek meg a Gondolatok németűl 1863 deczemberben 1864 évszámmal; de Hartleben maga fizette meg az írói díjon felűl a fordítás díját Falknak. L. Hartleben levelét 1863 deczember 11. (Nemz. Múz.) Czíme: Gedanken. 1864. 8r. IX, 175 l. Pest. Hartleben's Verlag. Második cziml. kiad. 1867. U. o. Úgy tudjuk, hogy e műve Németországon nagy hatást tett s gyakran idéznek belőle.

[2] Említsük meg azt is, hogy 1863 november 27-iki levelében beleegyezését adja Hartlebennek, hogy A nővérek német fordítását Lesebibliothek-jába fölvegye, mert Emich joga rég lejárt. A fordítás jogáért 200 frtot kivánt egyszer s mindenkorra. E fordítás Dux Adolftól való.

s egyenjoguságban találom, mely itt, mint mindenben, csak az erősebbnek használ; ez az ok, melyért úgy vagyok meggyőződve, hogy valamint a szerbeknek vagy más nemzetnek privilegiális különállást engednünk nem szabad, mert az által a szabad érintkezés s vele assimiláló befolyásunk lehetetlenné tétetnék, úgy nem szabad privilegiált állást követelnünk saját nemzetiségünk számára sem, mert az csak reakcziót idézne elő s így szinte akadályozná a dolgok természetes kifejlődését.»

A

NŐVÉREK.

REGÉNY

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

MÁSODIK KIADÁS

EGY KÖTETBEN.

PEST.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

—

MDCCCLXII.

45. «A NŐVÉREK» MÁSODIK KIADÁSÁNAK CZIMLAPJA.

Világos ebből, hogy Eötvös e helyen teljesen a 48-iki törvények álláspontjáról szól; tehát az alkotmányos jogok egyenlő szabad gyakorlata által véli az egyenlőség elérését s nem akar a nemzetiségeknek oly jogokat adni, melyek az állami egységet veszélyeztetnék. Ezt kifejezi 1862 április 29-ikén közzétett, Illyasevics György taraczközi alespereshez intézett nyilt levelében is, hol szintén írja, hogy a nemzetiségek szabad kifejlődhetésük biztosítékát csak a 48-iki törvényekben letett alkotmányos jogok

gyakorlatában találhatják s minthogy az alkotmány ereje abban áll, ha a nemzetiségek anyagi és szellemi javaik, valamint nemzetiségük kifejtésére benne biztosítékot találnak: világos, hogy sem a nemzetiségeknek nem szabad túlzó követeléseikkel veszélyeztetniök az államot, sem az állami egység nem terjedhet annyira, hogy a nemzetiségeket veszélyeztesse; «e szerint hazánk alkotmányos állása s a különböző nemzetiségek szabad kifejlődhetése oly érdekek, melyek egymással nemcsak nem állanak ellentétben, sőt melyek között a legszorosabb összeköttetés létezik».

Azonban a 60-as évek első felében a hazánkban folyt rendkívül élénk nemzetiségi vitában az 1861-iki javaslat elveit a nemzetiségek saját önállásukra nézve elég megnyugtatóknak nem tartották. Ez volt az oka, hogy midőn az 1865-iki országgyűlés összehívásáról volt szó, Eötvös különösen abból a szempontból, hogy e kérdés mulhatatlanul tárgya lesz az országgyűlésnek, s ez a nemzetiségek megnyugtatását egyik feladatának fogja tekinteni: 1865 május 1-én kelt előszóval kiadta *A nemzetiségi kérdés* (Pest, 1865. Ráth M. x, 158 l.) cz. röpiratát,[1] mely az 1861 július 6-iki feliratnak e tárgyban kifejezett elvét veszi jeligéül. Eötvös e műve előszavában ugyanazt a gondolatmenetet fejezi ki, mint fenti két nyilatkozatában; továbbá nem új, hanem ugyanazon nézetei alapján fejtegeti a kérdést, melyeket 1850-iki német röpiratában és *A XIX-ik század uralkodó eszméiről* írt művében letett; végre azon elveket fejti ki bővebben, melyeket jelentésében s törvényjavaslatában az 1861-iki bizottság felállított, minthogy ezeket akkoriban utóbb a nemzetiségek szóvivői bizalmatlansággal fogadták.

E szerint e mű elvei a következők: Hazánkban a nemzetiség fogalmát a különböző nemzetiségek másképen értelmezik; nevében tehát ellentétes követelésekkel állnak elő; de e látszó ellentétek daczára a nemzetiségek érdeke s hazánk érdeke ugyanaz; tehát a teljes jogegyenlőség alapján megoldandó nemzetiségi

[1] Németül: Die Nationalitäten-Frage. Von Josef Freiherrn von Eötvös. Aus dem Ungar. Manuscripte übers. von dr. Max Falk, nagy 8r. XI, 192 l. Pest. 1865. Ráth.

kérdés hazánk alkotmányos szabadságától és állami egységétől függ. Ennél fogva minden nemzetiségre külön törvényt alkotni hazánkban lehetetlen; mert ez az egyéni és polgári szabadság legnagyobb megszorítását vonná maga után; mert továbbá hazánk s Ausztria feloszlásához, tehát egy erős állam alakulásának lehetetlenségéhez s épen e nemzetiségek jövőjének romlásához vezetne. Ebből következik, hogy a nemzetiségi kérdés is csak úgy oldható meg, mint a lelkiismeretszabadságé, azaz «megoldása hazánkban csak az egyéni szabadságnak kiterjesztése s alkotmányos önállásunknak fentartása által eszközölhető, s hogy a nemzetiségi egyenjoguság praktikus kivitelére, melytől e kérdés végleges megoldása függ, hazánkban csak az 1848-iki törvények becsületes végrehajtása s az kivántatik, hogy közigazgatási szervezetünkben az önkormányzás elvéhez ragaszkodjunk».[1]

E nézete mellett különösen is kiemelendő, hogy ha e műve lényegében nem más, mint tovább, illetve részletesebb s hazánkra alkalmazott kifejtése azon elveinek, melyeket már régóta vallott s nagy művében letett: másrészt a keresztyén mívelődés győzelmében való hitének törhetetlen kifejezése e művében ugyanaz, mint *A karthausi*-ban és államtudományi művében; ezek mellett benne hazánk hivatásában oly bizalmat fejez ki, mint talán egyetlen művében van. Ő elveihez híven a nemzetiség eszméjében nem lát mást, mint eszközt, mely a czivilizáczió haladásához vezet, mint vezetett s vezet a szabadság és egyenlőség; csakhogy nem azon ál-tanok által, melyeket annak nevében épen úgy hirdetnek, mint hirdettek egykor emezek czége alatt; hanem azon nagy szellemi mozgalom előmozdítása által, mely az embert az egyenjoguság által viszi előre. E szerint világosan megmondja, hogy sem a nemzetek teljes egyenjogusítása, sem a panslavismus megvalósulni nem fog; mert nem valósulhatnak meg.

E röpiratát szerb nyelvre is lefordították s a hazai szerbek is meg voltak vele elégedve; Popovics Milos pedig *A nemzetiségi kérdés szerb szempontból* (1865) cz. a.[2] választ írt rá, mely-

[1] V. ö. levelét Bánóhoz 1865. máj. 5. [2] Magyarra ford. Sárcsevics Ambrus.

ben ugyan önálló Magyarországot, de önálló Szerbiát is óhajt. E röpirat eredményeit különben a szerb *Vidovdan* cz. lap is elfogadta s a horvátokat Magyarországgal a reáluniónak megkötésére biztatja, mint a mely a jövőnek egyetlen biztosítéka.

V.

Rátérve röviden a politikai életnek azon történetére, melyben 1861 után Eötvös részt vett, még pedig mint a legelső szereplők egyike, előre is ki kell jelentenünk, hogy ez részleteiben nem s még sok ideig nem lesz megírható. A vezérszerep Deáké maradt; de Eötvös azt a várakozó politikát, melyet Deák kezéből jóformán az egész nemzet elfogadott, nem helyeselte. Ő valami tényleges programmot, valami irányban cselekvő elhatározást kivánt; és valljuk meg, a nemzetnek is ez nemcsak jobban, de igazában csak ez tetszett volna. E mellett ő is, mint Kemény, azt hitte, hogy a kiegyezés művének megalkotására az országgyűlés a kedvező alkalmat elszalasztotta; a tiszta personal-unio s a 48-iki összes törvények elismerésének követelése tulságosan sok volt. Félni lehet most már, hogy a nemzet megunja a várakozást és forradalom felé hajtatik; de minden esetben a nemzeti élet drága évei vesznek el; már pedig kiegyezni úgy is kell s azt Deák is elismerte, hogy vannak, léteznek közös ügyek és tiszta personal-unio mellett megoldásuk lehetetlen. Ezért, a mint Beksics kimutatja Kemény Zsigmondról, hogy a kiegyezésre új kiindulást szeretett volna találni, ez igaz Eötvösről is. Ezzel Deák véleménye teljesen ellentétes volt; ő az októberi diploma előtti passiv politikát helyeselte még mindig és az volt az elve, hogy a kibékülést az uralkodónak kell kezdeményeznie. Falk *Kor- és jellemrajzok* cz. művében (68. l.) erre nézve a következő fontos adat olvasható: Eötvös és Trefort, mint mások is, szintén tartottak tőle 1863-ban, hogy a passivitás politikájának most már nem lesz sikere és szemrehányást is tettek Deáknak, hogy átengedi a kezdeményezést az 1847-es alapon álló konzervativeknek, vagy épen Forgachnak;

ő semmit sem akar tenni, senkivel szóba állni, míg a konzervativek iránt kezdett a hangulat csakugyan jobb lenni. Deák erre egy fültanú följegyzése szerint így felelt: «Ausztriában minden a körülményektől függ. Mihelyt a körülmények úgy kivánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, adni fognak, vagy legalább igérni; ha a körülmények, bár csak látszólag is, rájuk nézve jóra fordulnak, akkor, ha kérünk, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit. Majd a konzervativeket is lehordják, ha az adás, vagy igérés ideje és szükségessége nincs itt; ha pedig itt van, akkor felkeresnek bennünket is. Most Rechberg bölcs, Ausztria hatalmas, szövetsége keresett, a franczia lapok dicsérik szabadelvüségét, most tehát a bécsi kormány engedhet hajlamainak és folytathatja a hagyományos politikát. Most keressek én valakit, kivel szóba állhatok? Most tegyek offerteket, midőn Nádasdy kanczellár és persona grata?»[1]

Az események Deáknak adtak igazat s ezen a nyilatkozaton egyelőre Eötvösék is megnyugodtak. Egyébiránt tudjuk, hogy Eötvös ebben az időben fentartotta azt a meggyőződését, hogy a magyar ügy szoros kapcsolatban áll a német kérdéssel s ebben Ausztria szerepével. Ez időből ismerjük e tekintetben kétségtelenül hiteles nyilatkozatát Bluntschli följegyzéseiből. Ő ugyanis a «deutscher Juristentag» alkalmából, a hol a német kérdés sokoldalu megbeszélés tárgya volt, 1862 augusztus 30-ikán nehány barátjával, köztük Jheringgel, Pestre jött, felkereste Eötvöst svábhegyi villájában s a német kérdésre terelve a szót, kivánván véleményét hallani, Eötvös következőleg felelt:

Jelenleg Európa közepén, a hol Németországnak kellene lenni, egy nagy lyuk van. Ha lenne egy német hatalom, Európa rendbe jönne. A magyar kérdés a német kérdéstől függ, a keleti kérdés mindakettőtől. Az osztrák-németekkel nem beszélhetünk, a német kérdés elől kitértek; a csehekhez nem közeledtünk a kikerülhetetlen bajoktól tartva. Ha Ausztriában egy *német* párt áll elé,

[1] L. meg Beksics: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés, 275. l.

mire van jel, könnyen megértjük egymást. Mentől egységesebb és erősebb Németország, annál jobb nekünk. A németektől vettük művelődésünket s itt senki sem gyűlöli a németeket, csak az osztrák kormányt. A magyar viseletet is csak azért hoztuk divatba, hogy megmutassuk gondolkozásunk egységét s az elégedetlenség nagyságát. Ha belépnénk a reichstagba, egyelőre mindent megnyernénk, a vezetés miénk volna; de nem nyeljük le a csalétket; mert különben is gyengék volnánk helyzetünk megtartására, a németek és szlávok elnyomnának. Az osztrák egységes állam háborút jelent a németekkel s ezt mi nem akarjuk; ezért várunk, várjuk a német egységet. Az egységes alkotmányt nem akarjuk a szlávok miatt sem, mert ez szláv uralomra s abszolutizmusra vezetne. Kár, hogy Schmerling, ki a németségért Ausztriában sokat tehetett volna, a maga jogvesztési elméletével Magyarországon gyűlöltté tette magát. A bécsi magyar arisztokrácziának az országban semmi befolyása. Az oktatásügy az osztrák uralom alatt javult; de hozzánk küldte sok rossz tanerőjét, elnyomta a protestánsokat s ezért ez is gyűlölt; hanem a jót majd megtartjuk belőle. A végkövetkeztetése ez volt: «Ha a német reformpárt s a magyarok összetartanak, akkor a bécsi kormányt is kényszeríteni fogjuk, hogy erre az útra térjen, azaz a *német hatalomra* Európában, a *personal-unióra Magyarországon.* Csak ha *Németországban teljesen csalódnunk kell*, fogunk *más* szövetségest keresni, mielőtt elpusztulunk.»

E nyilatkozatban a várakozó Eötvös áll előttünk, ki belátta, hogy a jogeljátszás elméletével szemben egyelőre elég a nemzet nyugodt meggyőződését és kitartását állítani. Ausztriában azonban ezekben az években a jogeljátszás elméletén kívül egy másik irányzat is került felszinre, t. i. az, mely a Magyarország és Ausztria közti reál-uniót történelmi alapon, a magyar közjogból akarta bebizonyitani. Erre volt czélozva Lustkandl Wenzel terjedelmes műve: *Das ungarisch-oesterreichische Staatsrecht* (Wien, 1863. VIII, 498 l.), melyre Deák felelt meg *Adalék a*

magyar közjoghoz cz. örökre híres közjogi művében.[1] Mindez megerősítette Deákot abban, hogy a mint 1864-ig nem, úgy 1865 első negyedében sem lépett az alku terére s ilyesnek nincs nyoma e művében sem. De hogyan is lehetett volna szó ilyesmiről, midőn gr. Zichy Hermann, a gr. Forgách Antal helyett 1864 áprilisában kinevezett kanczellár, hazánkat még mindig be akarta vinni a birodalmi tanácsba?

Eötvös türelmetlenségének magyarázata, hogy a mint 1860-ban Rechberg akkori külügyminiszterhez beadott emlékiratában azt ajánlta, hogy ő Felsége a német mozgalom élére álljon, ugy azt sürgette 1863-ban is, midőn a frankfurti «Fürstentag» összeült. Ez politikájának mindvégig sarkalatos alapelve maradt s mindig büszke volt rá. Ekkor már Bécsben volt is hajlandóság Eötvös 1860-iki nézetének elfogadására, de késő volt, mire Eötvös megjegyzé, hogy ő rendesen így jár: eszméitől előbb vonakodnak, majd utóbb elfogadják, csakhogy midőn már késő. Azonban a frankfurti kongresszusban mégis úgy ő, mint Kemény bízott s azt remélte, hogy Ausztria vezetése alatt a német egység szorosabbá válván, ez akarva, nem akarva hazánk önállására fog vezetni.

Ily hangulatában irta 1863-ban *A zászlótartó* czimű, pár évig a megjelenéstől eltiltott költeményét, melyett utóbb 1866-ban Falk a királynénak is felolvasott. Ez balladaszerű költemény a Vörösmarty modorában. A mohácsi vész után t. i. egy hős elmenekülve a csatából, mint remete él a Mátrában; de halálát érezvén, elöveszi az elrejtett zászlót, melynek lobogtatására nem egy ember, hanem az egész *nép* vállalkozik. «S a melyet elbocsát, száz kéz ragadja meg a zászlót s most közöttük a *nép* felett lebeg. Ő látja s megnyugodva csukódik bé szeme. Hisz zálogát jövőnknek jó kézben tette le!» Mint látható, ez is irányszerű s

[1] Teljes czíme: Adalék a magyar közjoghoz. — Észrevételek Lustkandl V. munkájára: «Das ungarisch-oesterr. Staatsrecht». A magyar közjog történelmének szempontjából. Pest, 1865. 8r. 188 l. Megj. először Budap. Sz. Uj foly. 1865. I. Közjogi és jogtört. észrevételek Lustkandl munkájára a magy. közj. történelmének szempontjából.

a nemességgel szemben, mely nem bírta a hazát megtartani, az egész népet állítja fel, mint a hon biztosítóját. Az irány benne világos; de a jelenkor eszméje van a multba áttéve. Mint költemény egyébként nem versenyezhet Eötvös korábbi e nemű műveivel.[1]

A frankfurti kongresszus hatása alatt Eötvös 1863-ban Bécsbe ment s ott a kormánynál a magyar országgyűlés összehivását hozta javaslatba a kiegyezés tárgyalása végett. Ürügyül — mondá — az 1863-iki nagy inség szolgálna; ő Felsége maga nyitná meg az országgyűlést, a válaszfeliratban a nemzet bizonyos előzékenységet mutatna s a többi magától menne. Ajánlta, hogy Schmerling is jőjjön le, mintha az inség-ügyben a reichsratht-tal bizonyos tárgyalások volnának szükségesek, ezzel t. i. azt akarta elérni, hogy az államminiszter bizalmatlanságát eloszlassa. És most az az érdekes eset történt — írja Falk a *Kor- és jellemrajzok*-ban — hogy midőn ő egyik régi barátját, a ki már akkor is bizalmi állást foglalt el Schmerlingnél és még ma is nagy hivatalt visel Ausztriában, arra kérte, hogy ezeket kéz alatt közölje Schmerlinggel, ez másnap azt a választ hozta, hogy az államminiszter épen nem idegenkednék Eötvös tervétől; de hozzátette, hogy ő gr. Forgách Antal akkori magyar kanczellárral is beszélt a dologról; ez azonban kijelentette, hogy ő minden erejével ellenezni fogja; nyilván félt, hogy a nemzet s a király kibékülése esetén az ő szerepének vége.

Így hiusult meg a terv, mely azonban akkor még aligha vezetett volna sikerre, ismerve a körülményeket s azt, hogy 1865-ben s azután is mennyi volt még az akadály. Azonban tény, hogy kivált a frankfurti «Fürstentag» meghiusulása után s a poroszok fölénye következtében már Bécsben is meggyőződéssé kezdett válni Magyarország kibékítésének szüksége és azt olvassuk, hogy talán az első lépést már most megtették volna, ha hazánk részéről visszautasítástól nem tartanak. Eötvös már 1864 őszén annyira

[1] L. eltiltasaról Falk: *Kor- és jellemrajzok*. 400. lap.

megértnek látta a helyzetet, hogy Deákot folyvást fellépésre sarkalta; de Deák megmaradt várakozó helyzetében. Ezt Eötvös utóbb úgy magyarázta, hogy Deák az ő nézeteit fogadta el, midőn 1865-ben fellépett. Ez világos 1865 október 6-iki, Falkhoz írt leveléből: «Mi jelen helyzetemet — azaz politikai helyzetemet — illeti, az úgy jellemezhető, hogy D. (Deák) most is egy bizonyos féltékenységet árul el irányomban (tudja Isten miért), de egyébiránt minden pontban józanul szól, egyes és éppen a legfontosabb kérdésekre nézve ugyanazokat mondja nekem, mint saját nézeteit, melyeket múlt őszszel én beszéltem neki és melyek akkor ínyére nem voltak.» Utóbb is 1865 június 10-iki levelében a kiegyezés tervéről adott német nyilatkozatából Falk is azt a következtetést vonja le, hogy a két évvel utóbb megkötött kiegyezést Eötvös formulázta és azt fogadták el. Egészben azt tartotta Eötvös, hogy egész politikai pályája abból áll, hogy lényeges és szükségszerű politikai fejleményeket elébb látott meg és hirdetett mindenkinél, melyeket midőn hirdetett, senkisem vagy kevesen helyeseltek, később mások kivívták őket saját dicsőségökre.

«Ön ismeri politikai pályámat, — írja Falknak 1866 június 17-én. Egyik főkelleme abban áll, hogy miután egyes kérdéseket én iniczíáltam s mellettök éveken át küzdöttem erélyesen, *végre elveim győztek, de mások dicsőségére.*[1] Így jártam a városi kérdéssel, a parlamentáris kormánynyal, a nemzetiségek egyenjoguságának kérdésével, egyszóval: mindig. Tagadhatlan, hogy a német kérdés megoldásának közeledését s azon összeköttetést,

[1] Ezt Eötvös számos alkalommal mondta. Így pl. 1867 deczember 24-ikén írja fiának: «Én a politikában valóságos Zukunft vagyok, ki egész életemen át oly dallamokat énekeltem, melyeket 20 évvel később minden susztergyerek fütyül, de melyeket akkor senki érteni nem akart. Mennyire áll ez, ezt egy könyvből fogod látni (Reform 2-ik kiad.), melyet e napokban küldeni fogok s melyet czáfolatul adtam ki azok ellen, kik egyik ülésben következetességemet támadták meg. Miután félek, hogy épen ebben a részben benned is sok van természetemből, azért valóságos megnyugtatásomra szolgál, hogy más pályán látlak. — Haladj bátran előre és ne sajnáld fáradságodat. A tudomány körében a legnagyobb erőfeszítés eléri jutalmát; mert ezt nem az embertől várja, hanem magában a tudományban találja». V. ö. Falk: Kor- és jellemrajzok 331. l. stb.

melyben az a magyar kérdéssel áll, senki nem említette nálamnál elébb és többször és határozottabban. Tulajdonkép ez volt 1860-tól kezdve egész politikám sarkköve s azon pont, melyből kiindulva a dualizmusnak szükségét hirdetém. Miután Ausztria harczának oka nem más,[1] minthogy állását Németországban ne veszítse el s miután ennélfogva szükségkép a dualizmus eszméjéhez kell áttérnie, igen óhajtanám, ha az, mit e kérdésben tettem, feledékenységbe ne menne. Nem hiuságból óhajtom ezt, de azért, mert ha a közönség figyelmeztetik, hogy e kérdésben senki nálamnál helyesebben nem látott, ez erősíti állásomat s én, ha lehetne, most kivánnék erős állást, hogy azt saját eszméim előmozdítására használjam fel. Nem tudom, megvan-e iratom *Die ungarische Frage aus dem Standpunkte der Einheit Deutschlands?* Ha nincs, elküldöm e napokban keresztkötés alatt. Igen szeretném, ha ezen iratról most a bécsi lapokban szólnának.» Alább hozzáteszi, hogy a ki a birodalom dualisztikus alakítása ellen küzd tulajdonképen Bismarck politikáját segíti elő.

Ez Eötvös 1865—67-iki leveleiben ismételve előforduló nyilatkozat, mely, mint könnyen érthető, kifejezésre jutott azokban a czikkekben, melyeket e levelek nyomán részint Falk maga írt Eötvösről, részint az ő befolyására írtak s melyeknek czélja volt Eötvös politikai szerepének a külföld és hazánk előtt nemcsak a kellő világításba helyezése; hanem hatásának elismerése és kiemelése a politikai viszonyok fejlődésére vagy legalább igazolása az események későbbi alakulása által. Különösen, mint láttuk, a kiegyezés és a német egység kérdésének kapcsolata, Ausztriának viszonya Németország egységéhez, melylyel a magyar ügynek párhuzamosan kell haladnia: volt az, a mit politikája sarkkövének s az események által igazolt alapvéleményének nevezett; úgy hogy 1866 után ironiával mondta, hogy a német kérdésről írt összes iratait egy csomóba kötötte s ráírta: erledigt durch Bismarck.

Azok, a kik Eötvös kéziratait ismerik, mondják, hogy ő a mindig magánál hordott kis zsebkönyvekbe nemcsak, mint emli-

[1] Az akkor folyt porosz háborúra czéloz.

tettük, gondolatait jegyezte be; hanem gyakran naplószerű bejegyzésekben egész őszinteséggel beirta itéletét emberekről, helyzetről. Ezeket mi nem olvastuk s minden esetre ismeretökre volna szükség, hogy nézeteit s a korral szemben állását teljesen megértsük; de a Falk czikkei és Falknak s Andrássynak irt levelei nem hagynak kétségben arról, hogy minő véleményt ápolt saját helyzetéről és szerepéről a kiegyezésben.

E kérdés nagy súlyu és fentartjuk magunknak azt, hogy midőn Deák életrajzában a kiegyezés történetéhez érünk, megkisértsük ennek is tisztázását; itt most megelégszünk a tény fölemlítésével s annak megjegyzésével, hogy bizonyos időkben bizonyos koreszmék megszületése annyira természetszerű, hogy bárki is aligha követelheti magának a kigondolásban az elsőség jogát; legfölebb ha a közlésben előzhet meg másokat. Meg fogjuk látni, hogy a kiegyezésnek még részletkérdései is majd mind ilyenek. A másik, a mit egész általánosságban kívánunk megjegyezni az, hogy ha a dualizmus mint Eötvös politikájában a szükségszerű fejlemény eredménye jelen meg 1860 óta; mégis nem a nemzet volt az, mely az általa hirdetett dualizmus eszméjére tért; hanem ő volt az, ki még az ó-konzervativek által is soha kétségbe nem vont dualizmus elvéhez, az 50-es évek alatt vallott s ismételve kifejezett politikai nézeteiről lemondva, csatlakozott. Végre bármily erős meggyőződése volt saját belátásáról az eszmék kezdeményezésére nézve, sohasem hitte, hogy azok kivitelére ő alkalmas. Ezt fájdalmas érzéssel ismeri be a *Gondolatok* számos helyében. Az eszmék emberei nem a gyakorlati kivitel férfiai. «Tisztábban látom másoknál, mit kellene tenni, de másoknál kevesebbet viszek ki:» e mondatban fejezte ki saját helyzetét önmaga a gyakorlati politikában. E vallomásban mély melancholiát és lemondást érzünk; mert Eötvös vezető szerepre vágyott; ő a békés átalakulásnak, a reformeszméknek nemcsak tudósa, nemcsak bajnoka, hanem megvalósítója is kívánt lenni; mert mi tűrés-tagadás, csak ez elégíti ki a szív dicsőségre vágyását. E mellett, ha eszméi megvalósulásában öröme telt is, kétség-

telenül mindannyiszor be kellett látnia, hogy azoknak részletkérdései másképen valósultak meg, mint a hogy az elmélet kiszinezte, s olykor maga is kételkedhetett, hogy ez-e az és így akarta-e; mert hiszen ki tudhatta volna inkább mint ő, hogy az eszmék érése nem egy éjszakai esőzés eredménye s érésök alatt mi minden esély játszik kénye szerint velök.[1]

De mindezeknél semmi sem írhatja körül szabatosabban a helyet, mely az övé, és ez az eszmék felismerése, logikai eredményeik szabatos körülírása, a végkövetkezmények elméleti formulázása. E tekintetben senki sem birhatná inkább azt az erényt, mely valóban felemel s mindannyiszor győzve a lehangoltságon, melyet ő annyira s annyiszor tapasztalt, mindig új küzdelemre lelkesít: t. i. az eszmékben való hitet. Az ember szabadsága, az egyén boldogulása egyéniségének szabad érvényesülésében, az egyenlőség, a nemzetiségek kibékülése, a czivilizáczió győzelme, nemzetünk fölemelkedése a mívelődés által: mindig hittel és lelkesedéssel töltötték el. Mikor a keresztyén mívelődés győzelméről, a haladásról, nemzetünkről szól, a mint a nyugati művelődés zászlóját hordozza Európa e részében: szinte halljuk hangja rezgését, szíve verését, szinte látjuk keze remegését, a mint a szavakat leírja. Mert ha általában a 48 előtti gondolkozók, a XVIII. századbeliek példájára, túlságos befolyást tulajdonítottak az eszméknek; ha azt hitték, hogy zászlóikra írva őket, nemcsak nemzetük, hanem az emberiség sorsára is vezető hatást gyakorolnak; ha, mondjuk, általában hittek e nemes, de követelő és önhitt illuzió csillogásában: senki Eötvösnél nem táplálhatott nagyobb hitet az eszmék erejében, következetes érvényesülésében. Ez reményének forrása, optimismusának alapja. De, mint kora számos embere, ő sem elégedett meg e csodaszép jövő rajzával, e bájoló dolgok álmodásával: ő ezek megvalósítója, politikusa, államférfia kívánt lenni s bízott erejében és hivatásában egy békés és fenkölt, de e mellett teljesen gyakorlati átalakulás folyamán.

[1] L. pl. Kemény kiváló fejtegetését a czentralisták nézetéről és a 48-iki átalakulásról. Egy szó a forr. után, 78. s köv. l.

De egyszermind az a tudat, hogy ő eszmékre tud emelkedni s az események fejlődéséből ilyeket kivonni, melyek némi divináló sejtelmet bírtak benne a jövő fejlődés iránt ébreszteni; röviden az a tudat, hogy ő másoknál többet és jobban lát: azt a meggyőződést ébresztette benne, mit nem egyszer fejez ki a *Gondolatok*ban, úgy mint kivált bizalmas leveleiben, hogy kicsinyelje a gyakorlati államférfiakat, kik hite szerint a jelen követelményein túlpillantani nem bírnak. Ily kicsinylés olvasható leveleiben még Deákról is; de annál inkább számos más kortársáról, kik utóbb miniszterekké lettek s vezető szerepet játszottak hazánk közéletében. Pedig másrészről ő, a ki az eszmék s nem a cselekvés embere volt, ki meg birta könnyen érteni a kor szellemét s kifejteni a jövő fejlődés szálait, ki tudott a jövő jósa, de nem bírt vezetője vagy eszköze lenni: értette, ismerte a cselekvés embereiben rejlő hatalom értékét; hiszen ő mondta utóbb egy minisztertársáról, hogy talán nem tudna pár lap elméletet írni az államról, mégis jobb miniszter mint ő, és ő írta le a *Gondolatok*ban e sorokat: «A politikában a tudomány körülbelül azt a szerepet viszi, mint a várvívásnál a tűzérség. Csak távolról működik s nem csap össze az ellenséggel; de rést lő, hogy ezt mások tehessék.» De ugyanebből egyszersmind szorosan következett, hogy a gyakorlat emberei majdnem mindig inkább láttak benne finom elmélkedőt vagy naiv költőt, mint mélyen látó államférfiut, a mi viszont az ő érzékenységét mélyen sértette, ép úgy, mint midőn elméleti következetlenségeit említették; s mind ebből folyt, hogy nem minden politikai nagy terv készült az ő közvetetlen részvételével s nem egy mellőzés fájdalmait kellett átszenvednie.

Visszatérve a kiegyezés időszakára, ismeretes, hogy Deák 1865 április 16-iki husvéti czikke volt a nyilvános tevékenység megkezdője. Eötvös ekkor Szent-Tornyán volt, hol a nemzetiségi kérdésről szóló röpiratán dolgozott és csak április 20-ikán tért vissza Pestre. Tehát, s ez itt a megjegyzendők egyike, a kiegyezésre irányult elhatározó első lépés Eötvös minden egyenes részvétele nélkül történt; noha az is igaz, hogy megelőzőleg eléggé

Pest 5/5 865

Tisztelt barátom!

Mult hó 25én hozzám irt érdekes leveledre, mely [illegible]

[illegible]

46. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF LEVELE BÁNÓ JÓZSEFHEZ.

türelmetlenkedett a miatt, hogy semmi sem történik. Április 21-iki, Falkhoz írt levelében ezt olvassuk: «Deákkal, mióta visszajöttem, még nem szóltam. Czikke egészben véve jó hatást tesz, mert mint a biblia mannájánál, mindenki azon ízűnek találja, mely neki legkedvesebb. Egy rész a birodalom érdekeit, melyek mindenek fölé emeltetnek, más az ősi álláspont megtartását, a harmadik Schmerlingre irányzott s találó csapást lát benne, de az egésznek azon jó hatása minden esetre volt, hogy marazmusunkban egy kissé elektrizált. Ha a *Napló* a megkezdett diszkussziót folytatná, e lépésnek nagy következményei lehetnének, de ehhez nincs kilátás.»

Nem vett részt Eötvös Deák azon véleményének formulázásában sem, a mint az a *Debatte* három czikkében megjelent. Erről május 24-ikén azt írja, hogy «nemcsak a határozati pártnál, hanem a legtisztább vérű feliratiaknál is rossz hatást szült. Deák teljes meggyőződésem szerint ártott magának, az ügynek azonban bizonyosan nem. A programm ezen formában elfogadhatatlan.» A továbbiakban hibáztatja, hogy hiányzik belőle a szabatosság a közös ügyeket tárgyaló testület szerepére nézve; de általában helyesli, hogy Deák megnyitotta a véleménycsere lehetőségét. Eötvös különösen ebben fejtette ki álláspontját s eltérését a Deák nézetétől: «Deák mindent a fejedelemtől vár, én több bizodalmat helyezek azoknak belátásába, kik Ausztriában a szabadságot akarják.» Ez lényegében azt teszi, mit Bluntschli is ír, hogy Eötvös a kiegyezés lehetőségét a reichsrath szabadelvű elemei, az u. n. «autonomisták» segélyével akarta keresztülvinni, kiknek vezetőivel (Kaiserfeld és Rechbauer) mind Eötvös, mind Trefort gyakran leveleztek; Deák ellenben a kezdeményt a királytól várta s ez az, mi megtörtént utóbb.

Ha ez előzmények és körülmények ismeretével vizsgáljuk meg Eötvös 1865 június 10-iki formulázását a kiegyezésről, melyről Falk azt írja, hogy két évvel utóbb tényleg ezt fogadták el: ebben ellent kell mondanunk. Benne az a kiindulás, hogy az 1848-iki törvények elismerése az első lépés, elébb volt a nemzeté

mint Eötvösé; ellenben a mindjárt hozzákapcsolt válhatatlan feltételt, a február 26-iki alkotmány elismerését, nemzetünk sohasem fogadta el. A többi lényegében az 1848-iki törvények megfelelő módosítására, a közös ügyek tárgyalására vonatkozik; de a nélkül, hogy utóbbira nézve a delegácziónak utóbb elfogadott alakja pontosan ki volna fejezve, a mi pedig a formára nézve lényeges.

Nem találjuk azt sem, hogy Eötvös 1865 június 17-iki levelében írt jóslata beteljesedett volna. «Mi a közelebbi jövőt illeti, — mond — most is azt hiszem, hogy az az ó-konzervatíveké leend s a császárnak pesti tartózkodása e részben befolyással lehet. Mert a pártot a császárnál popularizálta s mert mindenesetre nevezetes manifesztáczió, mely arra mutat, mennyire vágyódik a nemzet a kiegyenlítés után.» Igaz, maga is küzdött a conservativek ellen; de nem teljesedtek be ehhez kapcsolt jóslatai sem, hogy az országgyűlés többsége nagyon engedékeny lesz, hogy meg fog elégedni a nemzet látszólagos győzelmével, csakhogy becsülettel újra hivatalt vállalhasson. Mindebből csak az látszik, hogy más egy általános következtetés körülírása és ismét más a részletek csodálatos előresejtése vagy éppen látása.

Mindezt azzal végzi Eötvös, hogy «oda jutott, hol egész nézetével kell fellépnie s ő tenni fogja, akár ismét néhány becsületes emberrel maga maradna, ámbár, mint Falk helyesen jegyzi meg, ettől nem kell tartania.» Ezek az előzmények tették őt 1865/66-ban hírlapíróvá. Pár czikket a *P. Lloydba* is írt s mert nem mindenben volt a *Pesti Napló*val egy véleményben, a pártfegyelemnek sem akarta teljesen alávetni magát, a konzervativek ellen is küzdeni kivánt: így határozta el, hogy maga ad ki egy politikai és nemzetgazdasági hetilapot, mely ne legyen a *Pesti Napló* versenytársa vagy éppen ellenfele; de a melyben kimondhassa véleményét legalább a részletekre nézve. Előbb Trefort folyamodott engedélyért, de kétszer is elutasíttatván azzal az indokolással, hogy egyszerre két ily irányú lapra engedély nem adható, Eötvös maga folyamodott csak politikai

hetilapért s most már nem lehetett megtagadni.[1] Így indult meg Eötvös lapja *Politikai Hetilap* czímmel 1865 július 3-ikán, melynek felelős szerkesztője Keleti Károly, tulajdonosa Eötvös, dolgozótársai rajtok kívül Trefort, Falk, Bartal, Lónyay, Gyulai, Salamon és Thaly voltak s megjelent minden hétfőn. De bár lapja jól indult, soha még 3000 előfizetőre sem bírta fölvinni. Így bár szándéka az volt, hogy legalább 1866 végéig kiadja, már 1866 június végén beszüntette, mint maga írta, a

POLITIKAI HETILAP.

Megjelenik hetfőn reggel
másfél — két nagy íven.
Előfizetési díja, akár Budapesten házhoz hordva, akár vidékre postán küldve, egész évre 8, fél évre 4, negyed évre 2 frt. Egy szám ára 20 kr. Hirdetési dij ötbasábos petitsorért 6 kr. Bélyeg külön 30 kr.

„Citius enim emerget veritas e falsitate, quam e confusione." Baco.

Szerkesztőség és kiadó-hivatal.
Czikkek, levelezések s általában a lap szellemi részét illető küldemények és tudakozások a szerkesztőséghez (Aldunasor. 20 sz.), előfizetési pénzek, reklamatiók és hirdetések a kiadó-hivatalhoz (Barátok-tere 7. szám) intésendők.

Első évfolyam. 1865. 1. szám. Pesten, Julius 3.

Pest, 1865. julius 2.

Evek óta nem történt semmi, mi e hazában oly általános megelégedéssel fogadtatott volna, mint azon miniszteri válság, melynek egyes részletei az utolsó hétben tudomásunkra jutottak, és mi lapunkra nézve kedvező előjelnek tekintjük azt, hogy az először oly pillanatban jelenhetik meg, midőn az egész nemzet egy érzeményben egyesül. Legyen szabad hozzá tennünk, hogy ezen megelégedésben nincsen semmi, mi egyes személyek iránti rokon, vagy ellenszenvből venné eredetét.

Bár mik legyenek panaszaink azon férfiú ellen, ki Magyarország irányában a jogvesztés theoriáját felállitá s most a kormányról lelép, mi tiszteljük az erélyt s szivósságot, melylyel saját nézeteihez ragaszkodik, és természetesnek fogjuk találni, ha azon férfiú, kinek kormánya alatt az alkotmányos élet a birodalom lajtántúli részében megkezdetett, a kegyelet tárgya marad, s neve, mely négy éven át az alkotmánynyal ugyanazonosittatott azon népek között, kik benne szabadságuk egyik megalapitóját látják, ezentul is tiszteletben tartatik.

Nem a személyeknek, hanem a rendszernek változása az, mit évek óta ohajtánk, s ha *Schmerling* lovagnak lelépése hazánkban megelégedéssel fogadtatott, ennek oka csak anyagi jóllét, a financzialis kifejlődés, sőt a tudomány s művészet körében találnak, ennek tulajdonítják, holott én, s bizonyosan sokan úgy vagyunk meggyőződve, hogy miután nemzetünk annyi századon át, mig a török járom alatt görnyedett és Európa nagy részében absolutismus uralkodott, alkotmányával emberi méltóságának érzetét tartotta fel mi alkotmányunknak sokat köszönnénk még akkor is, ha az anyagi érdekeinknek csakugyan ártott volna. — De ez egyszer nem vitatkozunk erről.

Azon vádak taglalásába sem ereszkedünk, melyek az osztrák birodalom ellen emeltetnek. Tudjuk, a birodalomnak is vannak sok s mindenféle ellenségei, kik annak alakulásában csak az anyagi erőszak s véletlen szerencse eredményét látják s fenállását a szabadság s haladás egyik főakadályának tekintik; mig mások azt hiszik, hogy e birodalom alakulása a civilisatiónak Európa ezen részében nagy szolgálatokat tett, s hogy hatalmának fentartása, ha az czélszerű alapokra állittatik, Európa e részében a szabadságnak legjobb garantiája lehet. — De mellőzzük ezen kérdést is.

Egyet azonban, mind alkotmányunkról, mind az osztrák birodalomról, úgy hiszem, mindenki el fog ismerni: hogy mindkettő régen áll már fen, s hogy mindkettő a történetnek s pedig egy hosszú történetnek eredménye.

47. A «POLITIKAI HETILAP» ELSŐ SZÁMA.

következő okokból: nem volt ideje, hogy jól vezesse, nem volt akkora hatása mint remélte («a jelen pillanatban hetilapnak nincs hatása» — írja Falknak 1866 július 17-ikén) s végre mert egy év alatt 1700 frtot fizetett rá.

A lap politikai iránya a fődologban megegyezett az akkori közvélemény elveivel s Eötvös ezt a lap programmjában a következő három pontban foglalta össze: Hazánk szabad és független

1 Falk: Kor- és jellemrajzok-ban ismételve szól róla némi eltéréssel. V. ö. 331—35. és 223. l.

s csak saját kormánya és saját törvényei által kormányozható; hazánk és Ausztria viszonya csak a két rész egyenlősége s nem alárendeltsége alapján oldható meg; e viszony fentartandó, söt szilárdabbá teendő, de a közös ügyekben hazánkat egyenlő befolyás és viszonosság illeti meg és e közösségnek biztosítéka csak Ausztria alkotmányos szabadsága lehet. E mellett azonban nem kell feledni, hogy Eötvös politikai felfogásában mindig megmaradt oly árnyalat, mely szerint ő az összbirodalom elvét, melynek hazánk válhatatlan alkatrésze, minden más érdek fölé helyezte. Ez abból az elvéből folyt, hogy ő itt, Ausztria-Magyarország helyén, egy nagy és hatalmas birodalom fennállását az európai egyensúly szükségképeni feltételének tartotta, egyszersmind a mívelődés és szabadság biztosítéka gyanánt tekintette. E nézete átvonul a bekövetkezett időkben kifejtett szerepén s ebben talán volt némi része annak is, hogy e szempont állandó hangsúlyozása mellett könnyebbnek vélte a kiegyezés keresztülvitelét, tekintve az uralkodónak megnyerését.

Ez a felfogás jellemzi 1865-iki képviselői programmbeszédét is, melyben ezt elég világosan kifejezi s a birodalmat egy egységes eszmének fogva fel, mely «a magyar nemzetnek birodalma is», a jövő országgyűlés feladatát abban írja körül: «hogy a közös birodalom azon eszközöktől ne fosztassék meg, melyektől hatalmi állása függ; hogy a birodalom népeinek jólléte csorbát ne szenvedjen; s hogy Magyarország önállásának biztosítása ne kerestessék oly eszközökben, melyek által a birodalom másik felének alkotmányos szabadsága veszélyeztetnék.» Mondják, a mi elég természetes, hogy e beszéde a Lajtán túl nagyon kedvező hatást tett, s általában politikai elvei a jelzett okokból ott csaknem nagyobb elismerésben részesültek mint itthon.

Az 1865 deczember 14-ikén megnyilt országgyűlésen mint Pest városa részéről választott képviselő vett részt s mint a VI-ik osztály tagja, a legtevékenyebb, valamint mult állásánál és európai hírénél fogva a legkiválóbb követek egyike volt. Mint ilyen, már a követigazolásoknál ismételve felszólalt. Ezek azonban

jelentéktelen dolgokra vonatkoznak.[1] Itt azt tekintjük meg, hogy minő volt állása az országgyűlés főteendőiben? Ennek a fontos országgyűlésnek alapelvét ezekben lehet legjobban kifejezni: a kiindulás maradt az 1861-iki két felirat s elfogadták Deák e nyilatkozatát programm gyanánt: «megtenni a kiegyenlítés érdekében mindent, mit az ország függetlensége s a nemzeti becsület megenged«. Ennek értelmében az első felirati bizottságot 30 tagból 1866 január 27-ikén választották meg, melyben 19 Deák-párti, 9 baloldali és 2 jobboldali (gr. Apponyi György és Bartal György) foglaltak helyet. E névsort Deák állította össze s változatlanul szavazták meg; ebben Eötvös Deák után (173) a legtöbb (171) szavazatot kapta. De már ekkor, az 1865 deczember 14-ikén felolvasott királyi megnyitóbeszédre, a felirati javaslat Deák asztalfiókjában rég készen volt; ezt ő bizalmas hívein kívül Ghyczy Kálmánnak, Tiszának s Nyáry Pálnak is megmutatta, kik mind elfogadták. Ezt Deák, mint ismeretes, Csengery Antallal együtt készítette; legnagyobb részét, mint ekkoriban szokása volt, tollba mondta.

Andrássy Gyula lett e bizottság elnöke és Csengery, «e legjelesebb interpretátora a Deák-féle eszméknek», mint akkor mondták, előadója, ki maga is olvasta fel február 8-ikán a házban a bizottság által különben majdnem változatlanul elfogadott javaslatot, melyre az általános vita február 15-én kezdődött meg. Általában azt írják, hogy Deák óhajtása az volt, hogy maga az úgyis nagy többségű Deákpárt a vitában hallgasson s ezzel adja a legteljesebb összhang jelét. Falk azt írja, hogy a párt tekintélyes része nem helyeselte ezt a hallgatást, mi valószínű; mert nem kis korlátot vetett a szónoklási kedvnek. Egyébként pár nappal utóbb, még az általános vita alatt, Deák is elállt e kívánságától. De volt más oka is a beszélni akarásnak s ezt Eötvös így írja meg február 19-ikén: «Deák nem akarta, hogy diszkusszió legyen s így egész tevékenységemre és erélyemre volt szükségem,

[1] L. őket Képviselőházi Naplo 1865 deczember 16 (II.), 1866 január 19. (XII.), január 20. (XIII.), január 24. (XVI. ülés).

hogy azt előidézzem. Legjobb barátaim elhagytak, sőt nehezteltek, mert magamat a szólástól lebeszéltetni nem engedém. De végre keresztülvittem szándékomat s nagy lépést tettem előre nemcsak azért, mert praktice megmutattam, hogy végre én is keresztülvihetem akaratomat, de mert nagy előny, hogy a *hatalmi* állás, melynek megemlítése az adresseben kerültetett, sőt melyről szólni mot d'ordre által tilos volt, nemcsak általam emeltetett ki, de most a diszkussziónak egyik főrészét képezi. Ha egyszer a magyar törvényhozás a konstituczionális érdekek ugyanazonosságáról győződik meg *s átlátja, hogy Ausztriának hatalmi állása saját jólétünk sine qua non-ja, a kiegyenlítés* — nem mondom: *azonnal* — de biztosan sikerülni fog s ezt legalább a képviselőház többségénél elértem. Egy beszéd által? Bármi kérkedően hangzik, mégis úgy van s pedig azért, mert a ház többsége, már mielőtt szóltam, erről meg volt győződve és csak az kellett, hogy valaki a bátorsággal bírjon és kimondja (mindezt természetesen csak ad amicas aures irom ön orientacziójára).» Elmondja azután, hogy beszéde nem rögtönzött volt, nagyon veszélyes talajon járt és hogy a bécsi lapok mint az *Alte* és *Neue Presse, Ostdeutsche Post* és bizonyára a *Wanderer*, nagyon jól viselkedtek beszédével szemben; végül felhívja Falkot, hogy e hangulatról írjon a *Politikai Hetilap*nak egy bécsi levelet, melynek alapja az legyen, hogy a bécsi hangulat szintén meg van győződve a centralisztikus eszme elejtése és a hazánkkal való alkotmányos egység szükségéről.[1]

Mindebből világos Eötvös február 16-iki, nem kis feltünést keltett beszédének alapelve, mely tehát ugyanaz, mint a mit programmbeszédében mondott s mely inkább szólt Bécsnek mint minekünk. Lényege, hogy a fennálló kérdések nem újak, csak a helyzet új és hogy az Ausztria népének adott alkotmány következtében nem a királylyal, hanem a képviseleti Ausztriával kell kiegyeznünk; de ez nem nehézség, sőt Ausztria alkotmányossága

[1] Falk e levelét l. Politikai Hetilap. 1860. 9. sz.

a miénknek biztosítéka, s ha a birodalom fennállása csakugyan európai szükség, akkor az erre vezető eszközöket meg is fogjuk találni.

Eötvös egyébként Madarász József, a szélsőbal vezérférfia után szólalt fel. Egy egykorú naplóíró (Szász Károly) így szól róla: «Eötvös ma ismét remekelt. Megint ő maga volt egészen. Igénytelen előadásával, mely helyen-helyen csaknem a megakadással fenyeget, de azért sohasem akad meg, a majd könnyen odavetett, majd nehezen elővont részletek mozaik darabjaiból ismét azon beszédek egyikét rakta össze szemünk láttára, melyek örökre tartó becsök mellett a pillanati jó benyomás előnyével is bírnak. Kedvencz tárgyát, a nagy-német kérdést, ma pihenni hagyta, vagy csak alig érintette; de annál melegebben szólott a mi belső német kérdésünkről, a lajtántúliak alkotmányos állapotairól. Beszéde ott szintoly jó hatást tett mint itt; s tetszeni fog nekik, hogy nekünk oly nagyon tetszett, hogy a rokonszenv, mely irántuk nyilatkozott, nem egy szónoké volt, hanem az egész házé, kit azon egy felvillanyozott. Eötvös régi hőse már az alkotmányos küzdelemnek. Tévedt, maga is vallja, sokszor, de soha a meggyőződés áthatottsága és a szív melege nélkül nem emelte föl szavát. A szív, melyből a *Búcsu* kiforrott, a haza iránti szerelem mély elégiáját minden tettével zengette. A lélek, mely *A vár és a Kunyhó* bús történetének hangot adott, demokratikus irányát sohasem tagadta meg. Tévedései is, jelesen a nemzetiségi kérdésben, e nemes irány túlzásaiból erednek: nagyobb benne az ember mint a patrióta; szabadelvűbb mint politikus. Kik a reichsrath eszméjének első kimondását [1] reá viszik vissza s ebből intenczióira vonnak balkövetkeztetést, nemcsak csalódnak, de nagy igazságtalanságot is követnek el. Ő csupa szív, s ez hibája és erénye egyszersmind. Egyszer futott; de csak mint a megsebzett őz, hogy a rengetegben vérezzék el s nem tudva, hogy mindőn sebeit nyalja fájdalmában, akaratlanul is meggyó-

[1] Nem Eötvös volt az, a ki először kimondta.

gyítja azokat. Ma ismét nagy elégtételt adott azoknak, kik benne nemcsak soha nem kételkedtek, de őt igaztalan megtámadások ellen mindig védelmezték. Mikor beszédét a felirat feltétlen elfogadásának egyszerű nyilatkozatával kezdette, önkénytelen tört ki a taps, s pedig csak keresetlenül mondta, mit a nagy többség érezett s a két szélső oldal megelőző csatározásaira mindenki úgy akart s tudott volna mondani. Utána Zsedényi szólt» stb. Ez Eötvös beszédének egykori Deákpárti kommentálása s az eredmény megmutatta, mi helyes volt, hogy szólt; mert ugyanez időben február 22-ikén egy Apponyi-Majláth-Esterházy miniszterium névsora járt szájról szájra s ennek egyik változatában az ő neve is benne volt a Lónyayéval együtt, a mi csak pártállásának félremagyarázásából eredhetett.

Az általános és részletes vita február 23-ikán befejeztetett, 26-ikán, a februári patens évfordulóján, aláírták s 27-ikén a főrendeknek külön készített föliratával együtt átnyújtották a királynak ki válaszát márczius 3-ikán adta ki. Ekközben Deák Ferencz február 28-ikán beadott indítványára a ház kiküldte 52 magyarországi és 15, utóbb választandó erdélyi képviselőből a közösügyi bizottságot, melybe Eötvöst márczius 3-ikán a 9-ik helyre választották be [1] s hasonlóan beválasztották abba a kilencz tagú bizottságba is, melyet az újabb királyi leiratra adandó válasz megszerkesztésére küldtek ki. E válaszadás annál nehezebb feladatot rótt a bizottságra, mert ez a leirat sokkal tagadóbb volt, mint a trónbeszéd.

A bizottságnak különben e föliratttal is kevés dolga akadt; mert Deák Csengeryvel előre, alig két nap alatt elkészítette s így márczius 14-ikén már a ház asztalán feküdt, mely 19-ikén egyetlen ülésen letárgyalta és elfogadta; elfogadták a főrendek is, de csak április 16-ikára; azonban erre az április 24-ikén átnyújtott feliratra a király az országgyűlési szak egész első felében sem válaszolt.

[1] A névsorban előre benne volt a felirati biz. volt 30 tagja, kikhez 1 jobboldalit, 12 Deákpártit és 6 baloldalit választottak.

Ekközben a folyton működő országgyűlés Eötvöst beválasztotta a horvátországügyi nyolcztagú, a nemzetiségügyi 40 tagú, május 12-ikén a vallás- és közoktatásügyi s az országos közintézetek emelése végett kiküldött bizottságokba; részt vett a közösügyi bizottság által a közös ügyeknek általános és egyenkénti részletes meghatározása végett május 3-ikán kiküldött 15 tagú alválasztmányban; de bár mindezek erélyesen dolgoztak, a június 24-ikén kelt leirattal elnapolt országgyűlés miatt működésük eredménye nem került a ház elé. A közösügyi bizottság alválasztmányi munkálata éppen a házfeloszlatásának napjára lett készen, úgy hogy később a november 19-iki országgyűlést összehívó királyi leirat már megjegyzéseket tett rá, még mielőtt az országgyűlés tárgyalta volna. Eötvösnek az országgyűlés első szakából még csak egy beszédét ismerjük az inségesek ügyében, midőn Deáknak azt a nézetét pártolta, hogy, mert abszolut kormányzat van, tehát a király kérendő fel a szükséges intézkedésekre, magok részéről felajánlván az országgyűlés közreműködését.

Ez országgyülési szünet alatt folyt le a porosz-osztrák háboru, melynek szerencsétlen folyama alatt is nem egyszer hallgatta meg az uralkodó Deákot és Andrássyt. De ugyanez idő alatt ujra előkerültek a konzervativek, kik szeptemberben készek lettek volna a Deák-párttal egyesült miniszteriumra is, melyben Sennyey, Ürményi, Majláth, más részről Andrássy, Lónyay, Eötvös nevei szerepeltek; de ezek a tervet nem fogadták el s alapul a 15-ös alválasztmány munkálatát vették. Végre Beust kinevezése a külügyek élére véget vetett a próbálkozásoknak.

A november 19-ikén ujra megnyilt ülésszakban Eötvös 1866 deczember 1-én Deák inditványa mellett tartott újra hosszabb beszédet, mely lényegében abban állt, hogy a királyi leiratra egy, az alkotmányos kormány kinevezését sürgető válasz adassék s addig is a 67-es bizottság folytassa működését. Ezzel szemben állt Tisza inditványa, mely a további működés megszakitását javasolta, mig a nemzet óhajtását a király nem teljesíti. Eötvös e kérdésben különösen azt fejti ki, hogy ö a sikerben nem kételkedik; de

ha eljárásuknak sikere nem volna is, ez nem ok, hogy a nemzet ne mondja ki véleményét.

Ez volt a házban utolsó felszólalása, mint egyszerű képviselőé. Beszédei közt is még csak egy van ilyen, 1867 január 29-ikéről, midőn a 67-es bizottság a 15-ös albizottság munkálatát tárgyalván, Bónis Sámuel az 5. §-nak, mely az Ausztriának adandó alkotmány figyelembe vevéséről szól, mint feleslegesnek, kihagyását indítványozván, Eötvös a bizottsagban ellene szólt és megvédte e pontot.

Kineveztetvén Andrássy 1867 február 17-ikén miniszterelnöknek, Eötvös mint a közoktatási miniszter lépett be az új kormányba és ezzel politikai működésének egészen új fejezete kezdődik.

VI.

Mindenki, a ki Eötvös életét és elveit ismeri, elismeri egyszersmind azt is, hogy a mívelődés őszintébb barátjára és a mívelődésben nagyobb hitet helyező férfira nem bizathatott volna a magyar közoktatás vezetése; de a kiről tudjuk, hogy erre az állásra hivatottsága érzetében vágyott is. Különösen három főelv az, mely őt állásában vezette: a nemzetiségekkel szemben az 1848-iki törvényben kimondott egyenjogúság elve, mely azonban nem állhat abban, a miben az már ellensége lesz a viszonosságnak, szabadságnak s a birodalom egységének; a vallásfelekezetekkel szemben a viszonosság, egyenjogúság s az országban létező összes vallásfelekezetek autonomiája, mint mely ép úgy a felekezeti élet, mint a szabad állam első feltétele; s a népneveléssel szemben az, hogy népünk értelmi emelésében fekszik e haza jövője; mert Európa e helyén más nemzetnek, mint valóban czivilizáltnak, helye nincs és hogy valamint hazánk alkotmányának alapja demokratikus, úgy összes közoktatásunk alapját a népnevelésben kell keresnünk.[1]

[1] Eötvös miniszteri működéséről l. kivált Molnár Aladar: B. Eötvös közoktatásügyi minisztersége. 1867—70. (Havi Szemle. 1879. II—III.) cz. becses czikkeit.

Azonban éppen fenti elvéből kifolyóan, noha kivált első tapasztalatai után a népnevelés vált legfőbb gondjává, azonnal művelődésünk összes ágait felölelte; tehát a középoktatás kettős irányát (gymnasium és reáliskola), az egyetemi oktatást, melyet különösen kedvelt, a szakoktatás különböző nemeit, képzőművészeteket, múzeumot, képtárt s mellettök azon kényes kérdéseket is, minők a nemzetiségek és a vallások egyenlősége. Mindent ott kellett kezdenie, hol 48-ban elhagyta; midőn másrészt belső viszonyaink rendezetlensége, az ország politikai megalkotása egyenesen lehetetlenné tették a minden irányban követendő egységes tervet, rendszeres előhaladást. Senki jobban nem óhajtotta, hogy hazánk politikai szervezete közjogban, közigazgatásban legalább annyira haladjon, hogy ő teljesen szakjának szentelhesse idejét és senki sem tudhatta inkább mint ő, a mint nem egyszer mondta, hogy kénytelen a viszonyoknak engedve ecclectikus módon járni el s hogy a mit tesz, csak foltozgatás és előkészület.[1]

Első sorban is a népoktatás ügyének az egész nemzetet meg akarta nyerni, mint társadalmat, s így bizonyos önkormányzati tevékenységet teremteni, hogy a kormány csak annyiba avatkozzék, a mennyit ez a társadalmi tevékenység már nem bír meg. Így bocsátotta ki tüstént 1867 július 3-ikán a népnevelési egyletek alakítására felhívását, megküldve a hozzá csatolt tervezettel együtt minden hatóságnak és számos egyes embernek is, azzal a czéllal, hogy az uj társadalmi tevékenység mellett a közvéleményt előkészítse a népoktatási törvényre s megtudja, hogy mennyi bízható erre az öntevékenységre. Előre tudta, hogy, mint 1848-ban, e téren lesz legerősebb küzdelme a nemzetiségekkel, felekezetekkel s más különleges érdekekkel. Azonban ő, az önkormányzat és nemzeti tevékenység híve, nagyot csalódott. Egyrészről a nemzetnek, mely éppen a közoktatásban állami beavatkozásra várt, nem volt kedve az öntevékenységre; más-

[1] V. ö. Falk: Kor és jellemrajzok. 232. és 235. lapon Eötvös leveleit.

felől az egyházak mellékúton való támadást láttak benne; így az ország behálózása helyett csak alig tengő 20—24 egylet jött létre, melyek csak arra voltak jók, hogy belássa e kisérlet czéltalanságát s másrészről arra, hogy ezek, valamint Eötvös egész ez irányu működése, legalább erre az ügyre terelték a közfigyelmet; mert egyébként ezek az egyletek is pár évi fennállás után majdnem mind megszüntek.[1]

Erre czélzott, mintegy ebben is folytatva 1848-iki eszméjét, a *Néptanítók Lapjá*nak 1868 február 6-án hét hazai nyelven való megindítása is, mely a maga nemében unicum volt s ilyennek mondta 1873-ban a bécsi világkiállítás juryje is. Ezt minden tanító ingyen kapta meg az általa kivánt nyelven s már kezdetben 14.600 példányban jelent meg Környei János szerkesztésében, hetenként 1—1½ íven; de a nemzetiségi képviselők támadásai (Miletics Szvetozár, Babes Vincze) s az ellenzék hasonló észrevételei miatt 1870 óta csak magyar nyelven adatta ki s havonként csak kétszer. E lappal czélja az általános néptanítói míveltség emelése volt; ezt a néptanítói képzés teljes elhanyagolt állapota tette szükségessé; hét nyelven való kiadásával pedig egyfelől a nemzetiségek érzékenységét akarta kimélni, másfelől a közös tartalom által közös ismereteket, sőt közös érzelmeket terjeszteni, a mellett hogy a kormány terveit megmagyaráztathatta.

A néptanítók helyzetének javítása volt másik főtörekvése, hogy ne legyenek kénytelenek idejök nagyobb részét az iskolán kívüli keresetre fordítani. Így 1868-ban a népnevelésre megszavazott összegből 1071 tanítónak, kik közül a legtöbbnek alig ment fizetése 100 frtra, 60, 80, 100 frtjával 86.316, 1869-ben 1069 tanítónak 73.390, 1870-ben 923 tanítónak 56.860 frt segélyt adott. Mindezzel egyszersmind a fenti czélon kívül a magyarság ügyének is használni kivánt.

[1] L. kivált Makai Béla dr. Népnevelési egyesületek czímű érdekes és jellemző felolvasásában. Budapest, 1903. — V. ö. Eötvös feleletét Filónak az időelőttiségről. Budap. Közl. 1867. 172, 173. sz.

Eközben már 1867 őszére elkészült új népnevelési törvényjavaslata is és 1868 tavaszán új szövegezés alá kerülvén, a minisztertanácsban nem minden nehézség nélkül átment s június 3-ikán, Simonyi Lajos egy interpellatiójára adott felelet kapcsán, letette a ház asztalára, a hol akkor, valamint a bel- és külföldi sajtóban is, örömmel fogadták. Azonban közben felébredtek mindazok a féltékenységek és szűkkeblű partikularistikus érdekek, mint 1848-ban. Nem helyeselte az egész balközép, sőt a kormánypárt egy része sem; ellenezték a nemzetiségek, az egyházak; holott mindezek más államban lehetetlen engedményeket kaptak. Így történt, hogy az osztályokban letárgyaltatván, már-már elvetették s végre szeptember 28-ikán egy zárt ülésen azzal mentetett meg, hogy egy 25 tagú bizottságnak adták ki, mely a hitfelekezetek megbizottai s más szakférfiak meghallgatásával, Tisza elhalasztó indítványával szemben, részben egy új szöveget készített s ez némi módosítással deczember 8-ikára (LXVIII. t.-cz.) törvénynyé vált.

Eötvöst e javaslatáért, mely e némileg foldozott alakjában is nagyszabású alkotás, főkép a következő támadások érték: titokban tartotta a ház elé beadásig, pedig sokoldalú megvitatása előnyös lett volna; a kik előbbi nézeteit ismerték, azt mondták, hogy más elveken alapul e javaslat, mint előbb kilátásba helyezte s kivált ellentétben áll a felekezetek érdekeivel; végre, hogy a javaslat külföldi törvényeknek a hazai viszonyokhoz nem eléggé hozzáillesztett átvétele. Ezzel szemben azonban az az igaz, hogy Eötvös egészben az 1848-iki alapon állt; elveit megtartotta s meg különösen a 48-iki törvény azon elveit, melyek az akkori keserű vitában, mint a nemzet óhajai, Pázmándy Dénes javaslatára, a községi és felekezeti, meg az állami iskolákra nézve elfogadtattak; továbbá azt az elvét, hogy az állam és vallás érdekei a végczélban ugyanazok; és ha nagy lelki küzdelmen ment át, míg javaslatát beadta; de aztán megingathatatlanul ragaszkodott alapelveihez s ezeket sikerült is a parlamenti vitában megmentenie. Így pl. az 1848-iki tör-

ványból vette át azt is, hogy az 5%-os iskolaadót a felekezeti iskolát fentartóknak is fizetniök kell s Eötvös, előre látva a kitörendő vihart, előkészítette annak a javaslatnak elfogadását, melyet ebben az alakban aztán Csengery tett meg a házban, hogy a felekezeti iskolák fentartói, iskolájukhoz járulásuk erejéig, ezen adó alól felmentetnek. (19. §.)

E törvény végrehajtásával azonban nem sietett. Első sorban is a hitfelekezeteknek időt akart adni, hogy iskoláikat a törvény szerint rendezzék; más részről előbb a népoktatási statisztikát s ezzel kapcsolatban első jelentését akarta elkészíteni. E végre a községeknek táblázatokat és utasításokat küldetett szét 1869 májusában; a bejött adatok feldolgozását Keleti Károly, kereskedelmi minisztériumi osztálytanácsosra, mint a statisztikai osztály fejére bízta. De noha semmi sem lett volna ez adatoknál sürgetőbb, a felekezetek féltékenysége miatt csak másfél év alatt lehetett őket begyűjteni s így ő első miniszteri jelentésének első részét csak 1871 január 6-ikán adhatta be a háznak, melynek a részletes feldolgozást magában foglaló második részét már csak ívekben ismerhette, befejezését nem érte meg.[1] E műről mondá Eötvös: «E munkának mindazon tulajdonságai megvannak, melyek nálunk nem tetszenek; de nem bánom, ne ámítsuk a nemzetet szépelgésekkel; legjobb lelkiismeretünk szerint az általunk ismert valóság képét mutassuk elő, akár boszankodjanak miatta, akár kárhoztassanak érte.» E műben a *Következtetések* cz. IV. fejezet egészen Eötvös műve, a mit stylusáról könnyű felismerni s végszava volt a népnevelés ügyében nemzetéhez.

«Törekedtem, — mondja itt — hogy a létező állapotok leplezetlen előadása által a törvényhozás népnevelésünk hiányairól, melyeket főkép ő orvosolhat, bár szomorító, de teljes

[1] Czíme: A vallás- és közokt. m. k. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett Jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról. Buda. 1870—71. Két rész. 4r. 90 és XXIV. 400 l. Egyet. könyvnyomda. E halogatás miatt számtalan támadás érte még halála után is; mert az 1868-iki törvény évenként beadandó jelentést kíván.

tudomást nyerjen, s ismerje azon akadályokat, melyek e téren haladásunknak útjában állnak és melyeket megfontolva arra a meggyőződésre jutunk, hogy azok a jelenleg rendelkezésünkre álló eszközökkel még nem háríthatók el.»

A

VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI

M. KIR. MINISTERNEK

AZ ORSZÁGGYŰLÉS ELÉ TERJESZTETT

JELENTÉSE

A

NÉPISKOLAI KÖZOKTATÁS

ÁLLAPOTÁRÓL

1870-ben.

ELSŐ RÉSZ

BUDÁN.

NYOMATOTT A M. KIR. EGYETEMI KÖNYVNYOMDÁBAN

1870.

48. EÖTVÖS JELENTÉSE A NÉPISKOLAI KÖZOKTATÁS ÁLLAPOTÁRÓL.

Hangsúlyozza, hogy nagy áldozatokra lesz szükségünk. A czélokat ezekben irja körül: legyen a népoktatás minél tökéletesebb és minél gyakorlatibb, mert csak ez győzi meg a szülőket az áldozatok szükségéről; legyen a népiskola összes oktatásunk alapja s álljon az első helyen; népünk jövője kulturai kérdés; hozzunk összhangzást népnevelésünk és alkotmányunk szelleme közt; tegyük természetessé az átmenetet az oktatás legalsó és legfelső foka közt; válaszszuk a népoktatásban példányul Amerikát, a felső oktatásban Németországot; de haladjunk fokozatosan, mihez türelem és kitartás kell. Kiemeli az 1868-iki népoktatási törvény előnyeit, mely a közoktatásban az állam és társadalom közremunkálásán s nem a rideg központosításon alapul; ezért hibásnak tartja azt a véleményt, hogy e törvény ellentétben áll a vallásfelekezetek érdekeivel, a mi e törvény végrehajtásában eddig a főakadály volt. A főteendők most a következők: iskolaépü-

letek emelése, elegendő számú tanítóerő nyerése, utóbbi a tanítók jobb díjazása, tanítói nyugdíj, bennlakásos tanítóképezdék, női tanítóképezdék szervezése által; végre az 5%-os iskolaadó szabályozása.

Mindezek a kivánatok alapulnak azon a szomorú eredményen, hogy Magyarországban a tanköteleseknek körülbelül 50 és Erdélyben csak 40%-a jár iskolába; tehát majdnem fele oktatásban nem részesül. E mellett a Királyhágón innen 1367, Erdélyben 349 községben nincs iskola s a többi népesebb községben sincs elég. Még rosszabb a helyzet, ha a tanerőket vesszük tekintetbe; úgy hogy szükség volna a meglevők mellé azonnal még 13.783 tanítóra és tanítónőre, mintegy 14.157 tanteremre és nyomban több mint 790 új iskolára.

E jelentése mutatja továbbá, hogy 1868--70-ig 176 iskolaépületre 182.647 frt segélyt adott; de éppen fontossága miatt 1870-ben elhatározta, hogy a beérkezett jelentések alapján egységes terv szerint osztja ki a segélyt. Szándéka volt továbbá a legszegényebb helyeken mintegy 250 mintanépiskolát létesíteni, jobban díjazott állami tanítókkal; meg akarta a felső népiskolát honosítani, még pedig Molnár Aladár terve szerint a vidékek foglalkozásának megfelelő gyakorlati tanfolyammal, hogy így a nép is hozzá nagyobb kedvet kapjon. Ennek volt eredménye, hogy Gorove földmívelési miniszter közreműködésével, 1870-ben a pótköltségvetés keretében az országgyülés e czélra 100.000 frtot s ebből 25.000 frtot szaktanítók képzésére szavazott meg. Ebből Eötvös 25 ifjat küldött külföldre; a többiből Gyergyó-Szt-Miklóson, Csik-Szeredán, Sepsi-Szentgyörgyön, Dicső-Szentmártonban, Alvinczen, Szegeden, Kecskeméten, Szabadkán, Czegléden, Hódmező-Vásárhelyen, Balaton-Füreden s más helyeken akart 20 gazdasági felső népiskolát állítani ipari képzéssel kapcsolatban. Ezek mellett a Gönczy-féle népiskolai normaltervek, népiskolák építésére országos kölcsön felvétele, tanítók és tanítónők képzése, az iskolai adóról szóló törvényjavaslat, taneszközök és tanszerek előállítása, tanítóképezdék, tovább-

képző tanfolyamok a tanítók számára, a Gönczy elnöklete alatt 1868 óta működő tanügyi bizottság a tankönyvek terveinek elkészítésére, ezek alapján pályázatok hirdetése vagy megbízások adása, úgy hogy 1870-ig kilencz kézi- és vezérkönyv készült e módon, melyek magyar nyelven kivül még hat más hazai nyelven is megjelentek: ezek voltak e népoktatási tanügyi működés főbb mozzanatai, melyek ugyan részben csak tervek maradtak, de részben meg is valósította őket. Így állíttatott ki körülbelül tizféle taneszközt; tervezte olcsó ásvány- és közetgyűjtemények összeállítását a nemzeti múzeum által; 1868-ban 1000—2000—20.000 példányban taneszközöket osztatott ki; az 1869-iki államsorsjáték jövedelmét népoktatási czélokra megnyervén, 200.000 frton taneszközöket vett és osztatott ki az országban felekezeti különbség nélkül.

A legfőbb gondját azonban tanító- és tanítónőképezdék felállítása tette, tudva, hogy kellő tanerők nélkül a népoktatás emelése hiú törekvés marad. Képezdei tanerők nyerése végett 1868—70-ig 51 tanárjelöltet küldött külföldre s közülök 1870-ig 15-öt tanárul alkalmazott; már 1869 őszén négy tanítóképzőt (Buda, Csurgó, S.-Patak, Losoncz), 1870-ben nyolczat (Déva, Székely-Keresztur, Zilah, M.-Sziget, Léva, Znió-Váralja, Modor, Baja), ugyane két év alatt két nőtanító-képzőt (Buda, Kolozsvár) állított s minden előkészületet megtett, hogy 1871 őszén a 20 tanító- és 10 nőtanítóképző a törvény értelmében megnyilhasson, még pedig, mint ő tervezte, benlakással, a mit azonban az országgyűlés egyelőre mellőzött. Ugyane megnyilt képezdékkel kapcsolatban, hogy a tanítószükségen gyorsan segítsen, megfelelő biztosítékok mellett 1870 őszén egy éves tanítói tanfolyamokat nyitott meg; e mellett a régibb tanítók színvonala emelése végett számos néptanítót 1869-ben külföldre küldött ki, 1869/70-ben vándor paedagógiai tanfolyamokat s szünidei tanfolyamokat tartatott, melyeken ezernél több tanító vett részt.

Az óvódákról is már a népiskolai törvényjavaslatban kivánt gondoskodni; de ezek, mint nem tanintézetek, onnan kihagyatván,

1870-ben e rész átdolgozásával új javaslatot adott be a házhoz, melyben ezeket tanító jelleg nélkül, ápoló és gondozó intézetekül kivánta felállítani.[1]

Ha Eötvös legfőbb gondját ezek szerint a népoktatás tette is, majdnem éppen annyit gondolt az oktatás felsőbb ágaival. Söt reformjait 1867 szeptember 20-ikán egyenesen a középoktatás feletti tanácskozásokkal nyitotta meg s így jött létre az a terv, mely szerint a középiskola állt volna kilencz évből, két — egy hat évi gymnaziumi és egy három évi lyceumi — tagozattal, mely utóbbi, három, u. m. jogi, orvos-természettudományi és hittan-philologiai előkészítő szakra oszlott volna. E tervet egy szükebb értekezlet, ennek véleménye alapján egy szerkesztő bizottság dolgozta ki s így 1868-ban kiadta az alsó hat osztály tantervét, melyből az első négy osztályé életbe is lépett. E terv egyszersmind a gymnasiumi hat osztályt szintén két tagozatra: 4 és 6 osztályúra osztotta s amazt reáliskolai szervezettel rendezte be; a görög nyelvet a hat osztályból kihagyta s teljesen a lyceumi osztályokra szorította. Azt mondja Molnár Aladár, hogy e tervben szintén Guizot hatása nyilvánult, kivel Eötvös 1836—37-ben Párisban sokat érintkezett, midőn ez közoktatási miniszter volt; azonban még inkább látható rajta a reformátusok pár évvel előbb kidolgozott tantervének hatása; de világos az, hogy a gymnasiumi kilencz évben főleg az akkori német tanügyi mozgalmak, Bunsen, Roscher nézetei s az egyetemi oktatás emelésére irányult törekvések érvényesültek; más részről a gymnasium négy alsó osztályának reáliskolai szervezetével nemcsak a kétfajta középiskolában a kölcsönös átlépést akarta könnyíteni; hanem a reális pályákra terelést is elősegíteni, mi nemzetünk ez irányú kevés hajlama miatt nagyon természetes törekvés volt.

Ez elvek szerint készült el 1869 őszén, az 1870 nyarán a házhoz benyujtott középiskolai törvényjavaslat, de már három

[1] Czéljairól és nehézségeiről l. 1870—71. évi *Jelentés* 24. s köv. l.

fontos módositással: t. i. a lyceumi szakon a trifurcatio kevésbbé volt benne merev; a nyolczosztályú gymnasiumot meghagyta, de a felső oktatásra menőkre nézve előkészítő osztályt rendelt; végre a felekezeti középiskoláktól az alkalmazkodást nem követelte. Ezeken kívül megszüntette benne az érettségit s helyébe a felső oktatásnál felvételi vizsgálatot szabott meg, ezzel akarván az egyenlő színvonalt s állami ellenőrzést az egész vonalon biztosítani; továbbá mindkét fajta középiskolához alsóbb fokon ipari, felsőbb fokon kereskedelmi szaktanfolyamokat adott, részint a hiányzó szakiskolák könnyebb berendezhetése végett, részint más gyakorlati szempontokból, minők társadalmi összeszokás, a tanulóknak e pályákra terelése; és végűl a nem állami iskoláknak megfelelő biztosítékok melletti segélyezését tervezte, hogy feladatuknak megfelelhessenek.

E tervekkel kapcsolatban a középiskolák számára új rendtartási és fegyelmi szabályokat dolgoztatott ki, a tanárok fizetését lényegesen emelte, a meglevő iskolákat taneszközökkel törekedett ellátni, új intézeteket alapított vagy némelyeket államivá tett, másokat kiegészített hat vagy nyolcz osztályúakká; több, még pedig első sorban főreáliskolát, részint tervezett, részint alapított, átalakított és állami kezelésbe véve kiegészített; számos algymnasium és alreáliskola felállítását kezdeményezte; Kolozsvárt és Brassóban kereskedelmi iskolát akart felállítani; több középiskola épületét kibővítette, rajziskolai tanfolyamokat létesített, előkészítette a középiskolai rajztanárképző felállítását; a budapesti két egyetem mellett tanárképzőt rendezett be s végre tervet dolgoztatott ki az egyetemmel kapcsolatban a kath. tanítószerzetek tanárainak szakszerű képzéséről.

Hasonló gondossággal vette kezébe a jogakadémiák ügyét. Így már 1867 nyarán ezek igazgatóival új tantervet állapított meg, rendezte a tanárok fizetését és kinevezését. De kivált a pesti egyetemen, fő gondja e tárgyán, gyökeres reformokat tervezett a törvényhozás útján. Addig is gondoskodás történt a demonstráló tanszékek felszereléséről; nyilvánossakká tette a

szigorlatokat, tanszékeket állított vagy betöltött, rendezte a magántanári ügyet, új vegytani laboratoriumot építtetett, előkészítette az egyetemi intézetek építése ügyét, az egyetem okleveleit a király engedélyével egyenlőkké tétette az ausztriaiakkal, ösztöndíjakat létesített s a tanárjelöltek számára külföldi ösztöndíjakat rendelt, szervezte a jog- és államtudományi vizsgáló bizottságokat, egyszersmind részletes javaslatot kért be az egyetem tanári karától az egész újraszervezés kérdésében.

E tekintetben első terve a theologiai kar elválasztása volt az egyetemtől; de midőn 1869 őszén Erdélyben ujra körutat tett, tervét megváltoztatta, sőt a protestánsok és görög-keletiek számára még két új theologiai fakultást akart a pesti egyetemen létesíteni s ez által a papi képzést az egész vonalon államivá tenni. Módunkban van 1870 április 29-ikén fiához írt leveléből e kérdésről nézetét egész kiterjedésében ismerni, ki ezt nem helyeselte s jobbnak tartotta volna a theologiát elválasztani az egyetemtől. Eötvös erre azt felelé, hogy e javaslatát a három theologiai karról nem állása kényszerűsége diktálta, mint fia hiszi. Ő ugyan a theologiát éppen oly tudománynak tartja, mint bármely mást; mert minden, mivel az emberi ész foglalkozik, tárgya a tudománynak és azok a nagy szellemi küzdelmek, melyeknek civilisatiónk jelen állását köszönjük, mind a theologia körében folytak le; de azért nem bánná az elkülönítést. A három theologiai fakultásra okai mások. Ugyanis, ha kizárná a theologiát az egyetemről, nem gátolhatná meg sem a püspöki szeminariumok felállítását, sem a louvaini egyetem mintájára kath. egyetem létesítését; e mellett elvesztene az egyetemi alap körülbelül 800.000 frtot, mi mind az ultramontanismus szolgálatára adatnék, s így itt is az történnék, mint Belgiumban a lőweni egyetem megalapításával 1830 óta, mi a szabadságra nézve nálunk még veszélyesebb volna mint amott lett; ellenben Németországon a theologiai karok az egyetemeken s kivált Bonnban, a hol két theologiai fakultás van, éppen ellenkező eredményekre vezettek s a szabadabb egyházi mozgalmak az egye-

temekről indultak ki. Ehhez járul, hogy a theologia kizárásával a protestánsok, a görög-keletiek is hasonló intézeteket állítnának; a protestánsoknál verseny fog előállni Sopron, Debreczen, S.-Patak közt, a mi káros lesz; de még károsabb lesz az, ha elgondoljuk, hogy a román és szerb papokat nemzetellenes irányban fogják nevelni Balázsfalván és Karloviczon; holott mindez megszünik majd, mihelyt az egyetem lesz a theologiai oktatás színtere.

Ehhez az elvéhez, melyet ily kifejtés után fia is elfogadott, annyira ragaszkodott, hogy a papi képzés államosításáról külön törvényjavaslatát már 1869 őszén be akarta nyujtani; de utóbb együtt adta be az egyetemi törvényjavaslatba foglalva 1870 április havában. Azonban a javaslatnak ez a része nagy ellenzéssel találkozott, noha Eötvös a görög-keleti papjelöltek részére b. Sina Simontól egy külön ház adományozására nézve igéretet is nyert egy benlakásos intézet számára.

Egyetemi törvényjavaslata a teljes tanszabadság elvén nyugszik s úgy az egyes tanszékek, mint a fakultások szabadsága teljesen biztosítva van benne, talán a szükségesnél jobban is. Ily elvek vezették a kolozsvári egyetem felállításánál is, melyet két okból sürgetett: mert Kolozsvárt a jogakadémiában és orvos-sebészeti intézetben, a Karolina-kórházban, az Erdélyi Múzeum-egylet nagyszerű gyűjteményeiben és fűvészkertjében minden előfeltétel megvolt az egyetem létesítéséhez; másfelől e nagy alkotáshoz akarta miniszteri működését kapcsolni; de mindez, noha előkészítette, csak halála után létesült. E mellett még két más egyetemet és felekezeti egyetemek létesülésének elősegítését állami felügyelet alatt legalább is távolabbi czélul tűzte ki.

A József-műegyetemet szintén teljesen újra szervezte, főleg az által, hogy már 1867 őszén az akkor Budán volt intézetet bérhelyiséggel kibővíttette, szigorúbb szakrendszert létesített az oktatásban, könyvtárát használhatóvá tette, tanszékeket állított, növelte a taneszközök segélyösszegét, szabályozta a vizsgálatok, oklevelek kérdését, 1868 szeptemberében a tanárok fizetését, behozta a versenyvizsgálatokat, 1869-ben királyi beleegyezéssel

az intézetet egyetemi rangra emelte s 1870-ben, szintén a tanszabadság elvei alapján, törvényjavaslatot terjesztett be róla.

Ezeken kívül a közoktatás egész ügyét országos érdekké kívánván tenni, egy nagy testület tervén gondolkozott, melyben néptanítók, középiskolai és egyetemi tanárok kerültek volna érintkezésbe. Ebből utóbb az állandó közoktatási tanács eszméje domborodott ki, s szervezésében csak halála gátolta meg. Az ügyek jobb vezetésére s az ország szükségei megismerésére czéloztak továbbá utazásai, érintkezései az emberekkel, helyi ismeretszerzése a viszonyok tanulmányozása által. Ily alkalmakkor kimeríthetetlen volt kérdezősködésben, felvilágosításban és pohárköszöntőkben vagy más hasonló alkalmakon a művelődés szükségének hangoztatásában. «Hetekig hallottam — írja Molnár Aladár — naponként néha hét-nyolczizben szólani e tárgyról, a nélkül hogy gondolatforrását kimerítette volna. Mint az igazi termékeny művész mindig új hangokat s azokkal új érzelmeket bír előidézni: ő is az egész lényét eltöltött eszmét mindig új fénynyel tudta az emberek lelkébe sugároztatni. Bárhol jelent meg, a legkülönbözőbb politikai párthoz tartozott embereket egyiránt felvillanyozta s fellelkesítette művelődési eszméi mellett. Ilyen utazásokat tett Aradra, többször Szegedre, Temesvárra, Kecskemétre, Czeglédre, Csurgóra, Hódmező-Vásárhelyre, 1869 őszén Erdélybe (Gy.-Fehérvárra, Enyedre, Balázsfalvára, Kolozsvárra, Tordára, M.-Vásárhelyre, Udvarhely-, Csík- és Háromszékbe, Brassóba, Szebenbe), hol utazása nagyszerű diadalúttá vált. Szerette a szívességet, útközben mégis többször panaszkodott, hogy attól fél, miként a fényes fogadtatás miatt nem bírja eléggé a dolgokat való szinükben megismerni. A merre járt, nyomában többnyire egy-egy iskola keletkezett.»

Maga a művelődés ügye iránti lelkesedés, melyről annyi jóslata szól, vezette őt abban, hogy minden jelentékenyebbnek hitt embert felkarolt, minden kezdő tehetséget, ha tudomást szerzett róla, pártolt s minden helyesnek talált nézetet vagy eszmét elfogadott ellenfeleitől vagy bármily társadalmi állásban

álló embertől. Elfogadta tehát a sajtótól is, mely annyiszor támadta s melynek támadásai oly mélyen sebezték; de a melyre azért hivatalos nyomást vagy befolyást sohasem kívánt gyakorolni, még akkor sem, ha tehette.

A nemzet általános haladásának fokozása czéljából kiterjesztette figyelmét a képzőművészetekre, a nemzeti múzeumra s a könyvtárügyre is. Az elsőre nézve nagyszabású tette volt az Esterházy-képtár megvásárlása 1870 decz. 26-ikán (1871 : IX. t.-cz.); terve volt továbbá ösztöndijak s más eszközök, legkivált egy képzőművészeti tanács alakítása által emelni a művészetet. A nemzeti múzeumnak új szervezetet adott, könyvtárát rendeztette a müncheni kir. könyvtár mintája szerint. Egy nagy nemzeti könyvtár eszméje is foglalkoztatta a budapesti három nagy könyvtár (akadémiai, múzeumi és egyetemi) egyesítésével; de kivihetetlensége miatt utóbb letett róla.

De talán mind e működésénél nagyobb megelégedéssel gondolt arra, mit a vallások egyenlősége érdekében tett s itt különösen a zsidók emanczipáczióját értjük, a mit 1839 óta egész meggyőződéssel sürgetett. Midőn 1867 deczember 23-ikán javaslata a főrendeknél is átment, örömmel emeli ki, hogy csak négyen szavaztak ellene; úgy hogy ő ez alkalommal hallgatott és hallgathatott, mert az egyenlőségről szóló elveket elmondták helyette mások; noha meg van győződve, hogy a legtöbbet csak a közvélemény hatalma szólaltatott meg mellette. Utóbb 1868 deczember 13-ikán kezdve az ú. n. zsidó-congressust tartotta meg a zsidók vallási belügyeinek rendezése végett. E mellett 1868-ban büszkén írhatta, hogy a deczember 10-ikén befejezett ülésszak alatt a zsidók emanczipáczióján kívül törvényt alkottatott a görög-keleti egyház újjászervezéséről, a protestáns és katholikus egyházak teljes jogegyenlőségéről, a mellett hogy népnevelésügyi törvénye is ez évből való. «Jó törvények — teszi hozzá — még magokban véve nem elégítik ki a népek szükségeit, s bármi helyesek azon elvek, melyek népnevelési és interconfessionális törvényeimben foglaltattak, sok időre s mun-

kára lesz szükség, míg e törvények gyümölcseiket megteremhetik. De annyi bizonyos, hogy törvényeimben egy szebb jövő alapjait raktam le s evvel beérheti egy ember, főleg koromban. Nincs ezen fontos kérdések között egy, melyen harmincz év óta nem dolgoztam; sok idő ez és sok keserű emléket hagyott maga után; de hogy mindamellett e kérdések megoldását elértem, sőt hogy azok minden általam felállított elvek szerént, sőt általam javasoltatott és keresztülvitt törvényekben oldattak meg, ez oly ritka szerencse, melyért az isteni gondviselésnek nem mondhatok elég hálát.»

Egészben véve azonban mi, kik e miniszteri működés közelebbi tanúi nem voltunk s az adatokon kivül a kortársak itéletét olvassuk, azt találjuk, hogy ez éppen a tevékenység és kitartás kérdésében nem mindenben kedvező Eötvös működésére. Azt mondják, hogy hiányzott a gyakorlati államférfiút jellemezni kellő erélye; befolyásoknak, sőt benyomásoknak is könnyen engedett s néha még jelentős elvi intézkedésein is változtatott és jó szíve nagyon is engedékenynyé tette. Így ellentmondásokba is keveredett s ingadozása miatt késett oly dolgok megvalósításával, melyeket könnyű lett volna végrehajtani, míg ő még mindig a meggyőződést kereste s tanulmányt tanulmányra tett vagy tétetett. Pedig másrészről őt főbb eszméihez való törhetetlen ragaszkodása jellemzi, melynek erőt az eszmékben vetett hit adott s ezért, mint maga is megvallja, nem szerette, ha következetlenséggel vádolták. Erre nézve nemcsak az áll, hogy oly eszméihez ragaszkodott, melyek végig kisérték egész életén s mindannyiszor, a hányszor alkalma nyilt, hangoztatta őket; hanem ragaszkodott magában megállapított terveihez is, melyeket mint miniszter kezdeményezett, ragaszkodott a végletekig menő kitartással és határozottsággal.

De ha a kortársak e nem éppen kedvező itéletét olvassuk az ő gyakorlati működése eredményeiről, méltó és kell is figyelembe venni az ő hasonló nyilatkozatait kortársairól s a viszonyokról, melyekkel küzdött. Előttünk van egy halom levél,

melyeket fiához írt Heidelbergbe s fiának szintén egy csomó válasza, melyek együtt mély bepillantást engednek akkori lelki életébe,[1] mondjuk, lelki szenvedéseibe, melyeket talán mélyebben érzett mint kellett volna. «Ismertem egy angol asszonyt, — mond 1867 október 21-ikén — ki mikor a hajóra lépett, tengerbajba esett s így utazott minden két évben egyszer Indiába férjéhez s innen Londonban nevelt gyermekeihez. Ha politikai pályámra gondolok, mindig ezen asszonyság, lady Erskis jut eszembe. Életem nagy része az undor érzete között folyt le s valószinüleg így lesz végső napjaimig.» Mindjárt minisztersége kezdetén egyik támadás a másik után érte, elsősorban a katholikusok részéről az autonomia, a népnevelési egyletek s a gymnásiumok tervezett reformja miatt; de utóbb is keserítette száz más: a pesti egyetemi ifjúság duhajkodása, a naponkénti rendetlenségek, 1868 január 22-ikén a lipótvárosi bazilika kupolájának beomlása, a közoktatási miniszter eszközeinek szegényessége, a hazában a míveltség iránti kevés érdeklődés és vágyakozás, e mellett mégis nagy elbizottság és a magyarnak egyetlen érdeklődése, a politizálás, («a magyar ember — mond 1868 január 23-ikán — kitünőleg politikus állat; de fájdalom, nem is más, s úgy látszik, a hadakozás s politizáláson kívül nem is bír más képességgel») továbbá a mindenben való lassúság, («ölöm magamat s nem mozdul semmi helyéből; — írja 1868 június 30-ikán — minden ember úgy cselekszik, mintha halhatatlannak született volna s egy elveszett év nem is érdemelné, hogy emlitsük»); majd az 1869-ik év elején az általános választások, melyekben ő a szabadság czége alatt a pénz és brutalitás szerepét látja; utóbb az újonnan megalakult ház és képe, melyben a baloldalt négy vezér szerint megosztva szemléli; majd az keseríti, hogy Buoncompagni Olaszországból figyel-

[1] B. Eötvös Loránd ugyanis a tudományos pályát, s utóbb épen a physikát választván fő szakjául, 1867 október elején Heidelbergbe ment az egyetemre s ott, továbbá Königsbergben (egy semestert 1869 nyarán) összesen három évet töltött 1870 őszéig, közben több utat is téve Svájczba, Németország több városába, Tirolba s a szünidő egy részét mindig a Svábhegyen, szüleinél töltve.

mezteti Bolyai Jánosnak a parallelákról szóló nagyszerű felfedezésre, a legnagyobbra a XIX. században, miről itthon senki sem tud; majd 1870 márcziusában a 48-as honvédek ellátása feletti vita, melyet szerinte az ellenzék botorul kiván kiaknázni és még annyi sok egyéb. Ezért panaszai, reflexiói nem kevesbednek. Ugyancsak 1867 deczember 2-ikáról a következő jellemző nyilatkozatot olvassuk fiához: «A nyugalom egymaga még nem boldogít. Leheverni kényelmesen pamlagon, szobájában, minden kellemetlenség nélkül, még nem nagy élvezet. Jól esik az is, ha elfáradtunk s most én is fáradt vagyok; de még koromban is a nyugalom maga sokára nem elégíthet ki. De pihenni egy magas tetőn, honnan határtalan kilátás nyilik; vagy pihenni a hajó fedélzetén, mely bágyadt vitorlákkal tovább halad s míg semmi idegen zaj nem bánt, míg minden zavaró érintkezéstől mentek vagyunk, végetlen tért látni magunk alatt, egy dicső látkört fogni fel egy tekintettel, vagy míg magunk nem mozdulunk, érezni, hogy haladunk: — ez már a legfőbb gyönyör s ilyent csak a tudományos foglalatosság adhat. A legszebb, a legháládatosabb s az, mely szabad férfihoz legméltóbb. És ezért örülök, hogy ezt választád magadnak s azon pályán jársz, melyet én, ha hajlamaimat körülszabtam volna, soha nem hagytam volna el. Mi itt a lehetőleg kellemetlenül élünk; hála Istennek, a *Mi* alatt nem családom, *de politikai barátaim értendők*. Küzdeni naponkint az értelmetlenség ellen, fáradni, hogy azoknak szabadságát biztosítsuk, kik arra ész és kedélyi tulajdonaik miatt képtelenek; azzal vesztegetni idejét, hogy oly dolgokat magyarázgat meg, melyeken a XIX. század második felében senkinek nem kellene kételkedni: oly foglalatosság, melynél a Danaidák hordójának *töltögetése* nem sokkal kellemetlenebb lehetett. Vannak pillanatok, melyekben néha oly érzés fog el, mintha egy nagy követ látnék magam előtt, melyet fel kellene emelnem s melynek felemelésére sem saját erőm nem elégséges, sem másnak segítségére nem számíthatok; mert ha itt-ott akad is egy, honnan vegyem az embereket, kiknek segedelmével az

egész ország közoktatási rendszerét megváltoztatnám. De végre is benn vagyunk s ki vagy legalább kifelé kell gázolnunk s abban keresni vigasztalásunkat, hogyha nem tettünk is semmit, legalább megtettünk mindent, mi helyzetünkben lehetséges volt. Vannak helyzetek, melyekben fáradságunk jutalma nem a siker, hanem csak azon meggyőződés, hogy kötelességünket teljesítettük, habár a sikernek reménye nélkül is.»

Hasonló nyilatkozatot nem egyet tartalmaznak e levelek, újra olvassuk bennök a nagy kő fölemeléséről is a hasonlatot; valamint szintén nem egyet arról a megnyugtató érzésről, hogy fia a tudományos pályát választotta. Ezzel kezdetben nem volt kibékülve, politikai szerepet szánt neki; de fia 1868 őszén, a szünidő alkalmából, határozottan a tudományos pályát választván, ebbe most nemcsak belenyugodott, hanem valódi lelki gyönyört érzett rajta, mely az évekkel mind nagyobb lett. Különösen 1870-ben panaszai szaporodnak s mindinkább veszni érzi hitét, hogy valóban használni bir. «Nincs más örömöm, mint bennetek — írja 1870 márczius 11-ikén fiának — és csakugyan van örömökre szükségem, mert jelen helyzetem több mint kellemetlen. Napjaim küzdelmek között folynak s rosszakarat s értelmetlenség elkövetnek mindent, hogy helyzetemet elkeserítsék. De küzdeni kell és küzdeni fogok, habár legszebb reményeim naponta fogynak; mert egyről meg vagyok győződve és ez az, hogyha fáradozásaim a magyar nemzet speczialis érdekeit nem mozdítják is elé, legalább nem lesznek elveszve általában véve a civilisatio érdekében.»

Ezekből láthatók, kerülve a többi hasonló idézetet, hogy mint miniszter, mélyen érezte helyzete nehézségeit s örömei csakugyan gyérek voltak, mint az egykoruak is mondják. Ily öröm volt, midőn 1870 április havában letehette a ház asztalára nyolcz törvényjavaslatát s e mellett most már valamivel gyorsabban öt főreáliskolát építhetett és rendezhetett be, újra szervezhette a műegyetemet, új egyetemi szabályzatot készíttethetett a budapesti egyetem számára, szakiskolákat, tanító és tanítónő-

képezdéket állíthatott s végre Kolozsvárt előkészítette az új egyetem felállítását.

Ezeken kivül jó szívéről, hivatalának felfogásáról egész csomó jellemző adatot olvasunk Falknál és másoknál. Mily érdekesek azok a levelek, melyeket akkor ír, midőn a királynét a főváros rajongó szeretetétől kísérve egyik intézetből a másikba vezette; mily jellemző egyszerűsége, melylyel megakadályozta miniszteri szobája berendezését; vagy midőn az aktacsomókhoz egy-egy gondolatot mellékelt külön papiron, mikor kedveltebb hivatalnokaihoz átküldötte őket, vagy néha tanácskozás alkalmával hozzájok csúsztatta a hirtelen szülemlett gondolatot egy-egy darabka papirra leírva; vagy mikor egy tollvonással egy alapítványi írnok özvegye nyugdíját 18 forintról 180 forintra egészítette ki; vagy midőn szegény tanítókat kihallgatott, szegény egyetemi hallgatókat elhelyezett, tehetséges árva fiukat felkarolt.

De Eötvös ez évek alatt nemcsak szakminiszter volt; a közpolitika majdnem több idejét vette igénybe s Andrássy valahányszor Bécsbe ment, rendesen Eötvös helyettesítette és ő volt megbizottja. Eötvös Andrássyt eltérő tulajdonai daczára is rendkívül szerette s csodálta, hogy mennyit bír kivinni, a miből ő sokat az elmélet és logika szempontjából nem helyeselt. «Ennek az Andrássynak — mondá — bűvös hatalma van fölöttem is, neki minden sikerül.» De másfelől Andrássy is nagy tisztelettel viseltetett Eötvös tudománya s logikája iránt és őt kormánya államférfiának tekintette. Igy természetes, hogy oly vitákban, minő a hevesi ügy (1867 október 30-ikától november 2-ikáig), az államadóssági törvény (1867 deczember 7-ikén és 11-ikén), a honvédkérdés (1868), a véderő törvényjavaslat (1868 augusztus 5-ikén), a nemzetiségi törvény (1868 november 25-ikén), a törvényhatóságok rendezése (1870 július 19-ikén), a válaszfelirat ügye (1869 május 26-ikán), a bírói hatalomról szóló javaslat (1869 január 24-ikén), a dalmát fölkelés (1869 november 8-ikán és 29-ikén) s továbbá a közjog számos kérdésében ő a minisztérium egyik legnevezetesebb szónoka volt. E mellett működése,

kivált a porosz-franczia háború időszakában, nagy fontosságu volt az egész monarchiára mint olyannak, ki a francziák javára a beavatkozást Andrássyval együtt leginkább ellenezte és a határozott semlegesség kimondását helyeselte, a mi, mint tudjuk, sikerült is. Ebben az időben éppen ezért a legnagyobb örömmel vállalkozott itthon Andrássy helyettesítésére; mert fontosnak tartotta hazánkra és Ausztriára, hogy Andrássy állandóan Bécsben legyen. Ez évből Budapestről és Karlsbadból több levele ismert Andrássyhoz, melyekben állandóan a poroszokkal való békés viszony szükségét hangsúlyozza, mint a mely már csak a szláv kérdés miatt is egyedül helyes hazánkra nézve.[1] S valóban a németek méltán nevezték őt halálakor egyik legjobb barátjuknak.

A miniszter és politikus mellett természetesen háttérbe szorult ez évek alatt az író. Ez az írói működés kivált számos szónoklatában áll s e mellett mindössze pár művét adta ki újabb kiadásban, köztök a *Reformot*, *Emlékbeszédeit* (1868), továbbá *Költeményeit* (Székely Bertalan és Keleti G. rajzaival, 4. r. 73 l. 1868), s *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* művét, melynek kivált II. kötetén nagy gonddal javított betegsége alatt is s ez lett volna kezdete összes művei új kiadásának; de e két kötettel megszakadt.[2] Egyéb műveinek 1871-ik évi kiadása (*A karthausi.* 1871. 6-ik kiadás, *Emlékbeszédei.* 1871. 2-ik kiadás), már halála utánra esik. Élete vége felé nagy lelkesedéssel készült Montalembert felett tartandó akadémiai beszédére, kivel ismeretségben és levelezésben állt, s e tárgyban kiterjedt levelezést folytatott Doupanloup-pal, Dollingerrel, melylyel kapcsolatban — mint Molnár Aladár írja — a katholikus autonomiára s a vallásszabadságra vonatkozó eszméit is ki akarta

[1] V. ö. különösen Kónyi Manó: Beust és Andrássy 1870- és 1871-ben. Budapesti Szemle. LXII. 1. és 200 l.

[2] Czím: Eötvös József B. Összes munkái. Pest. Ráth Mór. I—II. köt. A XIX. sz. uralkodó eszméinek befolyása az államra. Második kiadás. 1870—71. VIII. 540. és VI, 744. l. «Valóságos lelki örömömre szolgál, — mondá a javítások alatt Ráthnak — hogy 20 év rázkódásai és keserüséggel telt tapasztalatai után is minden sort aláirhatok, melyet akkor közzétettem». Reform. 1871. 36-ik sz.

fejteni. Utolsó karlsbadi tartózkodása alatt már kész is volt tervével, de betegsége a befejezést meggátolta; azonban hogy miként gondolkozott e kérdésekről, beszédei s más iratai eléggé mutatják. Ő az államban a vallások valóságos egyenlőségének és ebben a teljes viszonosság elvének volt híve s ezt

49. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF BACON-RÓL ÍRT JELLEMRAJZÁNAK EREDETI KÉZIRATA.

általános, határozott törvénynyel kivánta biztosítani; másfelől «a szabad egyház a szabad államban» volt elve s e szerint az autonomiában látta az egyesek vallásukhoz ragaszkodásának legjobb biztosítékát s az állam legjobb támaszát; tehát abban, ha «a haza polgárai saját egyházaik körében éppen oly szabadoknak érzik magokat, mint az államban és e két szabadságban

nem az egymással való ellentétet, hanem a közös szabadság biztosítását látják».[1]

Talán ezekből a végső évekből valók *Pusztalak* czímű novellája, a *Magyar élet* és *A XIX. század bárói* czímű befejezetlen művei is és a Bacon-ről irt jellemrajza,[2] melyeket először a költő *Összes művei*-nek legújabb kiadása tesz közzé (VII. és XII.), melyek azonban, ránk legalább, azt a benyomást teszik, mintha valamivel korábbi, *A nővérek*-et követő vagy megelőző évekből valók volnának. De ezt csak leveleinek olvasása fogja valószínűleg felvilágosítni. *A pusztalak* egy kedves idylli rajz, de nem különös becsü. *A XIX. század bárói* az 1840-iki váltótörvény hatása alatt keletkezett pénzarisztokracziát akarta volna szembeállítni a születési arisztokracziával; de csak a kezdet maradt ránk, melyből itélve az egészet *A nővérek* modorában irta volna.

E működésből különösen a *Reform* újabb kiadásáról s az *Emlékbeszédek*-ről kell röviden megemlékeznünk. A *Reform* kiadásának oka a következő volt. Kossuth többek közt a váczi választókhoz nyilt levelet intézett, melyben a király és hazánk függetlenségének összeférhetetlenségét fejtegette s ezért Eger városa neki bizalmat szavazott. Ekkor a kormány megrendelte Hevesmegyénél e határozat megsemmisítését; de a megye védelmébe vette a várost, mire a kormány ennek végrehajtására királyi biztost küldött a megyére s ezt 1867 október 20-ikán a belügyminiszter bejelentette a háznak. Ekkor Almásy Sándor október 31-ikén a kormány vád alá helyezését, Tisza Kálmán pedig az eljárás helytelenítését indítványozta. Erre Eötvös hosszabb beszédben fejtette ki, hogy a parlamentáris kormányzás elve a megyei hatóság oly magyarázatával, minőt neki Hevesmegye s most az ellenzék ad, nem fér össze s így

[1] L. 1868 június 24-iki beszédében, hol egészen A XIX. század uralkodó eszméiben kifejtett elvét ismétli s utóbb 1870 február 17-ikén és 23-ikán tartott beszédeiben s végre 1867. júliusában Simorhoz intézett nyilt levelében, mely akkor kath. körökben méltó feltünést keltett. L. reá Simor válaszát 1867. szeptember 8-ikán. Mindez külön füzetben is megjelent 1867-ben. 46. l.

[2] Dixon Will. Hepworth «Personal History of Lord Bacon» czimű művének ismertetése.

nem egyezik meg az 1848-iki alkotmány lényegével sem, sőt ez az országgyűlés jogának megszorítására vezet s a legnagyobb veszélyt rejti magában. Midőn tehát egyrészről a megyei intézmény szükségét s az önkormányzat lényegét már ismert elvei szerint hangoztatta, egyszersmind e túlkapás ellen a kormány eljárását védte. Az e tárgy felett folyt vitában Perczel Mór és Bónis Sámuel a többek közt azt állították, hogy Eötvös egykori czentralistikus és mai nézetei közt ellentét van; erre november 2-ikán azt felelte, hogy noha nézetet változtatni nem bűn, «ép e kérdésre nézve azt meri állítani, hogy a mi a megyék állását és a törvényhozáshoz és a kormányhoz való correlatiójukat illeti, nézetei azon percztől, melyben e kérdésről először szólott, azaz 1843 óta, éppen nem változtak». Röviden ismételte politikai főbb elveit; egyszersmind kijelentette, hogy *Reform* czímű művét saját költségén újra kinyomatja s szolgál vele mindazoknak, kik meg akarnak győződni róla, hogy az 1843-ban haerezisnek tekintett elveit most az ország «véghetetlen többsége elismeri». Így jelent meg 1868 januárjában változatlanul e mű második kiadása, 1867 deczember 24-ikén kelt előszóval, mely e kiadás történetéről számol be.

Emlékbeszédei nehányáról, melyek most *Magyar írók és államférfiak — B. Eötvös József emlékbeszédei* (Pest, 1866 Ráth Mór. 333. l.) czím alatt jelentek meg egy díszes kötetben, a magok helyén már volt szó. Az elsőt Kölcsey felett 1839 november 24-ikén mondta el, mint tanítvány a mester felett; azután időrendben következtek a Kőrösi Csoma Sándor (1843 október 8-ikán), gr. Dessewffy József (1844 deczember 26-ikán), Vörösmarty Mihály (1858 deczember 20-ikán), Kazinczy Ferencz (1859 október 27-ikén), gr. Széchenyi István (1860 október 13-ikán), Reguly Antal (1863 július 13-ikán), Szalay László (1865 deczember 11-ikén), gr. Dessewffy Emil (1876 január 28-ikán) felettiek. Ezek teszik a kötet fő tartalmát.

Mindez alkalmakkor Eötvös a kor legjelentékenyebb irodalmi és politikai szereplőiről szólván, az akadémiai szószékről a

nemzethez beszélt s szónoklatai visszhangjai voltak a nemzet érzelmeinek, reményeinek vagy bánatának. Csak az akkori lapokat, fenmaradt adatokat kell olvasnunk, hogy arról a hatásról fogalmat nyerjünk, melylyel a nemzet e beszédek legtöbbjét fogadta. A mai olvasó pusztán az emlékbeszédekből semmi ilyesről határozott tudatot szerezni nem fog és nem is szerezhet.

E beszédeket tehát egy részről úgy kell felfogni, mint Eötvös hangulatának, gondolatainak, érzelmeinek más oldalú tükreit, melyekben más módon ad számot hitéről, reményeiről,az eszmékben vetett meggyőződéséről; másrészről mint kora hangulatának kifejezőit. Ha úgy tekintjük őket, mint a hogy az emlékbeszédeket ma fogjuk fel, t. i. mint az író életének, működésének összesűrített rajzát s jellemének arczképszerű megalkotását, miként tehát mindezek összegét, elsimítva ugyan az érdességeket, mint az arczképfestő teszi, de a részletek kidolgozása helyett annál jobban a fővonásokra irányozva a figyelmet: akkor e beszédeket aligha helyesen olvassuk s kiindulásunk hibás. Ezek első sorban hangulati és érzelmi képek. Eötvös a kor szempontjára helyezkedett, mely a veszteséget siratta s az emléket valóban főlépítette a halottnak; főlépítette annak az eszmének kiemelése által, melyben az illető munkált, szenvedett, sikereket ért el. Belőle a kegyelet és nem a birálat szól, gyakran nem túlzás nélkül, mi itt könnyen megmagyarázható; mert e beszédekben a veszteség fájdalma s nem a történelem szigorú itélete nyilatkozik meg.

Az is természetes, hogy a beszédek értéke éppen e miatt különböző. Leglelkesebb és érzelmeinkre leghatóbb, midőn ifjúkori megindulással s lelkesedéssel szól Kölcseyről, vagy utóbb a hazaszeretet eszméjének rajzolásába merül Kőrösiről, vagy midőn a nemzetiség eszméjét állítja fel, mint élő tiltakozást az 1849—59-iki erőszak ellen a Kazinczyról tartott emlékbeszédében. Egyikben sem leljük meg az író pontos jellemzését, mely a szónoklati stylban művészetté válik, a minthogy erre talán nem is törekedett; de megleljük a kort mozgató s az író által kép-

viselt eszme meleg és lélekemelő kidomborítását. Szorosabban véve jellemrajzot csak Reguly és kivált Szalay feletti emlékbeszédeiben ad s főkép ez az utóbbi nemcsak legkiválóbb emlék-

50. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ELNÖKSÉGE ÉS IGAZGATÓ-TANÁCSA 1865-BEN.

beszéde, hanem egyszersmind az 1848 előtti eszmeharczok gyönyörű képe, az emlékezet élénkségével és meghatottságával festve, melyből plasztikailag emelkedik ki Szalay alakja és mükö-

dése, s az egész beszéd még érezteti minden sorában a szeretett barát elvesztése miatti fájdalmát, azt, a mit röviden így fejezett ki 1865 márczius 14-ikén Vécsey Tamásnak[1] írt levelében: «mióta Szalay meghalt, elhagyottabbnak érzem magamat».[2] Nem lehet azt sem elhallgatni, hogy nem mindenik emlékbeszédét tartotta egyenlő kedvvel. Szemmel látható, hogy sem Dessewffy, sem Széchenyi nem birták egész lelkesedését; Vörösmartyról is kevésbbé sikerült beszédet mondott; de mindenikben ott leljük az érzés és reflexio mély emberét, ki gondolataival meghódít, érzelmeivel meghat és nemes meggyőződésével fölemel.

E kötet tartalma még Kisfaludy Sándor díszünnepén 1844-ben, a Kisfaludy-társaság és az akadémiai elnöki székeiből, az erdélyi múzeum megnyitásán, a magyar orvosok és természetvizsgálók s a magyar írók segély-egylete díszülésein tartott beszédei, melyek mintegy tanui annak a fáradhatatlan tevékenységnek, melylyel ez intézmények életében részt vett s őket virágzásra juttatta vagy emelte.

VII.

Ha kivált Eötvösnek ekkép politikai működését és egész befolyását nemzeti életünkre megtekintjük, ezek fontossága sokkal jelentékenyebb, mint a minőnek ma a köztudat ismeri és ismerni akarja. A kezdeményes alapeszméje a közélet számtalan terén az övé, az eszmék valódi kovásza volt ő és belsőleg ritkán szemlélhető bevégzettséget mutat egész pályája; de a közéletben elért boldogság képét nem mutatja. Sőt ha ez utóbbit tekintjük, nagy sikerei és kétszeri, elhatározó fontosságú korszak-

[1] Vécsey Tamás egyet. tanár ugyanis előbb Mária leányának tanítója, azután fia nevelője volt 1859—64-ig s mint ilyet Eötvös kiválóan szerette és becsülte. Ennek legszebb tanui hozzá írt levelei. «Azon barátság, melylyel Ön iránt viseltettem, nem változott — írja 1866 április 3-ikán — s most, mint mindig, mélyen lekötelezve érzem magamat Ön iránt, kinek fiamra oly jótékony hatása volt».

[2] V. ö. Szalayról levelét Bánó Józsefhez, (1864. okt. 12.) melyben éppen elhagyottságáról szól.

ban való minisztersége daczára nem csodálkozunk rajta, hogy több alkalommal ezt az általánosan ismert nyilatkozatot tette: «Nőm és gyermekeim körén kívül alig van oly életviszony, melyet nekem meg ne keserítettek volna. Átmentem mindazon fájdalmon, melyet munkáimban kifejeztem.»

Valóban mindaz, a mit családi életéről s belső boldogságáról tudunk, a legteljesebb összhang és kölcsönös szeretet bizonyítéka s valami oly nemes és bensőséges, minőnek szemlélését csak ritkán nyújtja az élet. Leveleiben is családja iránti szeretete megható nyilatkozatait találjuk s maga ez elég volna életének példányképül választására, a mint ezt választotta is Lónyay Menyhért, a hogy ezt Bécsből 1870 szeptember 27-ikén írt válaszában olvassuk, Eötvösnek szeptember 24-iki levelére, melyben neki ezüst-lakodalmára gratulált. Igaza van, írja Lónyay, nincs nagyobb boldogság a családi életnél s ők ezt mindketten élvezik. Emlékezteti, hogy őt 1843 44-ben Pozsonyban nejével boldognak látva, ez ébresztett benne a nősülésre vágyat s ezért hítta őt utóbb ehhez tanunak. E tanuskodása rá boldogságot hozott s ezért szerette volna, ha jelen van ezüstlakodalmán; mert amúgy is sokkal adós neki azért, midőn 1843—45-ben, mint már dicsőséggel koszorúzott ifjú, pártfogolta és Pozsonyban belevonván őt családi életébe, megmentette a léha élvektől s önbizalmát növelte. «Kedves nőd, ezen példánya a derék, kedves, rendes, gondos s méltán hozzáteszem, bájos háziasszonynak, szerettette meg velem a házasságot. Még most is örömmel emlékszem a veletek, Serényi és Trefort társaságában tett sétákra, a kenyér, vaj és retekből álló ozsonnákra, a mulatságos és tréfás tarokpartiekra». Ifjúkora óta Eötvös példányképe. Még most is emlékszik, hogy Eötvös apja egyszer sugárzó arczczal ment be Lónyayékhoz, hol mind együtt voltak s felolvasta egy remek párizsi levelét (1836 37) s midőn elment, Lónyayné így szólt: «mi boldog Eötvösné, hogy ily fia van és mert ő azt akarta, hogy anyja boldog legyen, mintaképéül választotta s így hatott rá, mielőtt ismerte volna».

De e külső adaton kívül, mely oly kedves képet nyújt, csak olvasni kell Eötvös leveleiben boldogságát s ennek rajzát, midőn legidősb gyermekét, Ilonát, Návay Lajos megkérte és egyszersmind bánatát, hogy egy gyermekét nemsokára elviszik a háztól, melyben helye örökre üres marad. Fiának 1868 április 25-ikén írja meg a hírt s az esküvő még ez év nyarán, augusztus 2-ikán, megtörtént egész csöndben a svábhegyi villában; de leányának eltávozása miatt, noha boldognak tudja, alig bír vigasztalódni nejével együtt s erre utóbb is leveleiben mindegyre visszatér; ezért augusztus 4-ikén hívja haza fiát; «mert — mond — anyádnak semmi nem deríthetné fel jobban kedélyét, mintha Ilona helyét te pótolnád. Magam is még alig tudok eléggé uralkodni magamon, hogy a bánatot legyőzzem, mely szivemet Ilona emlékénél eltölti . . . Ha svábhegyi házunkban körüljárok, mindig hiányzik valami, mintha idegen helyen járnék, alig találom fel magamat. Ha az elválás reám annyira hat, mik lehetnek anyád érzései, ki több mint husz évig nem vált meg leányától s kinek e kedves gyermekének távolléte minden perczben eszébe jut. Anyád, mint mindig, erőt vesz magán és elnyomja érzelmeit; de ismerem őt s tudom, hogy szenved, s alig lehet valami, mi őt vigasztalhatná, mintha téged szoríthat szivéhez, kinek minden levele leírhatlan örömmel fogadtatik». Erre utóbb is mindegyre visszatér leveleiben s csak leányának gyakori látogatása, meg az ő és családja időzése leányánál és utóbb unokájának születése bírják megnyugtatni. A család-szétoszlás e fájdalmán átmegy, midőn második leányát, Jolánt, 1870 július 17-ikén nőül vette Inkey István; de már több nyugalommal viselte el, mert ekkor fia a doktoratust letéve haza készült.

E fiához írt levelek azonban főképen annak az apai szeretetnek és büszkeségnek tanui, melyekkel fia fejlődését kísérte. Világos belőlük, hogy az ekkoriban már 54 éves apa és 19 éves fia közt a viszony valóban baráti volt s az apa mint idősb jóbarát bánik fiával. Nem igyekszik soha csak az apai tekin-

51. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF SVÁBHEGYI NYARALÓJA

télylyel hatni rá; hanem a bölcs barát rábeszélése, a szeretet, sőt e fiatal, de jelentékenynek felismert egyéniség iránti határozott tisztelet az, mi leveleiből hozzánk szól. Igen jól tudom, hogy az apa és fiú között ez a baráti, mentori viszony olyasvalami, a mit a nevelés elmélete a XIX. század kétes értékű vívmányának nevez; de én nem vagyok e véleményben s a bizalom oly fokát, mely egy kitűnő nevelés és helyes szoktatás eredményeképen, egy kiváló egyéniséggé nevelt ifjúban az apa iránti tisztelet mellett ennek idősb baráti érzelmét bírja felébreszteni s ébren tartani, oly helyesnek tartom, hogy csakis ezt gondolom a tekintély súlya helyett annak a kapocsnak, mely az apát és fiút egész életén át összeköti; ellenben minden más viszony a fiú fejlődő önállásával okvetetlenül elidegenedésre vezet.

Világosan ez volt Eötvös felfogása is, és a nélkül, hogy most az elmélet mezején tovább kalandoznám, ezt röviden jegyzem meg. Ezért e levelek kétszeres gyönyört okoztak éppen nekem, ki hasonlóan gondolkozom. Elég az, hogy fia terve volt 1867 őszén Heidelbergbe menni s ott tudós pályára készülni, a mit Eötvös, noha elébb őt a politikai pályán, sőt már államtitkárnak látta, kezdetben nem helyeselt; de utóbb épen fenti elveinél fogva beleegyezett, sőt igazat adott neki. «Jól tudod, — írja 1869 február 2-ikán fiának arra a levelére, hogy szakjául a physikát választotta — hogy jövőtök meghatározásánál csak saját boldogságotokra gondolok s így meg lehetsz győződve, hogy nem foglak soha visszatartóztatni azon pályától, melyen boldogságodat feltalálni reményled, főkép midőn azt hiszem, hogy jól választottál s legalább azon eszméket, melyek e pályára vezetnek, egész kiterjedésökben osztom. Én is úgy vagyok meggyőződve, hogy az egyénnek kötelessége az emberiség boldogításáért tőle kitelhetőleg működni, én is hiszem, hogy midőn egy bizonyos körben — melyet hazánknak nevezünk — embertársaink anyagi és szellemi kifejlődésén dolgozunk, tulajdonkép az egész emberi nem haladásának munkásai vagyunk és ép úgy osztom nézetedet abban is, hogy nem annyira hazánk

Cart 7/1

Kedves fiam!

Köszönöm uj év napján irt leveledet, és szives kivánataidat. Ha még nem tetted küldd az angyalnak. A kedves [illegible] minden [illegible] s hogy még pár napokon is s miután a postautalványt nem találja, most fél hogy küldeménye elveszett – Mit a mult évről irsz igaz. Nem volt az rossz év egyikünkre sem, mert elértük mit Te kivántál s miután én fáradtam, a különbség az hogy Te azt mint külföldi egyetemre menő mi kivántál elérhetted mert ezt magadtól függ, míg én ki az alkotmányosságot csak azért óhajtám, hogy nemzetünk haladásának eszköze legyen, talán nem fogom teljesen látni reményeimet

BARO EÖTVÖS JOZSEF LEVELE FIÁHOZ.

Nekem ahoz saját gondolkodásomon kívül még
egy egész nemzet [illegible] volna szükséges
s ahoz eddig nem volt kilátás ezen országban.
[illegible] [illegible] a [illegible] [illegible] mentek [illegible]
[illegible]. Az absolutismus volt iskolamesterünk, s így
[illegible] erősen [illegible] [illegible], s többnyire
[illegible] is nagy tanpénzt fizetett magának. De végre
is rossz, [illegible], nagy költséggel tanultak [illegible]
[illegible], s legalább odáig jutottunk hogy miután
a mester [illegible] [illegible] egyen [illegible]
jutottunk, hogy még sok van mit tanulnunk kell,
s hogy tanulmányok szükséges. Mi nem mentünk
[illegible] így [illegible] — [illegible] valóságos [illegible]
mégsem, [illegible] absolutismusból nem [illegible]
[illegible], egész multunk politikai [illegible] még
[illegible] mindenre [illegible] [illegible] folyt
el, s most midőn végre [illegible] rendelkezhet,
mint

nem vagyunk előkészítve rá. — Tarthatjuk-e
azt amit [illegible], meg fogjuk-e [illegible]
hatni feladásunkat — a jövőnek titka — de
annyi bizonyos hogy [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. Vannak pillana-
tok mikor körülbelül úgy érzem magamat
mint ki egy nagy [illegible] lát maga előtt — melyet
-fel kellene [illegible], s melyhez [illegible] hogy
saját ereje nem elégséges, még nem találkozva
[illegible] ki [illegible] [illegible]. — Isten áldjon meg
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], s ha
nem [illegible] [illegible] a [illegible] [illegible]
mely [illegible] Andrássy [illegible] [illegible] [illegible]
most is [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] s a
[illegible] [illegible]

Szerető apád
Eötvös

anyagi, mint nemzetünk szellemi mívelése azon feladat, melyet választanunk kell.»

Ime, e sorokban ujra *A karthausi* írója szólal meg; de az apa is beszél ugyanakkor, a kinek forró vágya, hogy fia kitűnő ember, a haza hasznos és tisztelt polgára legyen, kiben már kis korában egy leendő nagy embert akart látni; még pedig akart látni most már a tudomány terén, melynek eredményei a legszebbek, gyümölcsei legédesebbek; hiszen a politika is, úgy mint ő foglalkozott vele, tudomány volt és maradt s a tudomány által felállított eszmék gyakorlati alkalmazása az, a mit mint miniszter, hivatásának tart. De aztán éppen e vágya miatt, a mellett hogy minden anyagi áldozatra kész, hogy fia kitűnő ember, sőt több legyen: mi magasra helyezi a pálmát; mint félti őt ereje elaprózásától, lehetetlen czélok kitűzésétől, vagy kedve elvesztésétől, az esetleges dilettantismustól, kitartása ingadozásától és csalódásoktól, erejében s a tudományban való kételytől, lehangoltságtól, ábrándozástól, a lelkesedéstől és lankadástól, midőn Königsbergben csalódva ezt a félév vége előtt ott akarja hagyni, vagy hogy talán rá is fog hatni az újabb német irányzat a physikában, mely ezt a metaphysika körébe akarja átvinni, továbbá költői hajlamai túltengésétől, a társaságok kerülésétől, mi némileg családi hiba; s mi boldog, midőn 1869 végén első czikkét olvassa a *Vasárnapi Ujság*ban. De bármit ír és bármikor, bármilyen erkölcsi krizis bántja fiát, mindig úgy ír neki, mint idősebb barátja; sőt 1869 június 8-iki levelében ki is fejti azt a nevelési elvét, melyről fentebb szóltunk. Czélja volt őt a szabadság által önuralomra, mint kiválóbb egyéniséget, ez úton valódi férfivá nevelni; ezért engedte, hogy jövője felett is önmaga döntsön s nem is bánta meg, mert korához mérve másoknál férfiasabb. Ezért bár megmondja véleményét egyes esetekben; mindig fiára bízza, hogy tegye, a mit jobbnak lát, kivéve egyszer, 1869 végén, midőn a nem elég előkészülettel útnak indult Reguly példájára hivatkozva határozottan ellene mond egy tervezett északsarki utazásnak, mi meglehetős erkölcsi visszahatást ébresztett fiában, éppen e nevelés következtében.

E mellett nincs bizalmasabb embere fiánál. Neki írja meg küzdelmeit, keserveit, nehézségeit, neki gyér örömeit, sikereit, melyekre büszke; vele közli közoktatási terveit, megírja reflexióit az életről, a tudomány egyes irányzatairól, kárairól vagy hasznairól; érzelmeinek és lelkének osztályosává teszi; nincs előtte titka; megküldi törvényjavaslatait, tanácsot kér tőle és vitába bocsátkozik vele, mint az egyetemi törvényjavaslat ügyében, miről volt szó; majd művének folytatóját látja benne s csak addig kivánna élni, míg őt az emberiség hasznos tagjává lenni, megelégedetten élni láthatná s állandóan benne van legnagyobb reménysége és öröme. Mi megható sorokban üdvözli 20-ik születése napján, július 27-ikén, midőn ezt írja: «Ma töltöd be 20-ik évedet. A nap, melyen születtél, éltem egyik legkínosabb napja volt. Anyád a szülés következtében életveszélyben forgott. Benn a városban a felséges nép lázzongott s míg feleségem betegágyánál ülve remény és kétségbeesés között számoltam érütéseit, a Pest s budai tornyokról a vészharang hangjai tölték be az éjet s egy üzenet jött a másik után, mely minisztertanácshoz hitt. Soha nem szenvedtem többet, mint ez órákban, míg hajnal felé Balassa tudtomra adá, hogy anyád veszélyen kívül van s őt megcsókolva a városba siettem. Úgy látszik, a kegyes végzet ki akarja egyenlíteni akkori szenvedéseimet s úgy rendelé, hogy éppen általad, ki akkor öntudatlanul kínjaimat okoztad, éltem legfőbb örömeit élvezzem. Tartson az ég sokáig, tartson testi-lelki egészségben s úgy, hogy önmagaddal megelégedve érezzed magadat. Többet nem kivánok, mert meg vagyok győződve, hogy magad iránt sokkal követelőbb vagy, mint én valaha lehetnék.»

Így érkezett el végre 1870 július 8-ika, a mely napról fia megírhatta, hogy a doktorátust «summa cum laude» letette s aztán haza jött a Svábhegyre, hol 17-én esküdt hűséget ifjabb nővére Inkey Istvánnak. E kettős boldogsággal szívében ment Eötvös augusztus elején Karlsbadba sógora, Rosty Pál kíséretében, míg fia otthon maradt s egy szaktudományi dolgozaton

munkált, mit Eötvös a távolból, betegsége daczára élénk figyelemmel és tegyük hozzá, büszkeséggel kísért. «A mint látod, egészen különböző módon élünk, — írja neki augusztus 17-ikéről. Én tulajdonkép henyélek, te férfiasan a munkához látsz s önállóan próbálkozol meg tudományoddal. Irigyelhetném sorsodat, mert nincs nagyobb boldogság, mint tetterőnknek érzete; azonban élveztem e boldogságot s áldom Istenedet, hogy azt neked is juttatta. Ha van gyönyör a világon, azt csak a tudomány és szeretet adja; csak a kinek esze és szíve egy tág kört birt körülfogni, ki e nagy világ vagy a történet bámulatos rendjét megérteni s a meleg érzést, melylyel egy kedves lény hozzá közeledik, viszonozni tudja, az érzi, hogy a világon boldogok is lehetünk.» Valóban ez a szeretet oly állandó s oly gazdagon ömlik ki szivéből minden alkalommal, mint valami örökkévaló forrásból, melyről épen oly bőven lehetne s talán kellene is írni.

Betegsége vagy inkább betegeskedése, mely kora sírba vitte, több évvel azelőtt kezdődött. Előttünk fekvő leveleiben mindegyre említi romlott gyomrát, idegességét, fáradságát, melyek miatt pihenést óhajtana; de hivatala az év tizenegy hónapját legalább is igénybe veszi. A fenmaradt hónapot évenként többnyire Karlsbadban töltötte, hová Balassa tanár küldte; de a budget-vita miatt 1868-ban csak augusztus közepén, 1869-ben augusztus 1-én, 1870-ben szintén csak augusztus elején mehetett el. Eközben egy alkalommal, 1870 márczius 5-ikén, a képviselőházban elszédült, miből a lapok nagy zajt ütöttek; de kevéssel utána megint jobban lett. «A baj, — írja márczius 11-én fiának — mely minap a képviselőházban ért, nem volt oly súlyos, minővé azt a lapok festették. Nem volt gutaütés, csak emlékeztetés reá. A halál csak csendesen koczogtatott s reménylem, még nem azonnal fog beköszönteni; azonban szükség, hogy a lehetőségről komolyan gondolkozzunk s pedig nemcsak én, hanem te is; mert végre, ha én nem leszek, te vagy családodnak nemcsak feje, hanem föltartója is.»

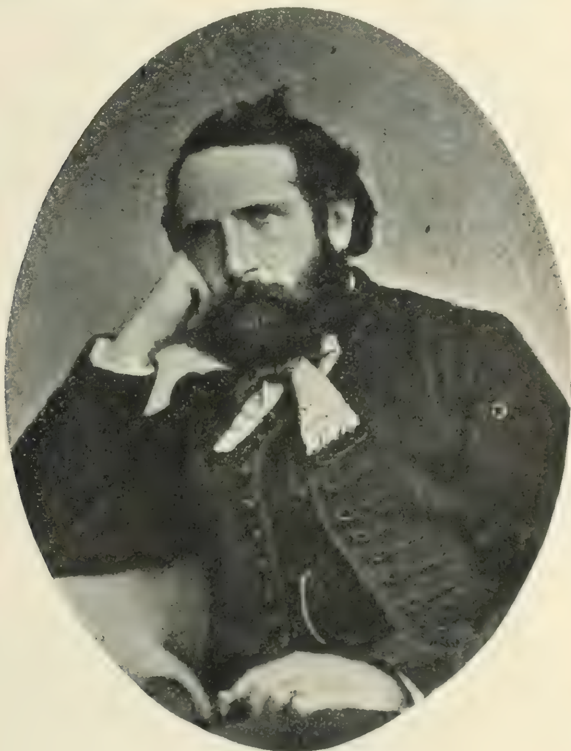
Azonban úgy látszik, családja előtt rosszullétét titkolta. Fia hazajövetele után nemsokára Karlsbadba ment pihenni, a hol

5–6 hetet szeretett volna maradni. Onnan csakugyan jobb hireket küldött haza. «Bajom, hála Istennek nincs, – írja augusztus 11-ikéről – az idő is, habár minden különösebb mulatság nélkül, elég kellemesen folyik és egészségi állapotom is javult, csakhogy még nagyon fáradt vagyok. Csakis még érzem, mennyire szükségem volt a pihenésre. Ha azonban 5 vagy 6 hetet henyélhetek, reménylem, helyre jövök.» Ugyancsak ez időből írja, hogy Darwint olvassa s idejét főleg Rosty Pállal, Roscherrel és Csermák physiologussal tölti. Ez alkalommal szeptember 3-ikáig akart Karlsbadban maradni s még vagy két hetet utazni Rosty és fia társaságában, ki közben Windisch Matreibe (Tirol) ment; de aztán lemondván e fárasztóbb útról, szeptember 5-ikére Salcburgban adott neki találkozót.

Ez idő alatt nagy megelégedést okozott neki a németek győzelme az éppen ekkor folyó német-franczia háborúban. «A hatás, – írja fiának augusztus 8-ikán – melyet a poroszok győzelme okozott, leírhatatlan. Kivülem, ki ezen sohasem kételkedtem, mindenki meg volt lepve. A németek nem kevésbbé másoknál; a becsületes emberek reménységökben el voltak készülve több vereségre s ha sok közülök a véggyőzelemben bizott is, csak akkor várta azt, ha majd, mint 1813 előtt, többször jól elpáholtatott. Most képzelheted örömüket. Az emberek szinte szégyenlik, hogy elébb annyira aggódtak. Talán minisztertársaim is kissé megváltoztatták nézetüket s be fogják látni, hogy helyesen cselekedtem, mikor őket a francziák iránt való sympathiák nyilvánításától visszatartóztatám. Meglehet, hogy a koczka fordul, s a várható ütközetek a francziáknak fognak kedvezni; de a prestige, mely zászlóikat környezé, már is elveszett s talán még ők magok sem lesznek jövőben annyira meggyőzve győzhetetlenségökről. Annyira meg vagyok győződve arról, hogy a főszerep mindig azon nemzeté, mely műveltség és erkölcs tekintetében legmagasabban áll, hogy még azon esetben sem kételkedném a németek győzelmén, ha most egy vereség a másikat érné. Soha nem hiszem, hogy azon nép,

melynél a cancan nemzeti tánczczá vált, a világ legvitézebb nemzete maradhasson.»

Ily hangulatban határozta el, hogy Regensburgba látogat el a német Walhalla meglátogatására, hová 1870 szeptember 3-án, éppen születése napján indultak el Karlsbadból Eötvös, Rosty Pál és Molnár Aladár. Égerig kocsin mentek, onnan vonaton s

52. ROSTY PÁL.

este Regensburgba értek, mely éppen a sedani győzelem miatt volt kivilágítva. Másnap mentek ki a Walhallához. Verőfényes őszi nap volt s Molnár írja: «Örökre felejthetetlen lesz előttem azon gyönyör, mit e két napon is Eötvös társaságában élveztem. Társalgását különösen érdekessé tette egyrészt születésnapja, s másrészt Sedán világtörténelmi eseménye. Hallani, hogy impressionabilis kedélyével, magasztos erkölcsi gondolkodásával

és sokszor prófétai ihletségű szellemével miként nyilatkozott a szeptember 2-iki császárbukása hírének első behatása alatt, és tanuja lenni, hogy ép ez alkalommal minő érzelmekkel s minő gondolatokkal látogatta meg a német nemzeti egység és értelmi nagyság kifejezésére állított pantheonban a szellem azon hőseinek szobrait, kik tulajdonképen kifejtették a német népben a polgárisultság azon sokoldalú erőit, azon érzelmeket és azon eszméket, melyekkel jelen győzelmeit arathatta s egységét létesíthette.»

Innen a fiával megbeszélt terv szerint Salzburgba, onnan együtt Tirolba mentek, majd Jolán leányához és szeptember 15-ikén ért haza. Felüdültnek látszott; de újra fárasztó munkának adván magát, melyhez a külföldi politika nyomasztó viszonyai is járultak, régi baja már deczember elején megint visszatért s e hó végén nehány napot ágyban kellett töltenie. Január elején lázas tünetek jelentkeztek, melyek egy közelgő tüdőbaj jelenségei miatt aggodalmakat keltettek családjában; feküdnie kellett, mert a láz s étvágy hiánya teljesen kimerítették. De még ekkor minden iránt érdeklődött; naponkint elolvasta a lapokat, a bizottságok működését. Ekközben történt, hogy egyik lapban valami tudósítást olvasván betegségéről, ez nagyon meghatotta, de fel is izgatta; mert maga is sejtette, hogy állapota veszélyes. Ezóta a család semmi közlést nem engedett meg a költő állapotáról. Január közepetájt állapota javult, láza el-elmaradt, köhögése megszünt s reményt lehetett táplálni felgyógyulásához; de e javulás csak pár napig tartott, a sorvasztó láz újra jelentkezett, melylyel a Wagner, Korányi, Kovács Endre által többször tartott orvosi tanácskozások nem bírtak. Mindehhez január 29-ikén kínos csuklás járult, mely 30-ikán magas fokot ért el s csak 31-én birták enyhíteni. Ekkor jött le hozzá Skoda tanár Bécsből, ki kénytelen volt megerősítni, hogy veszélyes tüdőbaja van. De e látogatás mégis jó hatást tett rá, bárha csak rövid ideig s háziorvosával, Korányival, egészen felvillanyozva beszélt a nagy haladásról, melyet Skoda idézett elő az

53. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF TEMETÉSE.

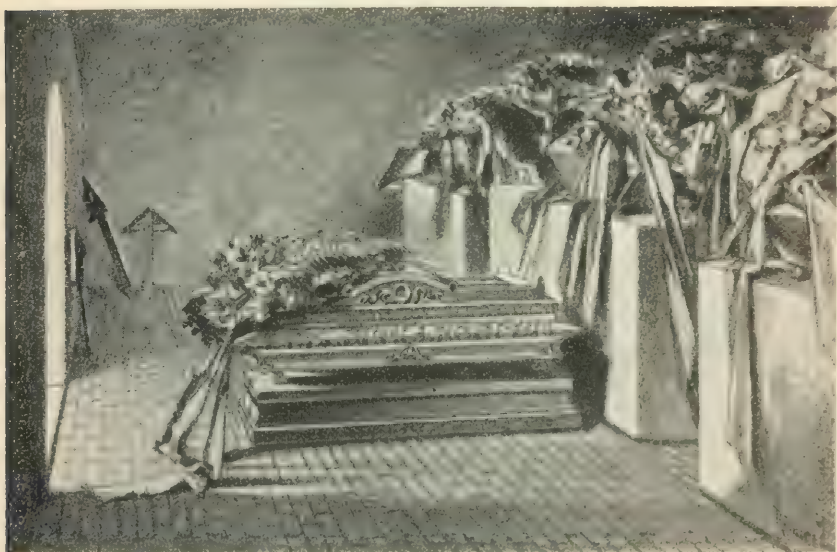
orvostudományban. E napokban ereje gyorsan hanyatlott; álmatlanság, láz, csuklás kimerítették úgy, hogy február 2-ikán már alig lehetett szavát érteni. A nyujtott orvosszerek délfelé enyhítették állapotát, valamit evett is, csuklása újra szünt; de csakhamar kitünt, hogy ennek oka a légzőszervek hűdése volt s most már lélekzeni is alig bírt; a míg csak bírta, sokat beszélt fiával, ez alkalomból is lebeszélte a politikai pályáról, mely végre is az ő kora halálának főokául tekinthető.

Öntudata mindez idő alatt zavartalan maradt. Beszédét ugyan alig lehetett érteni; de egyes szavai, arcza mutatták, hogy e végső órák alatt áldásos élete jelenetei foglalkoztatják; egyes szókat ejtett ifjúkoráról, a hazai politikai eseményekről, családjáról, fiáról. Így jött el éjjeli $^{1}{}_{2}$11 óra. Ekkor levest kívánt; de mire behozták, újra visszahanyatlott párnáira s oly nyugodt szender lepte meg, mint egy csendesen pihenő emberé. Ebből a csendes szenderből nem is ébredt fel többé; tagjai kezdtek meghidegedni s 11 órakor minden látható halálküzdelem vagy vonaglás nélkül megszünt élni. Körülötte családjának a fővárosban időző tagjai, háziorvosa, Korányi egyetemi tanár és régi barátja, Márkusovszky álltak. A bonczolás megállapította, hogy mája, lépe, tüdeje elgümősödött s hogy e betegségeket álmatlan éjjeleivel és a sok éji munkával szerezte. Ezután bebalzsamozták testét és márványkoporsóba helyezték.

A nemzet méltó gyászszal kísérte halálát. A képviselőházban február 3-ikán Somsich Pál elnök jelentette be a gyászesetet, mely a házat, a kormányt, a tudományt, a költészetet s a hazát érte. Deák Ferencz emelkedett azután szólásra s a gyász jegyzőkönyvre igtatásán, valamint a gyászlobogó kitűzésén kívül indítványozta, hogy a ház testületileg vegyen részt a temetésen, melyről úgy tudja, hogy a megboldogult óhaja szerint a lehető legegyszerűbb lesz és hogy Ercsiben, apja mellé kívánt temettetni. Végül Simonyi Ernő indítványára a ház a temetés befejeztéig elnapolta üléseit s így mivel Eötvös csütörtökön estve halt meg, a ház rendes ülést nem tartott kedden reggelig. A főrendi-

ház hasonló intézkedéseket tett s mindkét ház elnöke megbízást nyert, hogy özvegye előtt a két törvényhozás részvétét tolmácsolja. A királyné Meránból táviratilag, a király sajátkezüleg írt levélben fejezték ki részvétüket és József főherczeg személyesen megjelent a temetésen, melyen a királyt gr. Bellegarde képviselte.

Február 5-én, vasárnap délután 2 órakor, Eötvös testét pesti lakásán (Erzsébet-tér 10-ik sz.) a lehető legegyszerűbb szertartással Simon lipótvárosi plebánus beszentelvén, másnap hajnalban

54. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF VÉGSŐ NYUGVÓHELYE.

gyászkocsin Ercsibe szállították; mert Eötvös azt kívánta, hogy az ercsii kápolna sírboltjába temessék, melynek környékén gyermekkora legszebb évei teltek el. Ercsin nem vitték őt óhaja szerint egyenesen a kápolnába, mely mintegy félóranyira a Duna fölött egy dombon fekszik, honnan a nagy folyó árjai s azontúl a Csepel-szigete látszanak; hanem előbb az ercsii templomban Pauer János sz.-fejérvári püspöki helyettes a család s a küldöttségek jelenlétében nagy gyászmisét tartott s csak azután vitték a sivatag téli tájon fekvő kápolna sírbolt-

jába, hol Radnics, fejérvári kanonok, egykori ercsii plébános s a költő gyermekkorában a család hű barátja, egykor erőteljes, szabadszellemű pap, tartotta az Eötvös óhaja szerint felette az utolsó imát, mely után a koporsóra s a külön hamvvederbe zárt szív fölött bezárult a sírbolt ajtaja.

55. AZ ERCSII KÁPOLNA

FÜGGELÉK.

I. EÖTVÖS KERESZTLEVELE.

Kivonat a koronázó (Mátyás) templom plébániájának anyakönyveiből. IV. köt. 532. l.

Annus 1813.	Nomen Infantis	Parentes	Patrini	Baptizans
September 3-a	Josephus Carolus Borromaeus Bartholomeus Adalbertus	Ignatius L. B. Ötvös S. C. et R. A. Majestatis Camerarius ad Exc. Cameram concipista. Uxor Baronissa Anna Lilien	Josephus L. B. Lilien et Julianna nata Szapáry. Horum vicessupplente Bartholomeo Faj de Eadem	Parochus

II. EÖTVÖS ANYAKÖNYVI ADATAI A BUDAI GYMNÁZIUMBAN.

A budai gymnazium Conscriptio Juventutis Scholastica An. 1824/5 és 1825/6 in R. A. Gymnasio Budensi frequentantis cz. anyakönyv adatai :

Conscriptio Humanistarum Anni I-i A. R. Budensis pro Anno 1824/25.

Numerus	Cognomen et Nomen	Aetas Religio	Natio, Locus Natalis Comitatus	Pater vel Tutor, ejus Conditio et Habitatio	Linguae	Hospitis Nomen, Status, Platea	Instructor ejusque Classis
14.	Eötvös L. B. Josephus	12. R. Cath.	Hungarus Buda Comit. Pilis	Pater Ignatius ad excel. Camer. Consiliarius Budae	Hungar. German.	Apud Parentes in Arce. Foro S. Georgii Nr. 10.	Stephanus Hlatky Jurista Absolutus
Conscriptio Humanistarum Anni II-di A. R. Budensis pro Anno 1825/26.							
13.	Eötvös L. B. Josephus	13. R. C.	Hungarus, Buda, Com. Pilis.	Pater: Ignatius Consiliarius ad. Exc. Cameram ibid.	Hungar. Germ.	Apud DD. Parentes in Arce Foro S. Georgii No. 10.	D. Pruzsinszky Josephus Nobilis

III. EÖTVÖS ÉRDEMJEGYEI A BUDAI GYMNÁZIUMBAN.

1824/25 és 1825/26-ban.

Informatio Universa Juventutis in R. A. Gymnasio Budensis frequentantis de II-do Semest. 1824/5.

Informatio de 1824/5 Anni Archi-Gymnasii Regii Budensis pro II. Semestri									
					Classis				
								Ex Lingua et Litt. Hungarica	
Numerus	Cognomen et Nomen Aetas et Religio	Natio, Locus Natalis, Comitatus vel Provincia	Pater, vel Tutor, aut Curator, ejusque Conditio et Habitatio	An stipendiatus vel Alumnus Convictus	Morum	Ex doctrina religionis	Ex omnibus universe Studiorum Argumentis	Inter Incipientes	Inter Proficientes
12.	Eötvös L. B. Josephus 12. R. Cath.	Hungarus, Buda, Comitatus Pilis	Pater Ignatius ad Exc. Cameram Consiliarius Budae	Non est	Em.	Em.	Eminens 1-us	Em.	Eminens 1-us

Informationes de Juventute Scolastica in R. A. Gymnasio Budensi. A. 1825/6. frequentante.

Informationes de II-di Anni Humanistis Archi-Gymnasii Budensi pro Anno 1825/6.								
					Classis			
Numerus	Cognomen, Nomen, Aetas, Religio	Natio, Locus Natalis, Comitatus vel Provincia	Pater vel Tutor, aut Curator ejus Conditio et Habitatio	An stipendiatus vel Alumnus Convictus	Morum	Ex doctrina Religionis	Ex omnibus universe studiorum argumentis	Ex Lingua et Litt. Hungarica
13.	Eötvös L. B. Josephus 13. R. Cath.	Hungarus Buda Comit. Pilis	Pater Ignatius ad Excel. Cameram Reg. Consiliarius, Supremus Comes Sarossiensium. Budae	Non est	1 cl.	Em.	Eminens 1-us	Emin. 1-us

IV. EÖTVÖS ÉRDEMJEGYEI AZ EGYETEMEN A BÖLCSELETI SZAKON.

1826/27 és 1827/28 ban.

Classificatio generalis Primi Anni Philosophiae Auditorum in Regia scientiarum Universitate Hungarica. Pestini Anno scholastico 1826/7.

Cognomen et nomen	Ex doctrina religionis	Ex Lingua et Litt. Hungarica	Ex Historia Universali	Ex Historia Philosophiae	Ex Mathesi	Ex Logica	Ex Metaphysica pura	Historia Naturali	Numismatica
L. B. Eötvös Josephus	Sem. I. Em. 1-us	Sem. I. Em. 10-us	Sem. I. Em. 1-us	Sem. I. Em. 1-us	Sem. I. (Algebra) Em. 1-us	Sem. I. Em. 1-us	—	Sem. I. Diligentius interfuerat	Diligentius frequentaverit
	Sem. II. Em. 1-us	Sem. II. Em. 31-us	Sem. II. Em. 1-us	Sem. II. Em. 1-us	Sem. II. (Geometria) Em. 1-us	—	Sem. II. Em. 1-us	Sem. II. Dtto	

Jegyzet: Tanulók száma I. félévben 318, II. félévben 295.

Tanárai: Hittanból Popol August, magyar ny. és irod.-ból Czinke Ferencz, egyetemes tört.-ből és numismatikából Veszerle József, philosophia tört.-ből, metaphysikából és logikából Imre János, mathesisből Hadaly, természetrajzból Faliczky Mihály.

Rendkivüll tárgyak: Historia philosophiae, historia naturalis. Nem látogatta a stylus curialis heti 2 óráját.

Classificatio Generalis II-i Anni stb. 1827/8. pro semestre II.

Cognomen et Nomen	Ex Doctrina Religionis	Ex Lingua et Litter. Hungar.	Ex Historia pragmatica Hungarica	Ex Ethica	Ex Physica
L. B. Eötvös Josephus	Eminens 1-us	Eminens 6-us	Eminens 1-us	Eminens 1-us	Eminens 1-us

Jegyzet: Tanárai physikából Tomcsányi Ádám, ethikából Imre János, magyar történetből Veszerle József, magy. nyelvből és irodalomból Czinke Ferencz, diplomatikából, heraldikából és genealogiából Horvát István.

Tanulók száma: 252. Az I. félévben ethika helyett metaphysikát tanultak.

Frequentavit deinde quatuor per hebdomadam horis praelectiones Diplomaticas, Genealogicas et Heraldicas. (Praelectiones extra ordinem.) Examen non subivit ex his sed insignes progressus fecit e collegiis practicis.

V. EÖTVÖS ÉRDEMJEGYEI AZ EGYETEM JOGI SZAKÁN

1828/29, 1829/30 és 1830/31-ben.

Generalis classificatio totius juventutis scholasticae penes Regiam Scientiarum Universitatem Pestinensem Juribus operam navantis pro anno scholastico 1828/29, 1829/30, 1830/31. Pro Inclita Facultate Juridica.

Generalis classificatio Juris I-um in Annum Auditorum in R. Scient. Universitate Pest. toto a. schol. 1828/9.

Numerus	Cognomen, Nomen, Aetas, Religio	Natio, Locus Natalis, Comitatus vel Provincia	Pater, vel Tutor aut Curator, eiusque Conditio et Habitatio	An Stipendiatus vel Alumnus Convictus	Classis Morum	Classis Studiorum: Ex Jure Naturae, Publico Universali, Gentium et Publ. part. Regni Hungariae	Classis Studiorum: Ex Statistica et Jure Metallico
33.	L. B. Eötvös Josephus Annorum 15. Romano-catholicus	Hungarus, Buda Cottus Pilisiensis	Pater Ignatius supremus Comes Cottus Sarossiensis et Referendarius ad Exc. Cancellariam Viennae	Non	Classis primae. August Popol	Eminens 3-us. Michael Szibenliszt	Eminens 7-us (sub clausula) Winkler Martinus

Generalis classificatio Juris II-um in Annum .... 1829/30.

Numerus	U. az	U. az	U. az	U. az	U. az	Classis Studiorum: E Scientiis Politicis et Jure Cambio-Mercantile	Classis Studiorum: Ex jure Civili Romano	Classis Studiorum: Ex Jure Criminali (Hung.) et Feudali
13.	L. B. Eötvös Josephus Annor. 17. Rno-Cath.	U. az	Pater L. B. junior Ignatius Eötvös Referendarius Viennae	Non	Classis primae. Franciscus Szaniszló	Eminens 4-us. Joann. Nep. Ujfalusy	Eminens 3-us. Michael Szibenliszt	Eminens 3-us Michael Szibenliszt

Generalis Classificatio Juris III-um in Annum .... 1830/31.

Numerus	U. az	U. az	U. az	U. az	U. az	Classis Studiorum: Ex Jure Ecclesiastico, Publico et Privato	Classis Studiorum: Ex Jure Privato Hungarico et Stylo Curiali
11.	L. B. Eötvös Josephus Annor. 18. Rno-Cath.	U. az	Pater junior Ignatius Eötvös L. B. Referendarius Viennae	Non	Classis primae. Frank. Vizkelety.	Eminens 4-us Franciscus Vizkelety	Eminens 9-us Frank

Hallgatók száma I. évben 183, II-ban 88, III-ban 73.

TARTALOM.

ELSŐ KÖNYV.

MÁSODIK KÖNYV.

HARMADIK KÖNYV.

FÜGGELÉK.

KÉPEK.

ÖNÁLLÓ MELLÉKLETEK:

SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK:

MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKRŐL:

ÖNÁLLÓ KÉPEK:

Báró Eötvös József arczképét, melyet a munka élén közlünk, az özvegye tulajdonában levő fénykép után rézbe metszette Turmann Ödön. Ezt a fényképet tartják legsikerültebbnek Eötvös arczképei között; ez szolgált Benczur Gyulának is mintául az Első Magyar Általános Biztosító-Társaság megalapítását ábrázoló nagy képéhez. Ifjabb báró Eötvös Ignácz arczképét (8. l.) Ehrenreich egykorú rézmetszetéről először a Szilágyi Sándor-féle Magyar Nemzet Története közölte. Nejének, Lilien Anna bárónőnek képét (48. l.) a báró Eötvös Loránd tulajdonában levő vízfestmény után, a báró Eötvös Józsefet és nejét két éves fiacskájukkal együtt ábrázoló képet (169. l.), ugyancsak az ő tulajdonában levő fénykép után közöljük. B. Eötvös Józsefnek és nejének későbbi képei (228. és 229. l.) a 60-as évekből származó fényképek után készültek, melyeket Vécsey Tamás udv. tanácsos, egyetemi tanár bocsátotta rendelkezésünkre. Ezek a Mayer Gy. pesti műterméből való fényképek kis, u. n. visite-alakúak; másolataink erősen nagyítva vannak, de ennek daczára sem vesztettek élességükből.

Eötvös ifjúkori képét (60. l.), a 30-as évek végéről való kőnyomat után mutatjuk be; az eredeti az Országos Képtárban őriztetik.

A gróf Széchenyi Istvánhoz írott levél (96. l.), a Magyar Tudományos Akadémia birtokában van.

Eötvösnek fiához írott levelét (284. l.) báró Eötvös Loránd engedte át sokszorosítás czéljára.

A «Gondolatok» eredeti kéziratainak gyűjteménye a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában őriztetik; az itt közlött lapok hasonmásai innen vétettek.

Az ercsii kastélyt (37. l.) Richter Aurél rajza után közöljük.

SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK:

A czímlapot (1. l.) Nagy Zsigmond, az I. és II. könyvek fejléczeit: Ercsi község, a budai Szent-György-tér és a régi kultuszminisztérium képeit (3., 37. és 171. l.) az Eötvös-család bárói czímerét (36. l.), az Eötvös-család sírboltját (298. l.) és az ercsii kápolnát (294. l.) ábrázoló képeket Richter Aurél rajzolta.

A régi pesti egyetemnek (17. l.) Dörre Tivadar által rajzolt, Pestvármegye székházának (159. l.) régi metszet után adott, a pozsonyi országházának (161. l.) fénykép után készült képét a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent Magyar Nemzet Története IX. kötetéből vettük át. Az 1859-iki budapesti Kazinczy-ünnepet ábrázoló kőnyomat hasonmása (207. l.) először a Beöthy-féle képes Irodalomtörténet 2. kiadásában jelent meg. Az Eötvös képviselővé választásakor tartott díszmenetet s a temetését ábrázoló képek (218. és 291. l.) a Vasárnapi Ujság egykorú számaiból valók.

Báró Eötvös József nagyszüleinek arczképei (6. és 7. l.) báró Eötvös Loránd birtokában levő olajfestmények után készültek; az egyik, báró Eötvös Ignáczé, már a Magyar Nemzet Történetében megjelent, míg a nejét, Szepessy Mária bárónőt ábrázoló kép a tulajdonos szívességéből most először lát napvilágot.

Báró Eötvös Józsefnek a szövegben közölt arczképei közül a legkorábbit (29. l.) Párisban jártakor Claude Pierre rajzolta kőre. A kép eredeti levonatait nem ismerjük, képünk csupán azon fametszet hasonmása, a mely egy eredeti példányról a Magyarország és a Nagyvilág 1872-iki folyamában jelent meg. Egy másik, 1842-ből való arczképe (107. l.) Eybel rajza után kőnyomatban készült, ennek hasonmása az Országos Képtár példányáról van véve. Az emigráns korából származó kép (173. l.) egy Albert által Münchenben készített fénykép másolata; az eredeti báró Eötvös Loránd tulajdonában van.

Szalay László és báró Kemény Zsigmond arczképét (111. és 157. l.) Barabás Miklós 1847-iki rajzai után készült kőnyomatokban az Országos Képtár őrzi; hasonmásaikat a Magyar Nemzet Története IX. kötetéből vettük át. Ugyanabban jelent meg először Deák Ferencz arczképe (119. l.), a melynek eredetijét 1844-ben Svoboda festette.

Rosty Pál képét (289. l.) a Vécsey Tamás tulajdonát képező Mayer-féle fényképről nagyítva adjuk.

A Magyar Tudományos Akadémia 1865-ik évi elnökségét és igazgatóságát ábrázoló csoportképet (279. l.) az Akadémia ezen évben megjelent albumának a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött példányából reprodukáljuk.

Az 1861-iki országgyűlés emlékérmének (223. l.) képünkhöz használt eredetije a nagybányai városi múzeum birtokában van.

Az «Angelo» fordítása (53. l.) s a Bacon-ről írt életrajzi tanulmány (275. l.) eredeti kéziratait báró Eötvös Loránd őrzi.

Az 1848-iki magyar miniszterek aláírásai (168. l.) egy István nádorhoz intézett, 1848 július 4-ikén kelt felterjesztésen vannak. Az irat eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának törzsgyűjteményében őriztetik.

Eötvösnek Bánó Józsefhez írott 1865 május 5-ikén kelt levelét (244. l.) a czímzett birtokában levő eredetiről közöljük.

A svábhegyi nyaraló képét (283. l.) ama svábhegyi látképeket ábrázoló vizfestmények sorozatából adjuk, melyeket Kelety Gusztáv az 1860-as években festett Eötvös számára, s melyek báró Eötvös Loránd tulajdonában vannak.

A czímlapok s a nyomtatványokból közlött hasonmások (22., 23., 25., 28., 40., 41., 64., 70., 79., 87., 94., 97., 100., 123., 125., 133., 144., 178., 195., 218., 229., 232., 244., 248. l.) a Magyar Nemzeti Múzeum és a m. kir. Tudomány-Egyetem könyvtárának példányairól vétettek, kivéve a Karthausi második kiadásának czímlapját (83. l.) a melyet Szüry Dénes min. tanácsos példánya után közlünk.

